

SUOMALAINEN HYVÄ TILINTARKASTUSTAPA PIENYRITYSTEN TARKASTUKSISSA - ODOTUKSET, SÄÄNTELY, KÄYTÄNTÖ

SISÄLLYSLUETTELO

1 JOHDANTO

1.1 Taustaa	4
1.2 Tutkimusongelma ja tutkimuksen tavoite	6
1.3 Tutkimusote ja –menetelmä	9
1.4 Tutkielman eteneminen	11
1.5 Keskeisiä käsitteitä	12

2 TILINTARKASTUKSEN FILOSOFISEET PERIAATTEET JA ASEMA

2.1 Hyvän tilintarkastustavan teoria	
2.1.1 Kehityshistoriaa	18
2.1.2 Juridiset lähteet	22
2.1.3 Eettiset ohjeet	28
2.2 Tilintarkastuskäytäntöjen tutkimuksen käsitteellinen viitekehys	37

3 SUOMALAINEN TILINTARKASTUS PIENYRITYSTEN TARKASTUKSISSA – ODOTUKSET JA SÄÄNTELY

3.1 Odotukset	48
3.2 Tilintarkastusinstituutio	
3.2.1 Suomalaiset säädökset ja suomalainen järjestelmä	
3.2.1.1 Tilintarkastuslainsäädäntö	54
3.2.1.2 Tilintarkastusvelvollisuuden laajuus	58
3.2.1.3 Tilintarkastajan vastuu	63
3.2.1.4 Tilintarkastajien auktorisointi	66
3.2.2 EU:n rooli tilintarkastuksen sääntelyssä	68
3.2.3 Laadunvalvontajärjestelmät	
3.2.3.1 Laadunvalvonnan käsite	77

3.2.3.2	Tilintarkastajana toimivan suhde työnsä laatuun	79
3.2.3.3	Laadunvalvontapolitiikka ja -menettelytavat työtä suoritettaessa	79
3.2.3.4	Dokumentoinnin merkitys laadunvalvonnassa	81
3.3	Suosituksset	
3.3.1	Suosistusten taustaa	83
3.3.2	Suomalaisten suosistusten kehittyminen	85
3.3.3	IFAC-suositusten suomalainen versio ja sen soveltamisohje	87
3.4	Yhteenveto luvun sisällöstä viitekehystä käyttäen	97
4	EMPIIRINEN ANALYYSI JA SIITÄ TEHDYT JOHTOPÄÄTÖKSET	
4.1	Aikaisemmat pienyritysten tilintarkastusta koskevat tutkimustulokset Suomessa	100
4.2	Haastattelurunko ja haastattelutulosten määrittelyt ja luokittelut	104
4.3	Johtopäätöksiä haastattelutuloksista	
4.3.1	Odotuskuilu	108
4.3.2	Suosituksset	109
4.3.3	Pienen yrityksen tilintarkastuskäytäntö	
4.3.3.1	Riskianalyysi	111
4.3.3.2	Sisäinen tarkkailu, sisäinen tarkastus	112
4.3.3.3	Tilintarkastussuunnitelma	113
4.3.3.4	Myyntisaamisten tarkastaminen	113
4.3.3.5	Vaihto-omaisuuden tarkastaminen	114
4.3.3.6	Vieraan pääoman tarkastaminen	114
4.3.3.7	Hallinnon tarkastaminen	115
4.3.3.8	Raportointi	116
4.3.4	Tilintarkastajan työpaperit	
4.3.4.1	Pysyväistiedot	116
4.3.4.2	Tilikauden tiedot	117
4.3.5	Erityistehtävät	
4.3.5.1	Riippumattomana asiantuntijana toimiminen	118
4.3.5.2	Yleisluonteinen tarkastus	119
4.3.6	Laadunvalvonnan ja atk:n käyttö tarkastuksessa	119
4.4	Empiirinen analyysi ja viitekehys	121

5 KOKOAVIA PÄÄTELMIÄ TUTKIMUSTULOKSISTA

5.1 Tarvitaanko pienyritysten tarkastuksissa eri hyvä tilintarkastustapa kuin keskisuurissa ja suurissa yrityksissä?	123
5.2 Pienyritysten tarkastusten kehittämisen suuntaustarpeita	125

LIITTEET

Liite 1	Tilintarkastussuunnitelma; vakiotarkistuslista	130
Liite 2	Riskianalyysi	132
Liite 3	Teemahaastattelun runko	133

LÄHDELUETTELO

135

KUVIOLUETTELO

Kuvio 1	Tutkimusasetelma	7
Kuvio 2	Tilintarkastuskäytäntöjen tutkimuksen käsitteellinen viitekehys	38
Kuvio 3	Tilintarkastuksen keskeinen sisältö Riistaman mukaan	40
Kuvio 4	Tilintarkastustyön prosessikuvaus	46
Kuvio 5	Odotuskuilu Liggion mukaan	49
Kuvio 6	Tilintarkastuksen odotuskuilu Trobergin-Viitaseen mukaan	50
Kuvio 7	Tilintarkastajan vahingonkorvausvelvollisuus Suomelan mukaan	62

TAULUKKOLUETTELO

Taulukko 1	Auktorisoitujen tilintarkastajien määrät pohjoismaissa	68
Taulukko 2	Haastattelut ja ajankohdat	105
Taulukko 3	Riskianalyysin soveltaminen	111

SUOMALAINEN HYVÄ TILINTARKASTUSTAPA PIENYRITYSTEN TARKASTUKSISSA - ODOTUKSET, SÄÄNTELY, KÄYTÄNTÖ

1

JOHDANTO

1.1

Taustaa

Hyvä tilintarkastustapa kuvaa sitä normistoa, jonka noudattamista voidaan jokaiselta tilintarkastajalta kohtuudella odottaa (Aho-Vänskä 1996, 81, Vrt Virtanen 1959, 25-44). Normistot ovat yleensä valtiokohtaisia. Sama normisto vähäisin räätälöinnein saattaa olla käytössä useassa maassa. EU:n (Euroopan unioni) alueella ei itse hyvää tilintarkastustapaa eikä tilintarkastuskertomusta ole normitettu.

Wärtsilä Meriteollisuuden ja Manconin konkurssien yhteydessä suomalainen tilintarkastajajärjestelmä joutui vakavan kritiikin kohteeksi. Pankkikriisikeskustelussa on ns. suuri yleisö odottanut tilintarkastukselta paljon enemmän kuin tarkastajat ovat pystyneet tekemään. Keskustelua on käyty ongelman ratkaisusta: onko tarkastajilla riittävä koulutus työhönsä; ovatko suositukset riittävän haastavia? Entä sitten, jos on niin haastavat suositukset, ettei tarkastajien ammattitaito eivätkä valmiudet riitäkään. On väitetty, että "maailmalla" yritykset ostavat auktorisoitujen tarkastajien palveluja olennaisesti runsaammin kuin Suomessa (Kervinen 1994, 7).

Suomalaisilla auktorisoiduilla tilintarkastajilla on ollut taipumus rajoittaa tehtäväkenttensä kirjanpitolainsäädännön noudattamisen vartioinniksi (KHT-yhdistyksen tilintarkastajapäivä 1996). Suomalaisia tilintarkastajia on kehoitettu aikaisempaa rohkeampiin otteisiin: tilintarkastajien tulisi valvoa, ettei tilinpäätöksessä esitetä sellaista, joka sotii yleisiä liike-moraalikäsityksiä vastaan (Pietilä 2001). Tilintarkastajan tarkastaman tilinpäätöksen tulisi antaa lukijalleen oikea mielikuva yrityksen tilasta. Edellytyksenä tälle tavoitteelle on tilinpäätösinformaation luotettavuus.

Suomalaista tilintarkastuskäytäntöä on 1970-luvulla kehitetty pohjoismaiseen suuntaan (KHT-yhdistys 1979, 1; KHT – yhdistys 1980, 62), jollaiseen yhteispohjoismainen

osakeyhtiölainsäädäntö on luonut mahdollisuuden (Satopää 1980, 134). Kaksi pohjoismaista tilintarkastuksen pääperiaatetta ovat: 1) yhteisöjen tilinpäätösinformaatio on pääsääntöisesti julkista ja 2) tilinpäätökset yhteisön koosta riippumatta tarkastetaan. Viime vuosina suosituksia on kehitetty kansainvälisemmiksi pyrkimyksenä jopa maailmanlaajuinen yhdenmukaistaminen (Vrt. Horsmanheimo – Steiner 2002, 77). Kansainväliset suositukset painottavat tilintarkastuksen tavoitteena olevan tilintarkastajan mielipiteen ilmaisemisen tarkastamastaan aineistosta. Suomalaisten tilintarkastajien riippumattomuudesta on esitetty epäilyjä. Kansalliset riippumattomuusnormit ovat EU:n alueella osoittautuneet epäyhtenäisiksi ja riittämättömiksi. Riippumattomuuden lisääminen on todettu olevan tärkeä tavoite eurooppalaisen hyvän tilintarkastustavan kehittämisessä. Tässä tarkoituksessa kansainvälinen tilintarkastusalan ja taloushallinnon järjestö IFAC (International Federation of Accountants) hyväksyi marraskuussa 2001 jäsenkuntaansa velvoittaviksi uudet riippumattomuussäännökset tilintarkastuksia ja muita taloudellisen informaation varmentamistehtäviä suorittaessaan. Nämä säännökset otetaan käyttöön koskien 31.12.2004 jälkeen annettavia lausuntoja (Lydman 2001, 7-11).

Taloudellisen toiminnan valvontaa varten on kaikkialla maailmalla valtiokohtaisia tilintarkastusjärjestelmiä (Satopää 1980, 134). Niitä toteuttavilla tilintarkastajilla on runsaasti erilaisia kansallisia normeja, joita noudattaen he toteuttavat tehtävänsä. Eri maiden välillä on havaittavissa kuitenkin merkittäviä eroja tilintarkastusjärjestelmissä. Tilintarkastajan asema suhteessa tarkastettavaan organisaatioon saattaa olennaisesti vaihdella. Tilintarkastajien tehtävänkuvausta ei myöskään ole lähdetty standardisoimaan. Kansainvälinen harmonisoinnin tarve on Euroopassa kuitenkin tiedostettu EU:n laajentumisen myötä. Kansalliset tilintarkastusjärjestelmät ovat vastanneet tarpeeseen sisällyttämällä järjestelmään kansainvälisten suositusten sovelluksia

Tilintarkastuksen lähtökohta on Suomessa toinen kuin anglosaksissa maissa. Kaikissa yhtiöissä tulee olla lakisääteisesti tilintarkastaja. Tilintarkastus ei rajoitu julkisesti noteerattuihin yrityksiin (Riistama 1999, 19) Suomessa on ollut tavoitteena saada tilinpäätökset julkisiksi. Suomessa tilintarkastusvelvoitetta ei ole poistettu koon perusteella pienimmiltäkään yhteisöiltä. Tilintarkastuksessa on kuitenkin johtavana periaatteena niin Suomessa kuin kansainvälisesti olennaisuus (Luoma 2000, 61). Tällä käsitteellä joustettuna kansainvälisiä suosituksia voidaan soveltaa maammekin tilintarkastuskenttään.

Suomessa tilintarkastuksen lähtökohdaksi on asetettu vaatimus tutkia, onko yhteisön tai säätiön johto (hallintoneuvosto, hallitus tai vastuunalaiset yhtiömiehet ja toimitusjohtaja tai muussa vastaavassa asemassa oleva henkilö) täyttänyt kirjanpitoon ja hallintoon asetetut velvoitteet lakien, yhteisöjen sääntöjen ja hyvän kirjanpitotavan mukaan. Vaikka tilintarkastaja valvoo itse asiassa yhteisön johtoa, voi johto (Norla 1975, 11)

- 1) käyttää valvonnassaan hyväkseen tilintarkastajilta saamaansa informaatiota ja
- 2) pyytää tilintarkastajilta valvontatehtävissään tarvitsemia neuvoja.

Tilintarkastaja antaa informaatiota kirjallisesti tai suullisesti. Hän voi toimia vuositilintarkastuksen ohella yhtiön valvontatilintarkastajana. Kansainvälisesti tilintarkastajien palveluvalikoima on kirjava. ”Yleensä puhutaankin tilintarkastajan konsultoinnista, kun viitataan muihin tilintarkastajan tarjoamiin palveluihin kuin lakisääteiseen tilintarkastukseen (full scope audit) ja yleisluonteiseen tarkastukseen (review)” (Horsmanheimo – Steiner 2002, 34).

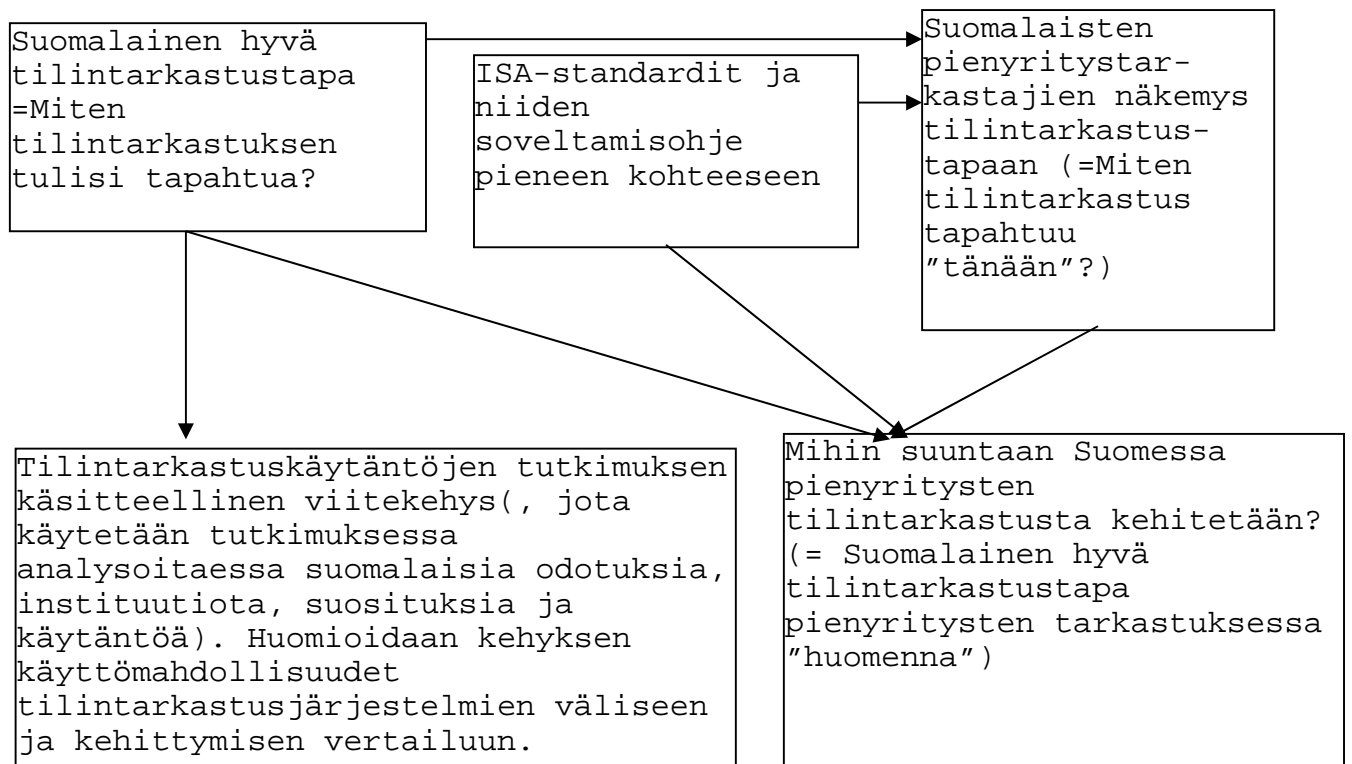
1.2

Tutkimusongelma ja tutkimuksen tavoite

Eurooppalaisten laskentatieteilijöiden piirissä tilintarkastusprosessia koskeva tutkimus on vähäistä (Pirinen 1998, 510). Euroopassa tilintarkastuksen tutkimus on herättänyt laajempaa mielenkiintoa vasta 1990-luvulta lähtien ja tutkijoiden määrää voidaan kuvata kasvavaksi (Niemi 2001, 44). Myös Suomessa tilintarkastusalan tutkimus on ollut hyvin vähäistä (Satopää 1980, 134; Kärkkäinen 1996, 20 ; Pirinen 1998, 508). Gradu-töiden lisäksi on valmiina vain kymmenisen tutkijan esittämät jatko-opintonäytteet kaikki tieteenalatkin huomioon ottaen. Hyvää tilintarkastustapaa ei niissä ole juuri sivuttu. Suomessa opetusministeriön koulutustyöryhmä on kannustanut korkeakouluja ryhtymään toimenpiteisiin tilintarkastusalan tutkimuksen ja tutkijakoulutuksen edistämiseksi. Suomalaisesta hyvästä tilintarkastustavasta on kirjallisesti esitetty lähinnä näkemyksiä, jotka eivät ole analyttisiä eikä tieteellisesti perusteluja (ks. esimerkiksi Vahtera 1986, 40; Heikkonen-Kupiainen 1977, 31-32)). Taustana tälle tutkimukselle on, suomalaisen kirjoittelun perusteella hyvästä tilintarkastustavasta tutkijalle syntynyt epäily vakiintumattomasta tilintarkastustavasta. Hyvän tilintarkastustavan kehittämiseksi Suomessa otettiin vuonna 2000 käyttöön kansainväliset IFACin ISA-standardit (International Standard of Auditing). Yhdysvaltain ja Iso-Britannian käytäntö ovat

vaikuttaneet niiden kehitykseen. Kuitenkaan Iso-Britannian eikä etenkin Yhdysvaltain käytäntö tunne niin pienten yritysten tilintarkastusta kuin suomalaisten tilintarkastajien useimmat työkohteet ovat.

Tässä tutkimuksessa rajoitutaan tarkastelemaan ainoastaan liikeyritysten tilintarkastustapaa. Julkishallinnon tilintarkastusnormistoa on kuvattu hyvä tilintarkastustapa- ja hyvä tilintarkastajatapa-käsiteparilla (Julkishallinnon tarkastajien yhteistyöryhmä 1992, 5). Tilintarkastuksen menetelmät Suomessa on julkishallinnossa samanlaisia kuin yritystaloudessakin. Toisaalta tässä sivutaan vain etäisesti tilintarkastajien eettisten ohjeiden (= keskeinen alue hyvästä tilintarkastajavasta) käsittelyä. Eettiset ohjeet ja tilintarkastusnormit (= keskeinen alue hyvästä tilintarkastustavasta) ovat eri asioita, kuten tämä tarkastelu selvittää.

Kuvio 1 Tutkimusasetelma

Pienyritysten käytännön tilintarkastustyöstä tehdään empiiristä analyysiä, jossa merkeissä haastatellaan pienyritysten tarkastuksia suorittavia auktorisoituja tilintarkastajia. Käytännön tarkastelussa on kysymyksessä ainoastaan pienyritysten tilintarkastuksia suorittavien auktorisoitujen tilintarkastajien näkökulma.

Kiteytettynä tämän tutkimuksen tavoitealueet ovat:

1. Analysoida hyvää tilintarkastustapaa käsitteenä. Tässä yhteydessä luodaan katsaus käsitteen lähteisiin. Millaisella viitekehyksellä sitä voidaan tutkia ja arvioida? Viitekehyksellä pyritään kattamaan lisensiaatintutkimuksen alla olevat tavoitealueet 2 ja 3. Viitekehysten suunnittelutavoitteeksi asetetaan sovellettavuus tilintarkastuskäytäntöjen vertailuun: mahdollinen käyttö vertailtaessa a) vuosikymmenittäin valtiotasoisien tilintarkastusjärjestelmän muuttumista tai b) valtiossa sovellettavaa tilintarkastusjärjestelmää toisessa valtiossa sovellettavaan
2. Kuvata pienyrityksen tarkastukseen kytkeytyviä odotuksia, tilintarkastuksen instituutiota ja sääntelyä Suomessa aiempien ammattilehtikirjoitusten ja tutkimusten avulla
3. Tehdä empiiristä, laadullista (, ei-tilastollista) tutkimusta pienyritysten tilintarkastajien näkemyksistä käytännön työhönsä, suosituksiin ja odotuksiin haastattelemalla heitä.
4. Analysoida pienyrityksen tilintarkastusodotusten, -sääntelyn ja empiiristen tilintarkastajanäkemyksien pohjalta tarvitaanko pienyritystilintarkastuksissa ”oma hyvä tilintarkastustapansa” ja arvioida tilintarkastusalan lähitulevaisuuden kehitysnäkymiä.

Kuviossa 1 esitetyssä tutkimusasetelmassa nuolet johtavat kolmeen laatikkoon:

- Tilintarkastuskäytäntöjen tutkimuksen käsitteellinen viitekehys
- Pienyrityksen tilintarkastus ”tänään”
- Pienyritystarkastus ”huomenna”.

Näkökohtia nuolien osoittamiin laatikkoihin on esitetty tutkimuksen viitekehysten osalta luvussa 2, tämän hetken tilintarkastuksen osalta luvussa 4 ja huomisen pienyritystarkastuksen osalta luvussa 5. Tutkimusasetelmaa leimaa tutkijan halu painottaa tässä tutkimuksessa käytännön tilintarkastuksen kuvaamista. Tämän johdosta luvusta 3 ei ole esitetty laatikkoa. ”Turhaa näyttää olevan kaikki tieto, joka ei ole syntynyt kokemuksesta, kaiken varmuuden emosta...” (Leonardo da Vinci).

Tutkimusote ja –menetelmä

Suomalaisessa liiketaloustieteellisessä tutkimuksessa on 1970-luvulta alkaen potentiaaliset tutkimusvaihtoehdot luokiteltu neljään kategoriaan: nomoteettinen, päätöksentekometodologinen, toiminta-analyyttinen ja käsiteanalyyttinen tutkimusote (Neilimo- Näsi 1980, 32-35; Reinikainen 1993). Nomoteettisella tutkimusotteella on pyrkimyksenä tutkittavien ilmiöiden lainomainen syy-seuraus-suhteiden selvittäminen eli selittäminen kausaalisesti. Tavoitteena on yleisten lakien muodostaminen. Laajalla empiirisellä tutkimusaineistolla on huomattava osuus tutkimuksessa. Lisäksi tutkijan pyrkimys objektiivisuuteen on tunnusomaista. Nomoteettinen tutkimusote (looginen empirismi, analyyttinen tutkimus, nomoteettinen tutkimus) voi olla joko hypoteeseja testaavaa tai hypoteeseja käsittelevää (Mäkinen 1980, 39-40). Nomoteettisen tutkimusote vastaa tieteenfilosofisena suuntauksena likiarvona positivismia (ks. Neilimo-Näsi 1980, 65). Positivismille on ominaista olettaa yhden ainoan tieteellisen menetelmän kelpoisuudesta.

Toiminta-analyttisessä tutkimusotteessa (synonyymina kulttuuriparadigma, Mäkinen 1980, 42) empiirinen tutkimusaineisto käsittää yleensä vain yhden tai muutaman kohdeyrityksen. Tulosten yleistettävyyttä jää näin melko rajalliseksi, mutta siihen ei yleensä pyritäkään. Empiiristä materiaalia on tarkoitus tulkita eri näkökulmasta ja tutkimusotteessa todellisuuden katsotaankin olevan subjektiivisista käsityksistä muovautuvaa ja havainnoitsijaan sidottua (Reinikainen 1993). Tutkimusote pohjautuu ihmistieteiden ihanteisiin. Tavoitteena on tapauskohtaisen ymmärryksen lisääminen ja pyrkimys tuottaa tietoa kohdeyrityksen tarpeita ajatellen. Tutkimusotteen keskeinen tavoite on tutkittavan aiheen ymmärtäminen (Mäkinen 1980, 46). Metodeina toiminta-analyttisellä tutkimusotteella mainittakoon mm. kliininen tutkimus, case-tutkimus, osallistuva havainnointi, syvähaastattelu ja komparatiivinen analyysi. Asianomaisen tutkijan pyrkimys tarkastella asioita sisältä käsin kuuluu toiminta-analyttisen tutkimusotteen tunnusmerkkeihin. Tutkimusote on monessa suhteessa positivismin vastakohta. Se etsii perustansa näkemyksestä, että kaikki inhimillinen käyttäytyminen on riippuvainen tietyistä kulttuurisidonnaisten ja geneettisten ominaisuuksien yhdistelmästä (Mäkinen 1980, 42).

Päätöksentekometodologisessa tutkimusotteessa pyritään löytämään ratkaisu tiettyyn käytännön ongelmaan. Tavoitteena on päätöksenteon parantaminen. Tieteellinen ideaali

myötäilee logiikkaa ja matematiikkaa (Neilimo – Näsi 1980, 33). Tehtävänä on sellaisen metodin osoittaminen, joka ratkaisee määrätyn ongelman.

Käsiteanalyttisen tutkimusotteen mukaisesti tehdyn tutkimuksen pyrkimyksenä on luoda loogisia käsitejärjestelmiä analyysin ja synteessin avulla. Käsiteanalyysin avulla luodaan kuva tarkasteltavan ilmiön luonteesta. Lähtökohtana ovat aikaisemmat käsitteet ja empiiriset tutkimustulokset. Tutkimusotetta voidaan luonnehtia myös käytännönläheiseksi, sillä pyrkimyksenä on ottaa yritystoiminnan ilmiöitä käsitteellisesti haltuun.

Käsitejärjestelmissä ei ole syytä pyrkiä itsetarkoitukselliseen omaperäisyyteen, vaan etsiä käsitteelle paikka laajemmassa käsitejärjestelmässä. Käsiteanalyysin metodina on ajattelun metodi, jolla luodaan uusia käsitteitä ja kehyksiä. Tutkimustulokset saattavat olla sekä toteavia että suosittelevia. Käsiteanalyttisen tutkimuksen doktriinipohja on pääosin aiempaa käsiteanalyysia, mutta voi sisältää myös empiriapainotteisia kokemuksia ja tutkimustuloksia (Neilimo – Näsi 1980, 31 ja Reinikainen 1993).

Kuvailtuihin neljään metodologiseen tutkimusotteeseen on rinnastettavissa uudehko konstruktivinen tutkimusote, joka on lisännyt vaihtoehdoksi lähestymistavan, joka on luonteeltaan sekä normatiivinen että empiirinen (Lukka 2001; ks. Kasanen – Lukka – Siitonen 1991, 301-327). Tutkimusotevalinta riippuu tutkittavan kohteen erikoispiirteistä ja tutkimusongelman luonteesta. Tutkimusotteen ja -metodologian valinnassa on siis ajateltu miten kyseisessä tutkimustilanteessa saataisiin aikaan parhaat tulokset.

Kirjoittajan arvio käsillä olevan tutkimusongelman luonteesta yhdistettynä ontologisen (ontologia = oppi todellisuuden luonteesta ja sen osatekijöistä (ks. Burrell – Morgan 1988, 1-9)) tason taustakäsitykseen johdattaa tutkimuksen epistemologista (epistemologia = tiedon yleistä luonnetta ja laajuutta tutkiva filosofian alue) taustaa hieman pidemmälle subjektiiviseen, tässä tapauksessa anti-positivistiseen suuntaan ja tämä kaikki metodologisia valintoja ei-nomoteettiselle puolelle.

Tämä liseniaatintutkimus on edellä mainitun subjektiivis-objektiivisuustarkastelun perusteella luonteeltaan edellä mainituista tutkimusotteista lähinnä toiminta-analyyttistä tutkimusta, joskin tutkimukseen sisältyy lisäksi käsiteanalyttisiä yksityiskohtia. Tällaisia on havaittavissa tutkimuksen toisessa luvussa tarkastellussa tilintarkastuskäytäntöjen tutkimuksen käsitteellisen viitekehyksen kohdalla. Siinä selvitetään käsitejärjestelmiä yrityselämän tarkastelua ja säätelyä silmälläpitäen. Empiirisessä analyysissä tutkittavaa

ilmiötä pyritään toiminta-analyttiselle tutkimusotteelle tunnusomaiseen tyyliin selittämään ja ymmärtämään teleologisesti (tarkoituksellisesti tavoittelevasti) ja lähestymistapaan sisältyy sille ominaiselle tavalla subjektiivisia ja tulkitsevia piirteitä. Tiedonintressi on tältä osin hermeneuttinen, ymmärtävä (ks. Mäkinen 1980, 34-35). Tutkimusmenetelminä ovat luvun 4 osalta haastattelu (case-tutkimus) ja osallistuva havainnointi. Haastattelut on usein suoritettu haastateltavien työn laadun valvonnan yhteydessä, jolloin on saavutettu case-tutkimuksen vahvuudet todentamisen moninaisuudessa: työpaperit, työnäytteet haastattelut ja havainnot (Yin 1988, 20).

Tutkimusta leimaa tutkijan tilintarkastusharrastus 27 vuoden ajalta KHT-auktorisoinnin antamin vastuun ja valtuuksien ja mahdollisuus esimerkiksi kalenterivuonna 2001 152 yhteisön, joista 43 oli alaluvun 1.5 tarkoittamia pieniä yrityksiä, tilintarkastuskertomuksen allekirjoitukseen asianosaisille.

1.4

Tutkielman eteneminen

Luvussa 2 kuvaillaan hyvä tilintarkastustapa filosofiseettisenä käsitteenä: millainen tilintarkastus olisi moraaliltaan ihanteellinen. Tässä yhteydessä analysoidaan tilintarkastuksen akateeminen tutkimusmalli ja käytännön tilintarkastustyö suoritusvaiheisiin jakaantuvana prosessina.

Luvussa 3 tarkastellaan alalla maassamme käytyä odotuskuilukeskustelua viime vuosisadan lopulla. Tämän jälkeen analysoidaan hyvän tilintarkastustavan tunnusmerkistö sekä hyvän tilintarkastustavan kansainväliset suuntaukset. Tässä yhteydessä vertaillaan Suomessa muodostunutta pienyritysten tilintarkastuskäytäntöä säädöksiin. Tilintarkastuksen tasoa on pyritty kohentamaan monimuotoisin laadunvalvontamenetelmin, joka tutkimuksessa tulkitaan hyvän tilintarkastustavan kehittämiseksi. Luvussa tarkastellaan vielä etenkin kansainvälisten järjestöjen antamia suosituksia ja niiden mahdollista merkitystä pienyritystarkastuksessa. Lopuksi luodaan yhteenvetomainen katsaus luvun sisältöön edellisessä luvussa luotua viitekehystä käyttäen.

Luvussa 4 selvitetään, miten auktorisoidut tilintarkastajat Suomessa suorittavat pienyrityksen tilintarkastuksen. Selvitys on suoritettu haastattelututkimuksena osittain

työnäytteisiin perehtyen. Asiaa pohditaan yhteenvetona myös luvun 2 viitekehystä soveltaen.

Luvussa 5 esitetään tutkimustuloksena, tarvitaanko pienissä yrityksissä erilaista tilintarkastustapaa kuin niitä suuremmissa. Johtopäätöksinä esitetään ajatuksia siitä, mihin suuntaan Suomen tilintarkastusjärjestelmää on lähivuosina tarpeellista kehittää.

1.5

Keskeisiä käsitteitä

Laskentatoimen tutkimuksen aiheet on mahdollisuus luokitella seitsemään alueeseen (Näsi - Näsi, 1985, 25), joista neljä on laaja-alaista:

- 1) Kirjanpito, tuloslaskenta ja verotus
- 2) Yritysten talouden analyysit
- 3) Yrityksen rahoituskysymykset
- 4) Johdon päätöksenteko ja/tai sitä tukeva laskentatoimi

ja kolme suppea-alaista erityisaihepiiriä:

- 1) Tilintarkastus ja sisäinen valvonta
- 2) Kansainväliset (rahoitus-, verotus-, valuutta- ym.) kysymykset
- 3) Julkisyhteisöjen talous sekä suunnittelu- ja laskentajärjestelmät.

Tilintarkastus sijoittuu laskentatoimen alueelle, mutta sen perustelut sivuavat melkoisesti oikeustiedettä. Käsiteltävänä oleva tutkimusaihe asettuu laskentatoimen ja kauppa-oikeuden rajamaastoon, mutta lähestymistapa on liiketaloustieteen tutkimusmenetelmiin tukeutuvaa. Liikkeenjohdon tehtävänä on nähty toiminnan ohjaaminen tavoitteiden saavuttamiseksi. Toiminnan ohjaus käsittää suunnittelun ja valvonnan. Tilintarkastusalaan kohdistuvan tutkimuksen asema on luonnollisesti varsin vaihteleva riippuen paitsi kyseisen maan tilintarkastusinstituution roolista, niin tilintarkastustutkimuksen asemasta yleensä kyseisen maan liiketaloustieteen tutkimuskentässä. Esimerkiksi Suomessa tilintarkastusalan tutkimus on ollut varsin vähäistä, kun taas USA:ssa ja Britanniassa tilintarkastusalan tutkimuksella on keskeinen asema laskentatoimen tutkimuskentässä (Koskela 1990, 6).

Tilintarkastuksen (lyhennetyssä muodossa myös "tarkastus") tavoitteena on auttaa tilintarkastajaa ilmaisemaan käsityksensä siitä, onko tilinpäätös laadittu olennaisilta osiltaan asianmukaista säännöstöä noudattaen (Horsmanheimo 1998, 12).

Tilintarkastustyön teoria perustuu postulaatteihin eli aksioomiin¹, joiden oikeellisuus, kelpoisuus ja johdonmukaisuus sitten testataan loogisen päättelyn (deduktion) avulla teoriaa rakennettaessa (Riistama 1999, 25). "Jokainen todistava tiede", Aristoteles sanoo, "lähtee alun alkaen periaatteista, joita on mahdotonta todistaa, muuten todistelusta tulisi loputon". Emme voi alkaa päättelyä alkupisteestä. Emme voi osoittaa mitään kenelläkään, joka ei hyväksy mitään keskustelun pohjaksi (Mautz-Sharaf 1985, 37). Postulaatit ovat kulmakiven asemassa missä tahansa teorian muodostamisessa.

Tämän tutkimuksen mielenkiinnon kohde, pieni yritys, on varsin harvoin tilintarkastusalan tutkimuksissa esiintyvä kohde. Toisinaan pientä yritystä sivuavaa tutkimusta voi tunnistaa osana yleisluonteista tutkimusta esimerkiksi Ruotsissa ja Britanniassa. Oppikirja- ja työkirjatyyppejä esityksiä on tehty erityisesti pienten yrityksen näkökulmasta. Pienissä yrityksissä on tavanomaista, että johtajat omistavat yrityksen. Mikä on tällöin tilintarkastajan rooli, kun muistetaan, että hän on ensisijaisesti omistajien edun valvoja (Koskela 1990, 13)? Kuinka tilintarkastajan tulee suhtautua pienissä yrityksissä usein puutteellisesti järjestettyyn sisäiseen valvontaan? Pitääkö tilintarkastuskertomuksen sisältö olla sama kaikille ja kaikenkokoisille yrityksille?

Pienenä yrityksenä pidetään yritystä, jossa vähäisen henkilökuntamäärän takia sisäisen tarkkailun järjestäminen työnjaon avulla on rajoitettua tai mahdotonta (KHT-yhdistys 2001, 285). Tunnusomaista pienelle yritykselle ovat lisäksi jotkut seuraavista olosuhteista:

- yrityksen johdon muodostaa yksi tai muutama henkilö;
- omistajat johtavat tai valvovat yrityksen toimintaa;
- hallintotoiminnot ovat yhden henkilön hoidossa;
- laskentajärjestelmät ja muut hallinnolliset rutiinit ovat osittain puutteellisia;
- kirjanpitoa käytetään hyväksi laskentatoimeen liittyvissä työtehtävissä.

Pienten yritysten tilintarkastuksen yhteydessä voi syntyä eettisiä ongelmia sen suhteen, onko tilintarkastaja osallistunut itse jollain tavoin esimerkiksi neuvonnan kautta tilinpäätöksen tekemiseen (vrt. Burrowes 1994, 6).

Yritys voidaan määritellä pieneksi monella tavalla. Tavallisesti sellainen luokittelu tehdään liikevaihdon tai taseen loppusumman tai henkilöstömäärän mukaan (FAR 1982, 87).

Verohallituksen yritystietokannan mukaan Suomen 215000 yrityksestä yli neljän miljoonan markan liikevaihdon saavuttaa n. 8 % kaikista tilintarkastusvelvollisista yhteisöistä ja säätiöistä vuonna 1991 (Peiponen 1997, 33). Yrityksiä, joissa ei hyväksyttyä tilintarkastajaa tarvitse käyttää, nimitetään pikkuyritykseksi.

Tässä tutkimuksessa pienellä yrityksellä (=pienyritys) on tarkoitettu yritystä, jossa

- Liikevaihto: 2-12 mmk (333 tuhatta € - 2 miljoonaa €)
- Taseen loppusumma 1-6 mmk (167 – 1 miljoonaa €)
- Henkilöstömäärä: 5-50.

Käytetty pienyrittäjien määritelmä perustuu alarajan osalta kauppa- ja teollisuusministeriön työryhmän (Tilintarkastajien raportointityöryhmä 1998) kaavailuun hyväksytyn tilintarkastajan käyttöpakon kokorajojen alentamiseksi. Yläraja on subjektiivisen harkinnan tulos. Se on kuusinkertainen alarajaan verrattuna. Tällä rajauksella tutkija uskoo saavutettavan riittävän selkeä eroavuus keskisuuriin yrityksiin, joissa tilintarkastusprosessissa mahdollisesti on pienyrittäjien tilintarkastuksesta poikkeavia yksityiskohtia. Tavoitteena oli löytää tilintarkastuksellisesti homogeeninen pienen yrityksen luokka, jossa yllä esitetyt pienen yrityksen tyyppiominaisuudet toteutuvat.

Käsitteellä maallikkotilintarkastaja tässä tutkimuksessa tarkoitetaan niitä tilintarkastajia, jotka eivät ole kauppakamarilaitoksen hyväksymiä eli KHT- tai HTM-tilintarkastajia. Kauppakamarilaitoksen hyväksymistä tilintarkastajista käytetään nimitystä auktorisoitu tilintarkastaja. Heidän edellytyksensä hoitaa toimeksiantonsa hyvää tilintarkastustapaa noudattaen on todettu tutkintotilaisuudessa ja heidän ammattitaitonsa vuosittaista säilymistä valvotaan eri tavoin. Maallikkotilintarkastajien tilintarkastusedellytysten olemassaolo perustuu pelkästään tilintarkastajan valitsijoiden ja tilintarkastajaksi valitun henkilön omiin käsityksiin. Hyväksytyllä tilintarkastajalla tarkoitetaan auktorisoitujen tilintarkastajan lisäksi auktorisoituja tilintarkastusyhteisöä (Vrt. Saarikivi 2000, 23). Valvontatilintarkastajaksi tilintarkastajaa nimitetään silloin, kun valitsija haluaa korostaa sitä, yritystä tulee valvoa myös tilikauden aikana (vrt. Vento 1970, 14).

HTM-tilintarkastajat ry ja KHT-yhdistys – Föreningen CGR ry ovat tilintarkastusyhdistyksiä, jotka lyhennetään vastaavasti muotoihin HTM-tilintarkastajat ja KHT-yhdistys.

¹ perusolettamus tai selviö

Tilintarkastustapa (hyvä tilintarkastustapa yhteydessä) on tapanormisto, jota noudatetaan tilintarkastajien keskuudessa. Se on virkamiesten hallintotapaa vastaava normisto (Horsmanheimo - Steiner 2002, 121). Tilintarkastustavan avulla tilintarkastuspalvelujen käyttäjät ja sivulliset voivat arvioida, mitä tilintarkastajan velvollisuuksiin kuuluu ja onko tilintarkastaja toiminut jossain tilanteessa asian mukaisesti. Tilintarkastusta koskeva lainsäädäntö on valtio- / (osavaltio-) kohtaista. Tämän perusteella voidaan eritellä valtiokohtaisia normituksia. Suomen lainsäädännön mukaan tilintarkastuksessa tulee noudattaa hyvää tilintarkastustapaa. Tällaista normitusta nimitetään tässä tutkimuksessa suomalaiseksi hyväksi tilintarkastustavaksi.

Hyvä tilintarkastustapa kuvaa sitä, miten tilintarkastus on tehtävä asianmukaisesti. Se on elävä – hieman ameebamainenkin – käsite. Mautz – Sharaf (1985, 112) käyttävät ”asianmukaisesta tilintarkastustavasta” ilmausta ”due audit care”. Se saa sisältönsä heidän mukaansa kolmesta elementistä:

1. ammatinharjoittamista koskevat säännöt (The Rules of Professional Conduct)
2. yleisesti hyväksytty tilintarkastustapa (Generally Accepted Auditing Standards)¹
3. tilintarkastustyön järjestelmälliset ohjeet (Codification of Statements on Auditing Procedure)

Juridisesti ajateltuna hyvän tilintarkastustavan noudattaminen on pakollista silloin, kun tilintarkastaja suorittaa tilintarkastuslaissa säädettyjä tehtäviä. Lainsäätäjän mukaan tilinpäätöksen laadinnassa noudatettava hyvä kirjanpito tapa ja tilintarkastajien soveltama hyvä tilintarkastustapa ovat tapaoikeutta (Koskinen 1999, 10).

Hyvän tilintarkastustavan ero hyvään tilintarkastajatapaan on häilyvä, mutta kuitenkin erotettavissa. Hyvä tilintarkastajatavalla ymmärretään sitä, miten ammattihenkilöt toimivat eettisessä mielessä. Tilintarkastajatavalla viitataan tavallisesti eettisiin sääntöihin. Ne liittyvät tilintarkastajan henkilökohtaiseen käyttäytymiseen hänen harjoittaessaan tilintarkastajan ammattia (Koskinen 1999, 8). Tässä tutkimuksessa käsitellään kuten otsikossakin esitetään hyvää tilintarkastustapaa: Hyvää tilintarkastajatapaa on yleisluonteisesti esitetty alaluvussa 2.1.3 ”Eettiset ohjeet”.

Tilinpäätösinformaation ja sitä koskevan tilintarkastuskertomuksen hyväksikäyttäjien odotukset (expectations) tilintarkastajien työhön ovat usein haastavammat kuin toteutunut suoritus (Flint 1992, 10-11). Hyväksikäyttäjät ovat sidosryhmiä, joiden odotukset saattavat

¹ Suomessa tätä kohtaa edustavat puhtaimmillaan lähdeluettelossa mainitut KHT-yhdistys 2001 ja

olla vallitsevien tilintarkastussäätelyn määrittelemien rajojenkin puitteissa kohtuuttomia. Vain hyväksikäyttäjät ovat odotuksia synnyttämässä. Tilintarkastajien on mahdollista ainoastaan tiedostaa tai arvailla odotuksien sisältöä.

Tilintarkastussäätely toteutuu Suomessa hierarkisesti tarkastellen monella tasolla. Sääntelyn päätasot ovat: Euroopan yhteisö, kansallinen laki, tapaoikeus, valvontaelinten kannanotot ja suositukset (Horsmanheimo - Steiner 2002, 109-129). Sääntely määrää juridisesti, miten tilintarkastuksen pitäisi toteutua.

Tilintarkastuskäytäntö (esimerkiksi suomalainen tilintarkastuskäytäntö) on eräänlainen tilintarkastustapa. Keskustelu ”hyvästä tilintarkastustavasta” on rönsyilevää. Oppikirjat määrittävät hyvän tilintarkastustavan niin tasokkaaksi, etteivät tilintarkastusalan suosituksetkaan, jotka on laadittu alan ammattikunnan toimesta, sille yllä. Juridisena käsitteenä hyvä tilintarkastustapa jää tasoltaan puolestaan tilintarkastusalan suosituksissa kuvatus alapuolelle, koska oikeudessa on mahdollista näyttää, että suositukset ovat luonteeltaan normatiivisia, joista on ollut perusteltua liukua alaspäin.

Tilintarkastuskäytännöllä tarkoitetaan sitä näkökulmaa (hyvään) tilintarkastustapaan, jolla tilintarkastus toteutuu (Vahtera 1986, 40). Joskus voidaan todeta yksittäistapauksessa, että tilintarkastuskäytäntö ei ole ollut hyvän tilintarkastustavan mukainen. Käytäntö on lyhyesti ilmaistuna toteutunut tilintarkastussuoritus.

Tilintarkastussuositus on tilintarkastajien ammatillisten yhteenliittymien laatima kirjallinen esitys, jolla pyritään määrittämään hyvää tilintarkastustapaa. Suositus on siis eräs niistä osatekijöistä, joista hyvä tilintarkastustapa saa sisältönsä.

Tilintarkastusjärjestelmä on sääntelyllä määritelty valtakunnallinen tilintarkastuksen toteuttamiseksi järjestely. Se koostuu pääkohdittain neljästä elementistä: 1) tilintarkastajat, 2) tilintarkastussäännökset, 3) yhteisöjen tilintarkastusvelvollisuus ja 4) ammatillinen normitus (Horsmanheimo – Steiner 2002, 77-108). Tilintarkastusjärjestelmän rinnalla samasta asiasta käytetään ilmaisua tilintarkastusinstituutio, jolloin korostetaan järjestelyn

tapajärjestelmällä säänneltyä muotoa¹. Tilintarkastusinstituutio edellyttää ainakin eurooppalaisen käsityksen mukaan virallisorganisaation tunnustamista, joka auktorisoi ja valvoo auktorisoinnin hyväksymistä. Valtakunnallinen tilintarkastusjärjestelmän/instituution toimivuus edellyttää tämän virallisorganisaation aseman määrittelemistä lailla.

Tilintarkastuskertomuksella ja tilintarkastuspöytäkirjalla tarkoitetaan lainsäädännön määrittelemiä ”tilintarkastuksen raportteja”. Vakiomuotoiseksi tilintarkastuskertomukseksi nimitetään KHT-yhdistyksen hyväksymiä tilintarkastuskertomusmalleja (Riistama 1999, 276-278). Rinnakkaiskäsite vakiomuotoiselle tilintarkastuskertomukselle on ”puhdas tilintarkastuskertomus²”.

Mukautetulla tilintarkastuskertomuksella tarkoitetaan tilintarkastuskertomusta, joka sisältää KHT-yhdistyksen vakiomuotoisesta tilintarkastuskertomuksesta poikkeavia lausuntoja kuten muistutuksen, tilinpäätöstietojen täydennyksen ja/tai lisätietoja (Koskinen 1999, 8).

¹ Tilintarkastusjärjestelmä, tilintarkastusinstituutio, tilintarkastajajärjestelmä ja tilintarkastajainstituutio ovat pääsääntöisesti toistensa synonyymeja. (Vrt. käsitteiden käyttöä teoksissa Aho-Vänskä 1996, 174 ja 194 ja Riistama 1999, 36).

² Ruotsiksi: ren revisionsberättelse

2

TILINTARKASTUKSEN FILOSOFISEETTEISET PERIAATTEET JA ASEMA

2.1

Hyvän tilintarkastustavan teoria

2.1.1

Kehityshistoriaa

Hyvä tilintarkastustapa on kaikkia tilintarkastajia sitova yleinen normi, joka riippuu ensisijaisesti tilintarkastajien keskuudessa kulloinkin vallitsevasta käsityksestä. "Hyvä" ja "tapa" ovat keskeisiä filosofis-eettisiä käsitteitä (Virtanen 1959¹, 15). Eräs tilintarkastusta määrittävä käytäntö on liikemiesmoraali. Tämä kytkeytyy usein länsimaisessa kulttuuriperinnössä uskontoon. Moraalipohjan alkujuuret ovat lähtöisin kristillis-juutalaisesta etiikasta. Niinpä länsimaiset liikkeenjohtajat ovat etsineet Raamatusta niitä normeja, joihin he ovat pyrkineet käyttäytymistään sovittamaan. Häiriötekijäksi on muodostunut se, että talouselämä 2.000 vuotta sitten oli olennaisesti erilaista kuin tänä päivänä. Vaikka tilintarkastusta on saattanut esiintyä jo antiikin kulttuureissa (Vrt. Sorsa 1998, 377), tilintarkastuksen historia rajoittuu nykyisessä muodossaan runsaaseen sataan vuoteen (Kitchen 1982, 25). Raamattuun ei ole kirjattu ainakaan riittävästi tilannekohtaisia ohjeita liikemiesnormeista. Myöskin sanktionormit ovat muuttuneet vuosisatojen kuluessa. Eettiset käsitykset muuttuvat ajan ja olosuhteiden myötä. Aikaisemmin etiikka yhdistyi teologiaan, mutta nykyisin sitä pidetään filosofian tieteenhaarana. Sen tarkoituksena on selvittää ihmisen tekojen ja tekemättä jättämisen hyväksyttävyyttä tai moitittavuutta.

Hyvä tapa on yläkäsite. Hyvä tilintarkastustapa ja hyvä tilintarkastajatapa on sen alakäsitteitä, jolloin ne ovat keskenään rinnasteisia (Saarikivi 2000, 61). Hyvä tilintarkastustapa kuvaa sitä normistoa, jonka noudattamista voidaan jokaiselta tilintarkastajalta kohtuudella odottaa (Defliese – Jaenicke – Sullivan - Gnospelius 1987, 58). On mahdollista määritellä myös, että hyvä tilintarkastustapa on sitä mikä on hyvä käytäntö tilintarkastajien keskuudessa (Så olik... 1991, 9). Käsitettä ei ole ainakaan suomalaisessa lainsäädännössä täsmennetty vaan sen täsmäntäminen on jätetty

¹ Suomen ensimmäinen laskentatoimen etiikkaa selvittänyt tutkimus!

tilintarkastajien ammatillisten yhteenliittymien tehtäväksi. Hyvä tilintarkastustapa kuvaa asianmukaisesti ja yleisesti hyväksyttävällä tasolla suoritettujen tilintarkastusten laajuutta ja toteutustapaa (KHT-yhdistys 1999b, 14). Noudattamalla hyvää tilintarkastustapaa tilintarkastaja välttää työnsä moitittavuuden ja siitä mahdollisesti johtuvan vahingonkorvausvelvollisuuden. Tapaa voidaan pitää velvoittavana yleissääntönä. Tilintarkastajan edellytetään toimivan huolellisesti. Tilintarkastajalta voitaneen odottaa, että hän toimisi niin kuin tilintarkastaja keskimäärin alalla toimii. Tarkennettuna ilmaistuna tilintarkastajalta ei voida edellyttää aina alan taitavimman henkilön työsuoritusta. Hyvä tilintarkastustapa kuvaa sitä, miten tilintarkastajan tulisi tarkastus suorittaa, jotta huolellisuusvelvoite tulisi täytetyksi (Koskinen 1999, 313). Hyvän tilintarkastustavan noudattaminen velvoittaa kaikkia tilintarkastajia, sekä auktorisoituja että maallikotilintarkastajia (Kärkkäinen 1993, 39). Tähän sisältyy ristiriita, miten maallikotilintarkastajan työ voi olla riittävän laadukasta, kun laadunvalvonnan karaisemat auktorisoidutkin tilintarkastajat saattavat syyllistyä tarkastuksiin, jotka eivät täytä hyvän tilintarkastustavan laatukriteereitä.

Sisältönsä hyvä tilintarkastustapa saa ainakin seuraavista tavoista (KHT-yhdistys 1993, 467):

- hyvä tilintarkastustapa kirjanpidon ja tilinpäätöksen sekä hallinnon tarkastuksessa;
- hyvä tilintarkastajatapa;
- hyvä tilintarkastustapa tilintarkastajan suorittaessa muuta toimintaa, joka laissa tai asetuksessa on säädetty tilintarkastajan tehtäväksi ja
- hyvä tilintarkastustapa tilintarkastajan tässä ominaisuudessa suorittamassa muussa toiminnassa.

Tilintarkastuksen tavoite on Suomessa määritelty hyvän kirjanpitotavan avulla (KHT-yhdistys 1992, 475): "Tilintarkastajan tulee tarkastuksensa avulla muodostaa perusteltu käsitys siitä, onko tilinpäätös laadittu voimassa olevien säännösten mukaisesti." Tarkastuksessa pyritään - lain säännökset ja hyvä kirjanpitotapa huomioon ottaen - toteamaan, että

- tuloslaskelma on laadittu kirjanpitolain mukaan;
- taseessa esitetyt varat ja velat ovat olemassa ja on oikein arvostettu, yhtiö omistaa mainitut varat ja sillä on taseessa mainitut velat;
- tuloslaskelman ja taseen tiedot perustuvat yhtiön kirjanpitoon;
- tilinpäätöksessä on esitetty lain ja hyvän kirjanpitotavan edellyttämät tiedot.

Hyvän tilintarkastustavan sisältö keskittyy varmistamaan tilinpäätösinformaation oikeellisuuden. Oikeellisuudella tarkoitetaan ensisijaisesti sisältöä ja vasta toissijaisesti muotoa (Vahtera 1986, 42). Mikäli tarkastettavassa asiassa on ongelmia, panostus tulee kohdistaa ongelman selvittelyyn. Kuitenkin tilintarkastuskäytäntö näyttää Suomessa olevan sellainen, ettei kaikkia asioita tarkasteta tasapanoksella joka tilikaudella. Riittävää on, että kohde käydään läpi 3-5 vuoden välein (Vahtera 1986, 43). Hyvän tilintarkastustavan kriteerit näyttävät siis toteutuvan tilintarkastuskohteiden vuosivuorotteluakin käytettäessä. Kaikkia tilintarkastuksen osa-alueita ei ole mahdollista tarkastaa syvällisesti ensimmäisenä tarkastuskautena, vaan tämä on tehtävä useamman vuoden kuluessa. Kaikkien osa-alueiden syvälinen tarkastaminen itse asiassa vaatii edellä mainitut 3-5 vuotta (Saarikivi 2000, 195).

Monet pyrkivät ajattelemaan, että tilintarkastus olisi kirjanpidon (informointilaskelmien ¹) alaryhmittely. Itse asiassa sellaisena sitä ei kuitenkaan ole aiheellista tarkastella (Mautz-Sharaf 1985, 13). Tilintarkastus on tekemisissä kirjanpidon kanssa eli tilintarkastajien tulee opetella ensin kirjanpito, mutta tämä ei tarkoita sitä, että tilintarkastus olisi kirjanpidon osa. Kirjanpidon tehtävänä on vähentää suuresta massasta informaatiota olennainen hallittavissa olevaan ja ymmärrettävissä olevaan annokseen. Tämä ei ole tilintarkastuksen tehtävä. Tilintarkastuksen juuret eivät ole laskentatoimessa, jota se tarkastelee, vaan logiikassa, mihin se nojaa menetelmissään.

Hyvä tilintarkastustapa on elävä käsite. Hyvä tilintarkastustapa muotoutuu tilintarkastajan toimintaa määrittelevän lainsäädännön pohjalta pääasiassa käytännön tilintarkastustyössä. Tapa kehittyy ajan kuluessa taloudellisten ja yhteiskunnallisten käsitysten muuttuessa. Käsitteen nykyisessä merkityksessä sitä ei itsenäisen Suomen syntyhetkinä ollut - toisaalta voidaan kokemusperäisesti väittää, että eettistä säännöstöä ei ole mahdollista laatia milloinkaan täydelliseksi ja kaikkia käytännön tilanteita kattaviksi. Suomessa tilintarkastuksen tarkoitus oli alun perin toisaalta ehkäistä väärinkäytösten ja huolimattomuuden esiintymistä johdon ja henkilökunnan toiminnassa ja toisaalta mahdollisten väärinkäytösten ja huolimattomuuksien paljastaminen. Vain tilintarkastuksella voitiin antaa omistajille riittävä turva johdon väärinkäytösten varalta (Sorsa 1998, 380).

¹ Virkkunen (1967, 123) käyttää kaavioesityksessään ilmoitusvelvollisuuden täyttämiseen tarkoitettuista laskelmista tätä termiä.

Vielä 1960-luvulla tilintarkastus oli sisällöltään täsmentämätöntä. Se oli usein suorittajan etiikan määrittelemää, koska varsinaista kansallista normia ei ollut. Menneinä aikoina tilintarkastajat varmaankin pyrkivät pitämään työnsä laatua niin korkealla, että he saivat yleistä tunnustusta ja kiitosta muiden tilintarkastajien ja yhteiskunnan taholta. Eettisiä sääntöjä tulee kehittää edelleenkin. Niiden sisältöä on hyvä tarkistaa aika ajoin. Yhteiskunnan kehittyessä myös tavat ja käyttäytymismallit muuttuvat. Kun sääntöjä laaditaan, joudutaan ongelmista keskustelemaan. Hyvästä tilintarkastustavasta keskusteltiin Suomessa erityisesti tilintarkastuslain valmistelun ja voimaantulon yhteydessä (Kärkkäinen 1998, 57). Keskustelulla on taipumus paljastaa uusia näkökulmia ja parantaa tietoisuutta puheena olevasta aiheesta. Toisaalta normien merkitys on koettu vähäiseksi ja niiden tuntemuskin jopa tilintarkastajien keskuudessa on ollut vähäinen. Normien syntyprosessitkin ovat olleet epäselviä (Kärkkäinen 1998, 58).

Hyvä tilintarkastustapa on tilintarkastusalalla keskeinen tilintarkastajan toimintaa ohjaava normisto. Hyvän tilintarkastustavan avulla myös tilintarkastuspalvelujen käyttäjät ja sivulliset voivat arvioida, mitä tilintarkastajan velvollisuuksiin kuuluu, ja onko tilintarkastaja toiminut jossakin tilanteessa asianmukaisesti (Horsmanheimo – Steiner 2002b, 121). Toisaalta kaikkiin tilanteisiin ei ole valmiita malleja. Tarkastuksen laajuus on ensisijaisesti annettu tilintarkastajan itsensä päätettäväksi (Vahtera 1986, 26). Hyvä tilintarkastustapa perustuukin ammattiosaamiseen, johon lainsäädännön ja alan eettisten normien lisäksi sisältyy subjektiivista harkintaa moraalikysymysten edessä ja henkilökohtainen vastuu omasta työstä (Virtanen 2002, 51-53).

Monet eettisiltä tuntuvat ratkaisut on nykyisin pohdittavissa, selvitettävissä ja tutkittavissa erittäin moninaisista velvoittavista tai oikeutettavista pakollisista tai vapaaehtoisista säännöksistä tai normeista. Vanha filosofinen etiikka on supistunut ja jäänyt taka-alalle nykykäytännössä. Vaikka tavat kehittyisivätkin, niiden perustana oleva etiikka on pysyvää. Tilintarkastajalta edellytetään kaikissa olosuhteissa korkeata moraalialia. Tilintarkastajan tulee käyttäytyä rehellisesti ja nuhteettomasti. Hänen tulee harjoittaa ammattiaan itsenäisesti ja puolueettomasti.

Tilintarkastajat ovat sitoutuneet noudattamaan toiminnassaan ammattikuntansa vahvistamia eettisesti ja ammatillisesti hyväksyttäviä periaatteita. Eksplisoidusti sitoutuminen on esitetty esimerkiksi tilintarkastusyhdistysten säännöissä, jotka yhdistyksen jäsenet ovat hyväksyneet, suostumuksena työn laadunvarmistukseen Näiden

normien kulloinkin voimassa olevan sisällön tulisi olla sekä tilintarkastajien että heidän sidosryhmiensä tiedossa (Kärkkäinen 1998, 56). Julkisen sanan on vaikea hyväksyä tilintarkastajien normien rajat. Sillä on taipumus laajentaa normeja yritysten sidosryhmien esittämien toivomusten ja mielipiteiden mukaan. Tilintarkastuskirjallisuuden perusteella tulee siihen johtopäätökseen, etteivät tilintarkastajan sidosryhmät tunne hyvää tilintarkastustapaa eikä tilintarkastajan työskentelytapoja eivätkä ole tietoisia tilintarkastuksen riskeistä. Sidoryhmät eivät osallistu erityisen aktiivisesti normin syntyprosessiin. Tosin sidoryhmät pystyvät vaikuttamaan normin sisältöön, jos ne haluavat vaikuttaa (Kärkkäinen 1998, 54).

Suomessa tilintarkastajat alkoivat 1960-70-lukujen vaihteessa julkisesti keskustella yksityiskohdista, joita hyvään tilintarkastustapaan (jota siihen aikaan nimitettiin hyväksi tilintarkastajataavaksi) kuului. Olennaista kehittymistä alan eettisten ohjeiden laatimisessa on tapahtunut maailmalla kolmen viime vuosikymmenen aikana. Esikuvina tässä pohdinnassa ovat olleet lääkäri- ja lakimieskunnan ammattietiikat (Satopää 1980, 134). Ainakin lääkärien etiikalla on hyvin pitkät perinteet lähtien Hippokrateen valasta asti (Koskelainen 1995, 289). Ammattitilintarkastajat ry- niminen yhdistys laati asiasta vuosina 1971 ja 1972 kaksi vihkostakin, jotka muodostivat alun Suomen osalta suosituksetjussa, joka ilmeisesti ei koskaan tule valmiiksi jatkuvan, joskin vauhdiltaan melko maltillisen kehittymisen takia. Ohjeiden tuorein kruunaus on KHT-yhdistyksen päätös hyväksyä IFAC:in suositusten käänös suositukseksi ”suomalaiseksi hyväksi tilintarkastustavaksi” kesästä 2000 alkaen, jota täydennettiin marraskuussa 2001 IFAC:in soveltamisohjeella ”Pienen tarkastuskohteen (pienyhtiön) tilintarkastuksen erityispiirteitä”.

2.1.2 Juridiset lähteet

Välillisesti hyvä tilintarkastustapa liittyy hyvään kirjanpitolapaan, mutta suoranaisesti näillä käsitteillä ei ole keskenään tekemistä. Kuitenkin voidaan havaita sellainen yhtäläisyys, että hyvän kirjanpitolavan noudattaminen johtaa oikeiden ja riittävien tietojen esittämiseen talousyksikön tuloksesta ja taloudellisesta asemasta. Hyvällä tilintarkastustavalla on sama päämäärä. Hyvän kirjanpitolavan lähteitä ovat voimassa olevien säädösten ja viranomaisohjeiden lisäksi mm. kirjanpitolautakunnan ohjeet ja lausunnot sekä kirjanpidon yleiset periaatteet (Riistama 1999, 61). Hyvä tilintarkastustapa sivuaa näitä samoja lähteitä.

Nykyistä osakeyhtiölakia koskevassa hallituksen esityksessä todettiin, että hyvän tilintarkastustavan kehittäminen on ammatillisten yhteenliittymien tehtävä. KHT-yhdistys on aktiivisesti tältä pohjalta pyrkinyt toimimaan. Suomalaisessa lainsäädännössä on hyvä tilintarkastustapa jäänyt tähän asti täsmentämättä eli yksityiskohdat ovat jääneet itsesäätelyn varaan (Aho-Vänskä 1996, 13). Juridisesti ratkaistaessa hyvän tilintarkastustavan sisältöä lähteinä on tähän asti käytetty ainakin:

- KHT-yhdistyksen tilintarkastusalan suosituksia
- Alan ammattijulkaisuja
- Keskuskauppakamarin tilintarkastuslautakunnan (TILA) ja valtion tilintarkastuslautakunnan (VALA) ratkaisuja
- Tuomioistuimien ratkaisuja.

Tilintarkastaja-ammattikuntaa koskevien standardien tulee olla ajan tasalla sekä esittää minimivaatimukset tarkastustyön suorittamisesta. Jos standardit eivät ole ajanmukaiset, joudutaan ne asettamaan ammattikunnan ulkopuolelta tasolle, joka voi olla korkeammalla, mitä tilintarkastaja kykenee työssään saavuttamaan (Poimaa - Rintala 1991, 19). Liian korkea tasovaatimus saattaa perustua ulkopuolisten käsitykseen tilintarkastajan roolista, joka usein mielletään vaativammaksi kuin mihin tilintarkastajilla on valmiudet. Tällöin on vaarana, että tilintarkastajan mielipiteet tilintarkastuskertomuksessa saisivat liian laajan ja korostetun merkityksen. Valitukset harhaanjohtavasta informaatiosta tilintarkastajia kohtaan saattaisivat kasvaa. Tilintarkastusstandardien tulee tämän vuoksi olla ammattikunnan itsensä asettamia osoittaen minimitason, jonka laatimisessa käytetään ammatinäkemyksiä. Standardien lisäksi tilintarkastuskäytäntöä ohjaavat suurten kansainvälisten tilintarkastusyriyten kehittämät yrityskohtaiset ohjeistukset (Kärkkäinen 1998, 55).

Tilintarkastustyyppisen asiantuntijatehtävän edellyttämän auktoriteettiaseman ylläpitäminen on vaikeaa pelkästään näkymättömän työskentelyn ja asiantietojen avulla ympäristössä, jossa toimitaan yhä enemmän mielikuvien perusteella. Tilintarkastajien julkisuusongelma on vaikea, koska tiedotusvälineet huomioivat tarkastuksista vain negatiivisia kohu-uutisia eivätkä uutisoi positiivista julkisuuskuvaa tukevia saavutuksia. Tilintarkastajakunnan ammattikunnan tuleekin osallistua standardien laatimiseen myös säädelläkseen instituution julkisuuskuvaa tarkoituksenmukaiseksi.

Ammatillisten yhteenliittymien panos hyvän tilintarkastustavan kehittämisessä on Suomessa ollut perinteisesti keskeinen. Valtion tilintarkastuslautakunta on katsonut, että

Tilintarkastusalan suositukset (vrt. KHT-yhdistys - 1992) lähtökohtaisesti soveltuvat hyvän tilintarkastustavan sisällön ja tavoitteiden kuvaamiseen (Aho-Vänskä 1996, 266-267). Uudistaminen on selkeästi tapahtunut KHT-yhdistyksen aloitteesta, kun toinen suuri ammatillinen yhteisö HTM-tilintarkastajat on tavallisesti tyytynyt vain hyväksymään KHT-yhdistyksen tai muiden järjestöjen laatimia suosituksia jäsentensä käyttöön. Lähtökohta KHT-yhdistyksen suosituksissa on ollut sen jäsenkunnan työskentelyn kehittäminen. Suositukset ovat muodostaneet perustaa, minkä avulla tilintarkastustavan sisältö on pystytty ennalta mieltämään. Lähtökohtana on ollut osakeyhtiön tilintarkastus, mutta niiden avulla on ohjattu myös muiden yhteisöjen ja säätiöiden tilintarkastusta.

Suomen tilintarkastusjärjestelmä on ollut pohjoismainen. Suomi on länsimaisen kulttuurin piiriin kuuluva valtio ja omaa siinä voimakkaan pohjoismaisen vaikutuksen (Majala 1987, s.78). Varsinkin Ruotsin osakeyhtiölainsäädäntö on meidän säädöksiämme lähellä. Tähän on liittynyt laaja tilintarkastusvelvollisuus, joka kattaa kummassakin maassa kaikki osakeyhtiöt ja valtaosan muistakin yhteisöistä. Ruotsissa tilintarkastusvelvollisia yrityksiä on kaikkiaan noin 300 000 (Horsmanheimo – Steiner 2002b, 80). Kun pohjoismaat ovat tarkastelleet suhteitaan EU:iin 1990-luvulla, on niiden tilintarkastusjärjestelmienkin tullut selvittää suhteensa IFAC:n tilintarkastusstandardeihin (Vrt. KHT-yhdistys 2002b, 5). Niinpä Norja, Ruotsi ja Tanska ovat Suomen ohella määrittäneet kantansa IFAC:n ISA-suositukseen (Horsmanheimo – Steiner 2002b, 81, 85 ja 89).

ISA-suositukset ovat saaneet varsin paljon vaikutteita anglosaksisesta tilintarkastuskäytännöstä. Suomen ja anglosaksisten maiden tilintarkastuskäytännöllä on kuitenkin verraten suuri ero¹. Suomalaisessa käytännössä tilintarkastukseen uhrattava työmäärä ei ole läheskään niin suuri kuin esimerkiksi Yhdysvalloissa. Yhdysvaltojen osavaltioiden yhtiölait eivät sisällä yksityiskohtaisia säännöksiä yrityksen vuositilinpäätöksen laatimisesta, vaan laadinta perustuu yleisesti hyväksytyihin laskentaperiaatteisiin kuten GAAP-normeihin (Generally Accepted Accounting Principles). Tilintarkastusvelvoite ei koske ei-julkisia yhtiöitä (Horsmanheimo – Steiner 2002b, 107).² GAAP-periaatteiden pohjalta on julkaistu tilintarkastuksen suorittamista koskevat GAAS-standardit (Generally Accepted Auditing Standards). Näiden mukaan tilintarkastajan on lausuttava käsityksensä, ovatko tilinpäätösasiakirjat laadittu yleisesti hyväksytyjen kirjanpitoperiaatteiden mukaisesti. Edellä esitetystä voidaan havaita, että suomalaisen

¹ Katso edellä tämän tutkimuksen alalukua 1.1.

² USA:ssa yrityksillä ei ole yleistä tilintarkastusvelvollisuutta. Kuitenkin arvopaperimarkkinoilla toimivilla yrityksillä on oltava tilintarkastus.

pienyrittäjien tilintarkastajalla on edessään melko erilainen työskäntä kuin hänen valtamerentakaisella virkaveljellään. Suosituksissa on kuitenkin toteutettu nyt merkittävää harmonisointia.

Tilintarkastusalan suositukset niin entiset (sekä Suomessa että IFAC:n piirissä) kuin uudetkin ovat olleet verraten kattavia, mutta eivät läheskään täydellisiä määrittämään hyvää tilintarkastustapaa. Ne käsittävät tilintarkastuksesta uudistettuinakin vain osaluueita, eivät kokonaisuutta. Tarvetta uusien suositusten työstämiseen on sekä kansainvälisellä että kansallisella tasolla edelleenkin. Epäilemättä niitä on tulossa ja on vaikea nähdä, että suositukset täydentyisivät lähivuosina valmiiksi paketiksi. Keskustelu olemassa olevien suositusten pohjalta on Euroopassa käynnissä aktiivisesti. Toisaalta suositukset muodostavat kokonaisuuden, jonka pohjalta tilintarkastajan on suunniteltava saamansa yksittäisen toimeksiannon läpivienti. Lähtökohtaisesti suosituksia noudatetaan vain olennaisissa asioissa.

Tilintarkastusalan suositukset 2002-julkaisu (KHT-yhdistys 2002a) sisältää ISA-standardien soveltamisohjeen ”Pienen tarkastuskohteen (pienyhtiön) tilintarkastuksen erityispiirteitä” (s. 361-384). Mainittu ohje tulee sovellettavaksi tämän lisensiaatintutkimuksen alaluvussa 1.5 esitetystä pienenn yrityksen määrittelystä poiketen yrityksissä, joissa:

”a) johto ja omistus on keskittynyt suppealle henkilöryhmälle (usein yhdelle henkilölle); ja

b) voidaan todeta yksi tai useampi seuraavista seikoista:

- vain harvoja tulon lähteitä,
- vähemmän kehittynyt kirjanpito;
- rajalliset sisäiset kontrollit, jotka johdolla on mahdollisuus ohittaa.”

Määritelmästä herää (jatko)kysymys: Kuinkahan paljon Suomessa on sellaisia pieniä yrityksiä, joilla ei ole auktorisoidun tilintarkastajan käyttöpakkoa, mutta on rajalliset sisäiset kontrollit, jotka johdolla on mahdollisuus ohittaa? Auktorisoidut tarkastajat tekevät vuodessa yli 100 000 vuositulintarkastusta ja heitä olisi käytettävä vain 16 000 yrityksessä. Todennäköisesti valtaosaan vuositulintarkastuksista soveltuu pienyhtiön soveltamisohjeet.

Tilintarkastusalan suosituksissa tilintarkastajan edellytetään noudattavan voimassa olevaa lainsäädäntöä sekä hyvää kirjanpito- ja tilintarkastustapaa ammattiin liittyvissä tehtävissä. Ammatin harjoittamista koskevan suosituksen mukaan tilintarkastaja suorittaa hänelle uskotut, ammattiin liittyvät tehtävät siten, että hän saa riittävät tiedot mielipiteensä

muodostamiseksi. Hyvä tilintarkastustapa on standardi, johon vertaamalla voidaan arvioida suoritettujen tilintarkastusten tasoa. Aikakaudella, jolloin tilintarkastusalan suosituksia ei ollut, ammattijulkaisut olivat kattavia tilintarkastustavan lähteitä. Niiden painoarvo ei ollut sama kuin nykyisten suositusten. Ammattijulkaisun takana on tavallisesti vain kirjoittaja tai hänen lisäksi joitakin kirjoittajan läheisiä henkilöitä. Tällöin julkaisuun voi jäädä kirjoittajan käsityksiä, jotka eivät vastaa alan yleistä käytäntöä eli eivät ole tilintarkastustapaa. Toisaalta kirjoituksissa esitetään välillä tavoitteellisia ajatuksia, joiden muuttuminen käytännöksi on vuosikymmenien päässä tai joiden käytännön toteuttamiseen huolellisinkaan tarkastaja ei edes pysty.

Hyvällä tilintarkastustavalla ja sen määrittelyllä on olennainen merkitys arvioitaessa tilintarkastajan suorittamaa työtä ja siihen liittyvää vastuuta. Asianmukainen arviointi edellyttää vertailupohjana käytettävän hyvän tilintarkastustavan mahdollisimman objektiivista ja yleisesti hyväksyttävää määrittelyä (KHT-yhdistys 1999b, 15).

Eri kirjoittajien esittäessä ammattijulkaisuissa samanlaisia näkemyksiä jostakin asiasta, voidaan katsoa niiden muodostuvan hyväksi tilintarkastustavaksi. Hyvän tilintarkastustavan kirjallisiksi määrittäjiksi mielestäni voidaan hyväksyä paitsi tilintarkastuksen ammattilaiset myös alan tutkijat ja muutkin alaa lähellä työskentelevät esimerkiksi tilintarkastuslautakunnan jäsenet. Koska TILA:n ja VALA:n jäsenet ratkaisevat käytännössä, mikä on hyvä tilintarkastustapa, he voivat kirjoituksissaan ja haastatteluissa luonnollisesti tuoda esiin hyvän tilintarkastustavan tunnusmerkistöä. Tilintarkastusalan tutkimustoiminta on ollut Suomessa vähäistä, mutta eräät tutkijoiden puheenvuorot ovat antaneet virikkeitä kehittää tilintarkastustapaa. Hyvää tilintarkastustapaa on käsitelty runsaasti myös oikeus- ja muussa kirjallisuudessa, josta keskeisen osan muodostavat tilintarkastusalan ammattijulkaisut (Tilintarkastajajärjestelmän kehittämistyöryhmän muistio 1990, 36).

Tilintarkastajia kohtaan tehtyjen valitusasioiden päätökset ovat tärkeitä linjauksia selvitettäessä hyvän tilintarkastustavan rajoja (Aho-Vänskä 1996, 83-102). TILA:n valvonta keskittyy nimenomaan hyvän tilintarkastustavan noudattamiseen. Jos kantelutapauksissa annetaan tilintarkastajalle sanktio, se perustuu joko lain tai hyvän tilintarkastustavan laiminlyöntiin. TILA:n sääntöjen mukaan ”valvonta-asioissa tehtyjen merkittävien päätösten sisältö on pyrittävä saamaan yleiseen tietoon, jos tapauksella on merkitystä hyvän tilintarkastustavan sisällön kehittämiseksi”. TILA:n ratkaisut onkin

julkaistu vuodesta 1990 lähtien vuosittaisina koosteina, joissa kyseiset tapaukset on selvitetty riittävän yksityiskohtaisesti (Koskinen 1999, 43).

TILA:n julkistetut ratkaisut ulottuvat aika-akselilla siis pitkälti tilintarkastuslain säätämistä varhaisemmalle ajalle. Kun muistetaan, ettei tilintarkastuslaki olennaisesti muuttanut hyvää tilintarkastustapaa, ovat vanhimmatkin tapauselosteet relevantteja määritettäessä nykyisen vuosikymmenen tilintarkastustapaa.

VALA on seuraava elin, johon TILA:n ratkaisuista voi valittaa, mutta siltä muutosta voi hakea ainoastaan se, jonka TILA on tuominnut sanktioihin. VALA:n on mahdollisuus joko pitää tuomio ennallaan tai lievittää sitä. Tilintarkastuslain mukaan ”VALA:n tehtävänä on:

- antaa ohjeita ja lausuntoja (tilintarkastus-) lain ja sen nojalla annetun asetuksen soveltamisesta;
- tehdä esityksiä ja aloitteita tilintarkastusta koskevien säännösten kehittämistä; sekä
- huolehtia tilintarkastuksen yleisestä ohjauksesta, kehittämistä ja valvonnasta sekä muista laissa sille säädetyistä tehtävistä.”

VALA:lla on aseet kehittää hyvää tilintarkastustapaa, mutta käytännössä sen rooli on jäänyt vähäiseksi. Tilintarkastustapa ilmeisesti on ollut riittävän hyvä, jotta VALA:n lausuntoja siitä ei ole usein nähty. Sanktioiden yhteydessä VALA:n rooli on luonnollisesti vähäisempi kuin TILA:n, koska kantelijalla ei ole valitusoikeutta enää VALA:n tasolle.

TILA:n ratkaisut eivät määrittele kattavasti hyvää tilintarkastustapaa, koska sinne kulkeutuu vain satunnaisesti tapauksia, joista vuosittain vain muutama on olennainen tulkinta. Niiden ohella TILA joutuu ratkaisemaan huomattavan määrän epäolennaisia kysymyksiä, koska kaikki kantelut tulee ratkaista.

Tuomioistuinten ratkaisuja tilintarkastuskertomusten pohjalta on tehty verraten vähän. Tilintarkastajan vahingonkorvausvastuu on tuottamusvastuuta. Tilintarkastaja vastaa vahingosta, jonka hän on tahallisella tai huolimattomalla toimenpiteellään tai tahallisesti tai huolimattomuudesta tapahtuneella tehtävänsä laiminlyönnillä aiheuttanut (Aho-Vänskä 1996, 219). Tuomioistuimet joutuvat vahingonkorvausratkaisuissa tulkitsemaan hyvää tilintarkastustapaa. On odotettavissa, että vuosien varrella on tulossa muutamia korkeimman oikeuden ratkaisuja, joilla on merkitystä hyvän tilintarkastustavan määrittämisessä. Vuoden 1980 jälkeen näitä on ollut alle kymmenen (Nuolimaa 2001, 216).

VALA:n ratkaisusta on eräissä tapauksissa valitusoikeus korkeimpaan hallinto-oikeuteen. Käytännössä tällaisia valituksia toteutuu vain poikkeustapauksissa ja satunnaisuuden vuoksi näillä ratkaisuilla ei voine olla olennaista merkitystä hyvän tilintarkastustavan tulkinnassa.

2.1.3

Eettiset ohjeet

Suomessa eettisten ohjeiden osalta ollaan siirtymässä muokattujen IFACin eettisten ohjeiden (Code of Ethics) linjalle. KHT-yhdistyksen jäsenet ovat noudattaneet niitä pääsääntöisesti 1.7.2001 alkaen. Riippumattomuusohjeita ei kuitenkaan ole otettu käyttöön. Ajatuksena on jatkossa laatia riippumattomuusohjeistus IFACin marraskuussa 2001 hyväksymän riippumattomuusohjeistuksen pohjalta (KHT-yhdistys 2002a, 5). Koska tämä tutkimus ei empiirisellä puolella koskettele eettisiä ohjeita, rajoitetaan tässä tarkastelemasta mitään tilintarkastajan eettisistä säännöistä julkaistua ohjeistusta erikseen. Hyvän tilintarkastajataavan kuitenkin ollessa hyvän tilintarkastustavan tärkeä tukijalka, käsitellään tässä yleisluonteisesti aihepiiriä.

Etiikka sanan varsinaisessa merkityksessä sivuaa inhimillisen käytöksen moraalisia periaatteita. Ammatillinen etiikka sisältää sosiaalisen etiikan, mutta ei pelkästään sitä. Etiikan ammatillinen säännöstö on sarja sääntöjä, jotka ovat oikean toiminnan peruseriaatteita (Flint 1992, 91). Ammattietiikka koostuu konventioista, joilla ammatinharjoittajan mainetta suojellaan. Toisaalta se heijastelee niitä piirteitä, joita havaitaan yhteiskunnan jäsenten yksityiselämän etiikassa. Tilintarkastajien ammatissa on yleistä, että ammatinharjoittajat oman yhteistoiminnan ja ammatillisten järjestöjensä puitteissa määrittävät eettisiä ohjeita toiminnalleen (Virtanen 2002, 53). Eettisillä säännöillä ei normaalisti ole lainvoimaa. Säännöt eivät ole lakeja, vaan ne on tarkoitettu moraalisisista syistä noudatettaviksi. Sitä, mikä on eettisesti oikein ja väärin, ei kuitenkaan voi määrätä sääntöjä laativa auktoriteetti. Valmiita ja kiistatta oikeita vastauksia ammattieettisiin kysymyksiin, ei voida edes periaatteessa löytää eettisistä säännöistä.

Tilintarkastajan ammatissa eettisiin kysymyksiin törmätään erityisen herkästi. Eräänä syynä tähän on se, että työhön kuuluu paljon itsenäisiä valintoja, joiden tuloksena on ehdotus vallankäytölle tarkastettavassa yhteisössä. Tilintarkastaja, joka ymmärtää

toimintansa yhteiskunnallisen tarkoituksenmukaisuuden ja joka pystyy perustelemaan toimintansa itselleen, voi löytää työstään eettistä mielekkyyttä. Liike-elämän kansainvälisissä suhteissa luottamusta nauttivan tilintarkastusjärjestelmän käyttöarvo on suuri. Maan tilintarkastusinstituutio lisää yleistä luotettavuutta talouselämää kohtaan.

Kun ammattikunnan eettiset ohjeet julkaistaan, ne alkavat rajoittaa ammatinharjoittajia heidän toteuttaessaan työtään. Samalla ohjeet määrittelevät, kuinka ammattikunta ylläpitää yleisen edun edellyttämää luottamusta ja arvovaltaa. Eettiset säännöt tulkitaan tavallisesti apukeinoksi, joita eettisessä harkinnassa voidaan käyttää. Välttämättä ne eivät ole ainakaan aukottomasti kaikkia ongelmatilanteita kattavia. Ne eivät vapauta ammatinharjoittajaa eettisestä harkinnasta ja vastuusta. Ne on luotu perustaksi ammattiryhmän ja yksilön pohdiskelulle, mikä ammattia harjoitettaessa on oikein ja mikä taas väärin. Eettiset säännöt voidaan nähdä ammattia määrittäviksi periaatteiksi. Ne voivat kertoa ammatinharjoittajalle, mikä hänen ammattinsa tarkoitus lopulta on. Ne selvittävät ammattilaiselle, mihin arvoihin hänen ammattinsa olemassaolo viime kädessä perustuu.

”Tilintarkastajan ammatilliseen käytökseen yhdistetään seuraavanlaiset hyveet: rehellisyys, objektiivisuus, puolueettomuus ja riippumattomuus. Näiden hyveiden laiminlyönti heikentää ammattikunnan imagoa.” (Satopää 1994, 292)

Seuraavia asiaryhmiä on tavanomaisesti käsitelty tilintarkastajien eettisissä ohjeissa (Satopää 1994, 292-293):

- a) ammatillinen pätevyys
- b) ammatillinen riippumattomuus ja itsenäisyys
- c) luottamuksellisuus, vaitiolovelvollisuus
- d) toiminnot ja toimet, jotka eivät sovi ammatin kanssa yhteen
- e) asiakkaiden hankkiminen, julkisuus ja mainostaminen.

Ammatillinen pätevyys luo arvovaltaa ja mainetta. Yhteiskunnan odotukset asiaan kuuluvasta osaamisesta edellyttävät ammatillisen osaamisen ylläpitämistä silloinkin, kun tiedot ja käytännöt muuttuvat. Tilintarkastajan velvollisuus on olla hyväksymättä sellaista toimeksiantoa, johon hänellä ei ole tarpeellista taitoa (Satopää 1994, 292).

Tilintarkastajan on arvioitava paitsi juridista vastuutaan myös eettinen vastuunsa (Satopää 1980, 135). Eettinen vastuu edellyttää työn perusteellista läpivientiä ja mikäli työssä

törmätään sellaisiin esteisiin, jotka rajoittavat tehtävän suoritusta, on ne ainakin itselleen dokumentoitava. Tilintarkastajan tulee ammatissaan pyrkiä soveltamaan kokemuksen, tiedon ja tieteen saavutuksia huolellisesti ja vastuuntuntoisesti sekä seuraamaan ammattialansa kehitystä jatkuvasti. Ammatilliseen pätevyyteen voidaan katsoa sisältyvän hyvämaineisuus. Tilintarkastajan tulkitaan olevan hyvämaineinen, jos hän ei ole tätä ominaisuuttaan menettänyt (Kärkkäinen 1993, 13). Tällainen menetys voi toteutua esimerkiksi talousrikoksella.

”Tilintarkastajan velvollisuuksiin kuuluu jatkuva ammattitaidon ylläpitäminen. Tilintarkastaja saa vastaanottaa vain sellaisia tehtäviä, jotka hän tietää kykenevänsä hoitamaan ammattitaitoisesti. Ammattitaitoisuuden tinkimätön vaatiminen on eräs ammattikunnan luotettavuuden perustekijöistä. Tilintarkastajan valitsijalta eli pääsääntöisesti yhtiökokoukselta ei voida vaatia, että tämä tutkisi yksityiskohtaisesti tilintarkastajan ammattitaitoisuuden. Valitsijan on lähtökohtaisesti pystyttävä oletamaan, että hyväksytyllä tilintarkastajalla on tarvittava ammattipätevyys, ja että tilintarkastaja kieltäytyy tarjotusta tehtävästä, jos hänellä ei ole tehtävän vaatimaa ammattitaitoa” (Aho-Vänskä 1996, 104).

Riippumattomuuden puute vahingoittaa tilintarkastajan arvovaltaa ja mainetta. Eettisen ohjeen tavoite on korostaa riippumattomuuden ratkaisevaa luonnetta, tilintarkastuksen arvovallalle ja tarkastajan maineelle. Ohjeen tulee olla niin kattava, että se sulkee pois kaikki tilanteet, joissa olosuhteet epätarkoituksenmukaiselle tilintarkastukselle ovat olemassa.

Tilintarkastuksen tarkoituksena on saada asiantuntijan riippumaton lausunto siitä, ovatko yhtiön kirjanpito, tilinpäätös ja hallinto lainmukaiset. Tästä seuraa, että riippumattomuus on yksi tilintarkastuksen perusolettamuksista eli tilintarkastuksen tarkoituksen toteutuminen varmistetaan tilintarkastajan riippumattomuudella. Riippumattomuuden vaatimus on olennainen osa hyvän tilintarkastajattavan sisältöä, sillä huolellinen tilintarkastaja on toiminnassaan riippumaton (Saarikivi 2000, 60). Riippumattomuus on edellytys sille, että hän kykenee suorittamaan laissa säädetyt tehtävät (Tilintarkastusjärjestelmän... 1992, 99). Suomalaisessa tilintarkastajien auktorisoinnissa riippumattomuus on keskeisessä asemassa (Vrt. Horsmanheimo – Steiner 2002b, 129). Tilintarkastuslain mukaan ”Keskuskauppakamarin tilintarkastuslautakunta hyväksyy hakemuksesta (Keskuskauppakamarin hyväksymäksi) tilintarkastajaksi luonnollisen henkilön, joka (mm.) ei harjoita tilintarkastustoiminnan kanssa muuta toimintaa, joka on

omiaan vaarantamaan tilintarkastajan riippumattomuuden tai tilintarkastuksen suorittamisen” (Tilintarkastuslain 4 §:n 1 momentin 2 kohta) ja ”kauppakamarin tilintarkastusvaliokunta hyväksyy hakemuksesta (kauppakamarin hyväksymäksi) tilintarkastajaksi luonnollisen henkilön, joka (mm.) ei harjoita tilintarkastustoiminnan kanssa muuta toimintaa, joka on omiaan vaarantamaan tilintarkastajan riippumattomuuden tai tilintarkastuksen suorittamisen” (TilintL 6 §:n 1 momentin 2 kohta). Samanlaiset säännökset tilintarkastuslaissa on auktorisoitujen tilintarkastusyhteisöjen hyväksymisvaatimuksissa. TilintL 23 §:n 1 momentin mukaan tilintarkastajalla on oltava edellytykset riippumattoman tilintarkastuksen toimittamiseen. Jos edellytykset riippumattomaan tarkastukseen puuttuvat, tilintarkastajan on kieltäydyttävä vastaanottamasta tehtävää tai luovuttava siitä.

Tärkein ryhmä länsimaisen tilintarkastajan riippumattomuutta turvaavista säännöksistä ovat esteellisyysnormeja (Satopää 1994, 292). Ne perustuvat useimmiten yhtiöoikeuden normeihin, ennen kaikkea eri maiden osakeyhtiölakeihin. Laintasoiset normit tulevat pääsääntöisesti sovellettaviksi kaikkiin tilintarkastajiin. Tilintarkastajien riippumattomuutta koskeva sääntely vaihtelee maittain (Saarikivi 2000, 71). Usein kuitenkin tilintarkastajien ammatillisten yhdistysten normit ovat tiukempia kuin kansallisen lainsäädännön määrittämät normit.

Riippumattomuusvaatimus koskee yksittäistä tilintarkastajaa hänen hoitaessaan tilintarkastustehtävää. Riippumattomuus ilmenee tilintarkastajan asenteena tarkastukseen ja sen kohteeseen. Vaatimuksen noudattaminen edellyttää ammattitaitoa, koska tilintarkastajan tulee kiinnittää itsenäisyyteen huomiota ja tiedostaa sitä vaarantavat seikat. Riippumattomuutta tulee noudattaa tarkastuksen suunnittelussa, tarkastustyössä ja raportoinnissa (Tilintarkastusjärjestelmän... 1992, 100). Riippumattomuus yhteisön toimivaa johtoa kohtaan on eräs ongelma-alue tilintarkastajan toiminnassa. Käytännössä etenkin suuryrityksissä ei yhtiökokouksella ole todellista valtaa tilintarkastajan valinnassa, vaan valinta suoritetaan yhtiön toimivan johdon suosituksen perusteella. Toimiva johto pystyy helposti lopettamaan yhteistyön hankalana pitämänsä tilintarkastajan kanssa (Fant 1994, 46). Todellisuudessa tilintarkastaja on riippuvainen toimivan johdon luottamuksesta (Vahtera 1986, 45-46).

Riippumattomuusnormin käytännön toteutuminen kytkeytyy monessa tilanteessa edellä tarkasteltuun pätevyystekijään. Itsenäinen työskentely ja hyvän tilintarkastustavan

mukainen raportointi edellyttävät, että tilintarkastaja hallitsee tehtävänsä. Puutteelliset tiedot ja taidot tekevät tilintarkastajasta arvan ja ovat omiaan lisäämään hänen riippuvuuttaan erityisesti yritysjohtosta. Ammattitaidon luominen, parantaminen ja säilyttäminen edellyttävät panostamista tilintarkastajan perus-, jatko- ja täydennyskoulutukseen.

Tilintarkastajalla on oikeus määrätä kussakin tarkastustehtävässä itse tarkastusohjelman laatu, laajuus, menettely- ja työtavat sekä lausunnon muoto ja sisälllys. Hänen tulee olla riippumaton ja vapaa ulkopuolisista ohjeista. Välttääkseen puutteellisia tarkastuksia hänen tulee saada käytettäväksi koko aineisto ja muut mahdolliset selvitykset tarkastuksen suorittamiseksi. Jos häneltä nämä evätään, hänellä on oikeus työn keskeyttämiseen. Tilintarkastajan on säilytettävä riippumattomuutensa myös toimiessaan konsulttina, antaessaan lausuntoja tai suorittaessaan neuvontaa. Tilintarkastajan tulee hahmottaa varsinainen tehtävänsä vuositulintarkastajana erikseen mahdollisten muiden yhtiölle suorittamien tehtävien lomasta. Tilintarkastuksen tehtävä on vahvistaa tilintekovelvollisten omasta toiminnastaan tilinteon vastaanottajalle antamien tietojen luotettavuus ja säädettyjen tai sovittujen sääntöjen mukaisuus (Riistama 1999, 39). Tilintarkastukseen eivät määritelmän mukaan kuulu mitkään muut tehtävät kuin edellisessä virkkeessä todetut.

Riippumattomuus on tilintarkastuksen peruspiirre, joka erottaa tilintarkastuksen muusta tutkinnasta (Flint 1992, 92-93). Riippumattomuutta edellytetään tilintarkastukselta enemmän kuin muunlaiselta ammattityöltä. Se ei vaadi vain henkilökohtaista lahjomattomuutta, moraalista vastuuta palvelun laadusta (Satopää 1980, 135) vaan myös tilintarkastajien sääntöjen ja menettelytapojen hyväksymistä. Tilintarkastus ei edellytä ainoastaan tutkimisen ja raportoinnin vapautta, vaan myös riippumattomuutta arvioinnissa kaikesta yrityksessä sillä hetkellä vallitsevasta mm. yrityksen taloudellisesta asemasta. Ehdoton riippumattomuus on kuitenkin teoreettinen käsite. Se on tavoiteltava, mitä kohti ponnistellaan, mutta tositalanteessa päädytään kompromisseihin.

Tilintarkastajat eivät voi olla täysin puhtaita sosiaalisista siteistä; he väistämättömästi sopeutuvat sosiaaliseen taustansa, koulutuksensa ja elämäkokemuksensa mukaan. Tärkeä asia on havaita, että menestyksekkäs tilintarkastus on riippuvainen siitä, että se voidaan viedä riippumattomasti läpi.

Tilintarkastajalla on vaitiolovelvollisuus tarkastuskohteestaan saamistaan tiedoista (Vento 1970, 153). Tilintarkastajilla on yhteisössä vapaus tutkimukseen ja sen mukaisesti he ovat oikeutetut vastaanottamaan sellaista tietoa ja selityksiä, joita he pitävät tarpeellisena tilintarkastustarkoituksiin. Tilintarkastaja ratkaisee tarpeen ja tässä yhteydessä tarkastettava ei voi aiheetta kieltää antamasta hänelle tietoa eikä selityksiä.

Tilintarkastajalla on siis vapaus saada haltuunsa arkaa ja yksilöiden kyseessä ollen henkilökohtaista tietoa, joiden paljastaminen kenelle tahansa muulle henkilölle voisi olla vahingollista, kiusallista ja ehkäpä vain epätoivottavaa tarkastuksen kohteen kannalta. Vapauteen liittyy aina vastuu siitä, ettei petä saamaansa luottamusta (Satopää 1994, 292). Tilintarkastaja saa yhteisön sisäistä tietoa vain tilintarkastustehtävää varten. Siihen tietoon tilintarkastajalla on vaitiolovelvollisuus. Vaitiolovelvollisuuden kohdalla tilintarkastaja saattaa kuitenkin törmätä siihen, että se on vain eettinen ohje. Lainsäädäntö on voimakkaammanasteinen määräys, joka ohittaa ohjeen, jota ei tarvitse noudattaa, jos se on ristiriidassa lainsäädännön kanssa. Viranomaisilla on mahdollisuus velvoittaa tilintarkastaja antamaan tietoja tai saamiaan asiakirjoja silloinkin, kun yhtiö ei siihen anna lupaa.

”Ammattikunnan noudattamana käytäntönä on ollut, että asiakasyrityksistä voidaan antaa ulkopuolisille korkeintaan se tieto, mikä on joka tapauksessa julkista. – Tilintarkastaja ei kuitenkaan saa missään tilanteessa antaa tällaista tietoa ennen kuin se on yleisesti saatavilla.” (Aho-Vänskä 1996, 105)

Mitä tahansa sivutointa, joka kyseenalaistaa yleisen luottamuksen tilintarkastusta kohtaan tulee välttää. Arvovalta on ratkaisevasti riippuvainen siitä luottamuksesta, joka kumpuaa tilintarkastajan rehellisyydestä, objektiivisuudesta, puolueettomuudesta sekä ajatuksen ja toiminnan vapaudesta työtehtävissään. Tämä aihe on erityisen vaikea. Kokemusta ja tervettä arvostelukykä siitä, mikä on arkaa julkisille reaktioille, tarvitaan tunnistamaan ne toiminnot, joita tulisi välttää. Asenteiden muutosta ja suositusten muotoilua ja tarkistusta tarvitaan ajoittain. Suosituksia voidaan pitää tarpeellisina sellaisissa asioissa, mitkä on havaittu potentiaalisiksi ongelmakohteiksi. Esimerkiksi laskentajärjestelmät, verotus ja taloushallinnon tietojenkäsittely on tulkittavissa tarkastajalle soveltuvaksi konsultointialueeksi. Sen sijaan investointien konsultointi on sellainen alue, jossa intressiristiriita voi toteutua. Tilintarkastuspalveluun liittyvät tuote- (esim. tietokoneohjelma) tai palvelu- (esim.

vakuutus) edustukset, jotka ilmeisesti ovat ristiriidassa puolueettomuusnäkökohdan kanssa ovat myös arveluttavia (Flint 1992, 94).

Tilintarkastustehtävään liittyy laskentatoimen konsultointi niin saumattomasti, että selväpiirteisen rajan vetäminen on objektiivisesti tarkastellen vaikeaa. Toisaalta tarkoituksenmukaisuustekijät puoltavat tällaisen konsultoinnin sallittavuutta. Kuitenkin valmistellessaan tilintarkastuskertomusta ja antaessaan sen tilintarkastaja toimii yksinomaan tilintarkastajana. Tätä voidaan pitää yhtenä tilintarkastustyön postulaattina (Mautz-Sharaf 1985, 42).

Kaupalliset toiminnot, jotka ovat konfliktissa objektiivisuuden ja puolueettomuuden kanssa saattavat johtaa siihen, että julkisuus leimaa tilintarkastajat omanvoitontavoittelijoiksi. Julkisuuden tuomion vuoksi tilintarkastajien tulisi noudattaa kirjaimellisesti eettisiä ohjeita harkitessaan millainen sivubisnes hänelle sopii ja mikä ei (vrt. Likierman 1989, 621).

Asiakkaiden hankkiminen on alue, joka aiheuttaa vaikeimmat eettiset riitakysymykset. Eettisten rajoitteiden ensisijainen tavoite tilintarkastajien käytökselle on ylläpitää julkinen luottamus tilintarkastajiin ja heidän kykyynsä rehellisyyteen, objektiivisuuteen, puolueettomuuteen ja riippumattomuuteen. Tämä edellyttää, että ohjeiden näkökulmana on yleisen edun saattaminen ammatinharjoittajan omien henkilökohtaisten tavoitteiden edelle.

Julkisuus odottaa yksilöiden ja organisaatioiden perinteisesti valitsevan tilintarkastajan maineen pohjalta. Mainontaa ja markkinointia on pidetty pitkään epäedullisena ja yhteensopimattomana hyvän ammatillisen käyttäytymisen kanssa. Suomessa Reino Vento esitti kirjassaan "Yrityksen tilintarkastus" v 1970: "Tilintarkastajan suorittaman mainonnan on oltava hillittyä ja luonteeltaan osoiteilmoituksen kaltaista. Tilintarkastaja ei saa mainoskirjeissä, kirjoittamissaan artikkeleissa, pitämässään esitelmissä, lehti-ilmoituksissa eikä henkilökohtaisissa keskusteluissakaan mainostaa itseään muita etevämpänä ja hänen on pidättäydyttävä muiden tilintarkastajien arvostelusta." Tuo oli vain kolmisenkymmentä vuotta sitten, mutta kyseistä kappaletta ei voisi kirjoittaa sellaisin ehdottomin ja yksiselitteisin ehdoin tänään. Viimeisen parinkymmenen vuoden aikana ohjeita on tarkistettu mainonnalle sallivampaan suuntaan. Tilintarkastaja-ammattikunnan ohjeet mainostamisrajoituksista ovat todennäköisesti peräisin asianajajien ja lääkärien säännöistä sellaisenaan. Eurooppalainen näkemys on viime aikoina tästä asiasta liberalisoitunut ja jopa Suomessa on lievennetty käsityskantoja. IFAC:n normistossa

yksityiskohtainen markkinointisääntely jätetään kansallisten normien varaan (Kärkkäinen 1996, 105 ja vrt KHT-yhdistys 2002a, 433-436).

Koska tilintarkastusalan markkinoinnin ennakoitaan lisääntyvän, pohditaan nyt tätä koskevien ohjeiden lisätarkistuksia. Olennaista olisi lähteä siitä, miten oikea tuote löytää oikean asiakkaan. Suostuttelevalla vaikuttamisella valintatilanteessa voi olla asiaa edistävämpi vaikutus kuin yksilön tai tilintarkastusyhtiön henkilökohtaisella ammatillisella maineella. Ei ole mitään estettä sille, miksi henkilö ja tilintarkastusyhtiö eivät voisi aktiivisesti saattaa yleiseen tietoisuuteen, että he ovat ammatillisesti päteviä tilintarkastukseen. Toisaalta niissä tilanteissa, joissa paremmuutta ei voida näyttää toteen, tiedottaminen on yleisen edun kannalta yhdenmukaista. Tämä asettaa vain tilintarkastajan rehellisyyden kyseenalaiseksi. Perusteettomalla maineensa edistämällä on taipumus viestiä kuulijalle kuvaa omanvoitontavoittelusta.

Julkisuudella täytyy olla perusta, minkä pohjalta kyetään arvioimaan tilintarkastajan valintaa. Mainetta alallaan voidaan saavuttaa osoittamalla ammatilliset taidot käytännössä. Lisäksi julkisuudella pitää olla mahdollisuudet suorittaa henkilöön kohdistuvaa arviointia (Satopää 1994, 293). Kuitenkin tilintarkastuspalvelujen kaupallinen markkinointi erityisesti korkealla profiililla ja aggressiivisesti on ristiriitainen ammatillisen oivallisuuden korostamisen kanssa, joka kuitenkin tulisi olla ensisijainen kriteeri työn saannissa. Tiedottamisen tulee noudattaa hyvää makua ja ammatillista arvokkuutta (Kärkkäinen 1998, 114). Keinoja tai ilmaisia, jotka voivat olla harhaanjohtavia tai mahdollisesti alentavat ammattikunnan arvoa, ei saa käyttää.

Auktorisointiin vaadittava tentti ja ammatinharjoittamista valvova laaduntarkkailu yhdessä eettisten normien ja jatkuvan tilintarkastajana toimimisen kanssa on muotoiltu varmistamaan sen, että henkilöllä on vähimmäispätevyys mihin tahansa tarkastustehtävään, jonka hän hyväksyy. Tilintarkastajan valinnan tulisi perustua ammatilliseen pätevyyteen tai sellaisiin luonteen ja persoonallisuuden avuihin, jotka miellyttävät valitsijoita.

Tilintarkastustehtävän hankkimisessa pitäisi olla eettisesti hyväksyttävää mikä tahansa menettely, joka suoritetaan riippumattomasti niin, ettei vahingoiteta tarkastajakunnan institutionaalista mainetta tai saateta sitä huonoon valoon. Siitä syystä asiakkaiden pyydystystä ja suoraa lähestymismenetelmää potentiaaliseen asiakkaaseen voidaan pitää

tilintarkastajalta odotettavan eettisten standardien rikkomisena. Tilintarkastajalla tulisi olla tietty varmuus ainakin vastaanottamansa tehtävän loppuunsaattamisesta, joten tilintarkastajien ei tulisi olla yliaktiivisia syrjäyttämään kollegaansa hänen tarkastuskautensa aikana. Vaikka tämäkin on kilpailun rajoittamista, jotakin kilpailussa on oikeutettua laillisesti hyväksyttävästi hillitä. Lisävaikeutena tilintarkastajien asiakkaiden hankkimisessa on hintakilpailun toteutuminen (Vrt. Horsmanheimo – Steiner 2002b, 172-175). Hintakilpailu tehostaa tilintarkastustoimintaa, mutta samalla se muuttaa tilintarkastajan tehtäviin palkkaamiseen liittyviä menettelytapoja.

KHT-yhdistys on ottanut kantaa myös palkkioon eettisissä ohjeissaan (KHT-yhdistys 2002a, 424-425). Sen mukaan ”palkkion tulee olla olosuhteisiin nähden asianmukainen ja sen määrittämisessä tulee ottaa huomioon seuraavat seikat:

- Tehtävän edellyttämät tiedot ja taidot.
- Tehtävän suorittamiseen tarvittavien henkilöiden koulutus ja kokemustaso.
- Tehtävän edellyttämä ajankäyttö.
- Tehtävän vastuullisuus.”

Pääperiaate tilintarkastajan palkkion muotoutumisessa on, ettei se saa olla riippuvainen työn lopputuloksesta, ei tarkastustyön eikä konsultoinnin osalta (Vahtera 1986, 51). Palkkiota ei saa myöskään suoraan sitoa yrityksen suuruuteen eikä vuosivoittoon (Vento 1970, 154).

Asiakkaiden hankkimiseen liittyy riippumattomuus- ja arvovalta- sekä puolueettomuusnäkökulmat. Eettisten normien tulisi ohjata tilintarkastajien valinta hyvinä pidettyihin tapoihin, joita suosituksia sovellettaisiin niissä olosuhteissa, joissa instituution arvovalta ja jatkuvuus on uhattuna. Ohjeita muotoiltaessa tulisi yleisen mielipiteen saada ratkaista kilpailuvapauden laajuuden rajoitukset (Satopää 1994, 293).

2.2

Tilintarkastuskäytäntöjen tutkimuksen käsitteellinen viitekehys

Elinkeinoelämän kansainvälistymisen myötä on eri valtioiden noudattamien tilintarkastusjärjestelmien hyvyttä ja tarkoituksenmukaisuutta koskeva keskustelu lisääntynyt. Yksittäisessä valtiossa noudatettu tilintarkastusjärjestelmä ja sen sisältämä

hyvä tilintarkastustapa sisältävät valtavan määrän erilaisia yksityiskohtia, joiden hahmottaminen vaatii huomattavan määrän perehtymisaikaa. Keskustelu hyvästä tilintarkastustavasta muodostuu helposti sattumanvaraiseksi vain johonkin yksityiskohtaan takertuvaksi huomioksi. Silmämme havaitsee tavassa jäävuoren huipun ja ohitamme kaiken, joka on sen alla.

Tilintarkastuksen sisältöä arvioivaan keskusteluun tarvitaan eksplisiittisesti määriteltyä näkökulmaa. Sitä paitsi tilintarkastus muuttuu vuosien kuluessa. Myös muutoksesta käytävään keskusteluun tarvitaan jäsentynyttä näkökulmaa. Jos sitä ei ole tai se on hämärä, emme näe metsää puilta. On oltava viitekehys, jonka puitteissa yksittäiset kysymykset asettuvat "kohdalleen" ja ovat siis "paljaalla silmällä" nähtävissä (Vrt. Alasuutari 1995, 79).

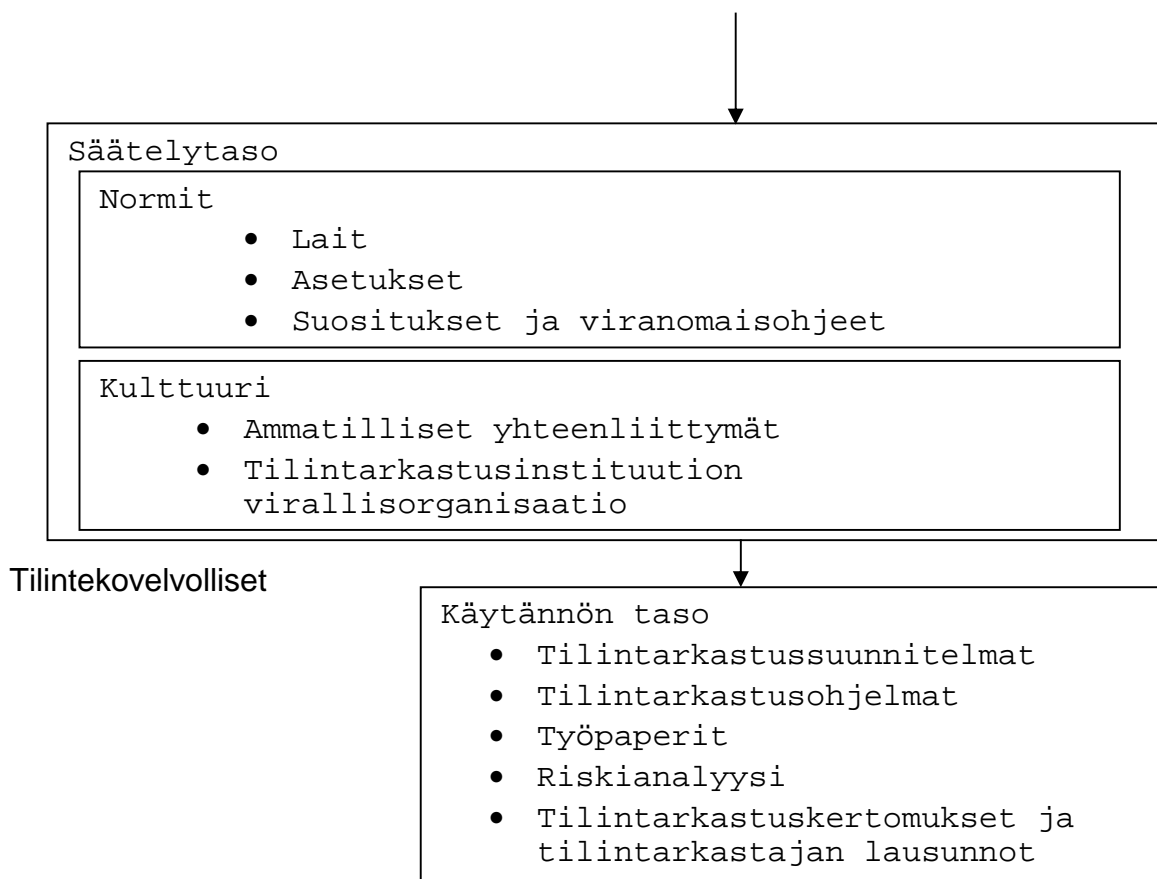
Viitekehys pyrkii jäsentämään jotakin tiettyä osaa todellisuudesta eli se pyrkii kuvaamaan todellisuutta olematta kuitenkaan todellisuuden kuva vaan todellisuuden uudelleenjäsenitys. Tilintarkastuksesta on mielikuvituksissa jäseneltävissä useita viitekehyskiä. Eräät niistä voivat kuvata tilintarkastuksen sisältöä kaaviona ja eräät hyvän tilintarkastustavan toteutumista.

Tilintarkastus on kehittynyt ammattitoiminnaksi, jolla on sidoksia siihen yhteiskuntaan, jossa sitä harjoitetaan. Nykyaikaisen yhteiskunnan toiminta edellyttää talousjärjestelmää, joka perustuu pääoman käyttöön ja jossa omistus ja johtaminen on erotettu toisistaan. Järjestelmän kannalta taloudesta annettavan informaation luotettavuus on keskeinen tekijä. Informaation luotettavuuden varmistamiseksi on kehitetty tilintarkastus, joka on edellyttänyt sitä koskevan teorian luomista. Yhteiskunta on säädöksillään määritellyt tilintarkastuksen aseman. Toisaalta tilintarkastajat ovat itse ammatillisten yhteenliittymiensä kautta olleet luomassa puitteita tilintarkastukseen. Ammatinharjoittajat ovat menetelmiään kehittämällä ja työtavoistaan sopimalla luoneet tilintarkastukselle käytännön sisällön.

Yhteiskuntajärjestelmä
Päätöksentekorakenteet
Teknologia

Teoriataso

- Tilintarkastuksen tavoitteet yhteiskunnassa
- Tilintarkastuksen yhteiskunnalliset postulaatit
- Tilintarkastustyön postulaatit

Kuvio 2. Tilintarkastuskäytäntöjen tutkimuksen käsitteellinen viitekehys

Yrityksen tilintarkastuksen toteuttaminen eri maissa on aivan ilmeisesti erilaista. Suomessa on 10 % Pohjoismaiden hyväksytyistä tilintarkastajista (Sorsa 1998, 379). Muihin Pohjoismaihin nähden tilintarkastusresurssimme ovat siis vähäiset. Salmi, Virkkunen & Heleniuksen (nykyään PricewaterhouseCoopers Oy) toimitusjohtaja kertoi Talouselämä-lehden numerossa 5/1994 suomalaisen tilintarkastuksen olevan maailman halvimpia: ”Ruotsissa tilintarkastuslasku on vastaavassa tapauksessa kaksinkertainen, Englannissa kolminkertainen ja USA:ssa nelinkertainen suomalaiseen verrattuna” (Kervinen 1994, 7). Ilmeisesti tilintarkastusprosessissa on Suomessa jotain, joka selittää edellä esitetyt huomiot. Asiantila herättää kuitenkin kysymyksen: Ovatko tilintarkastuskäytännöt valtioittain erilaisia ja jos on niin millä tavoin? Tilintarkastuskäytäntöjä voitaisiin tutkia ”monitasoisesti” vastaavasti, kuten Majalankin (1987, 25-28) käsityksen mukaan tilinpäätöskäytännön tutkiminen voidaan jakaa neljään eri tasoon. Samantyyppiset tasot on yksilöitävissä tilintarkastuskäytännöissäkin. Tämän perusteella tilintarkastuskäytäntöjen tutkimuksen käsitteellinen viitekehys voidaan

määritellä teoriasena, säätelytasona ja käytännön tasona. Kuviossa 2 on havainnollistettu tutkijan käsitys siitä.

Ilman viitekehystä voidaan luontevasti verrata vain kahta tilintarkastuskäytäntöä kerrallaan keskenään. Tällöinkin on uhkana se, että jokin näkyvä seikka saa harhaan johtavan korostuksen. Takerrutaan korostamaan esimerkiksi hataraa tilintarkastuslainsäädäntöä, vaikka tilintarkastuskäytäntö ja –perinteet ovat ottaneet lainsäädännön aseman. Toisaalta perinne-käsite tilintarkastuksessa on hieman vaarallinen. Perinteen sijasta tulisi selvittää taustatekijöitä, joihin kytkeytyvät maailmanlaajuisesti ajateltuna valtioiden yhteiskuntajärjestelmät, päätöksentekorakenteet ja teknologia. Tilintarkastusta suoritetaan yhteisöissä, jotka eivät toimi markkinatalouden piirissä. Tilintarkastus oli Neuvostoliitossa senaikaisen järjestelmän puitteissa luonteeltaan toisenlaista kuin mihin länsimaissa on totuttu. Kansainvälisesti toimivissa yhtiöissä on tilintarkastusta meilläkin organisoitu neitseelliseen maaperään tytäryhtiöissä. Kirjanpidon ja tilintarkastuksen teknologia on ollut viime vuosikymmeninä jatkuvasti muuttumassa. Tilintekovelvolliset ovat tässä muutostilanteessa pyrkineet kehittämään järjestelmiään ja senkin vuoksi tilintarkastajien on ollut sopeuduttava uudistuksiin.

Teoriasoon kuuluvat tilintarkastuksen ymmärtämiseen ja selittämiseen tarvittavat tilintarkastuksen tavoitteet ja yhteiskunnalliset postulaatit sekä tilintarkastustyön postulaatit. Tilintarkastuksen yhteiskunnallisen tarpeellisuuden ymmärtämiseksi on tiedostettava ne tahot, jotka ovat tästä työstä kiinnostuneita. Tahoja eli sidosryhmiä on eri tilintarkastustilanteissa useampia:

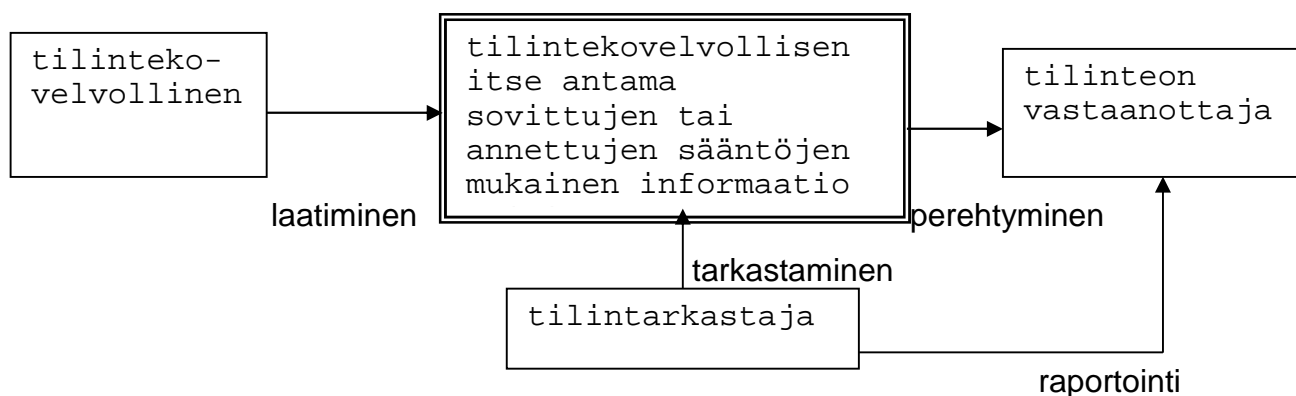
- julkinen valta
- työntekijät
- tavaran toimittajat
- asiakkaat ja
- rahoitussektori.

Yrityksessä ”ylintä” päätösvaltaa käyttää omistajataho. Kehittyneessä yhteiskunnassa yrityksen tulee antaa tietoja sidosryhmilleen. Tällä tavoin syntyy ns. tilintekovelvollisuus. Sidoryhmät haluavat toimia ja tehdä sopimuksia lisääntyneen luottamuksen vallitessa. Ne haluavat myös varmistua siitä, että yrityksen antamat tiedot ovat luotettavia. Luotettavuuden vahvistamiseksi yhteiskunta luo tilintarkastusjärjestelmän.

Tilintarkastuksen tarpeellisuuden ja hyödyllisyyden ymmärtämiseksi on kehitetty tilintarkastuksen yhteiskunnallisia postulaatteja. Tässä yhteydessä on rajoitettu selvittämään niistä vain keskeisimpiä 1) tilintekovelvollisuutta ja 2) tilintarkastuksen hyödyllisyyttä.

Tilintekovelvollisuutta on tarkasteltu lähdeluettelossa mainitun Riistaman (1999) teoksen perusteella (s. 26-29):

Yhtiön hallintoelimet ovat tilintekovelvollisia. Tässä painottuvat ansaintataloudellisen yrityksen tärkeimmät näkökohdat: kannattavuus, taloudellisuus ja rahoitus. Yrityksen jatkuva huono kannattavuus johtaa usein toimivan johdon vaihtumiseen ja toimivan johdon rikollinen teko rangaistukseen. Jotta osakkaat ja muut omistajat voivat tietää, toimiiko yrityksen johto hyväksyttävällä tavalla, ja jotta he voivat tehdä tarkoituksenmukaisia päätöksiä, yrityksestä saatavan informaation on oltava luotettavaa ja myös riittävää. Tähän päästään velvoittamalla yrityksen johto lakien ja määräysten sekä yhtiöjärjestyksen tai sopimusten nojalla antamaan tietyt tiedot johtamansa yrityksen toiminnasta. Näiden tietojen oikeellisuuden ja säännösten mukaisuuden vahvistamiseen tarvitaan erityisesti yrityksen johdosta riippumaton tilintarkastajan lausunto.

Kuvio 3 Tilintarkastuksen keskeinen sisältö Riistaman mukaan

Tilintekovelvollisuuden perusidea selviää kuvion 3 avulla (Riistama 1999, 29).

Tilintarkastaja vahvistaa, onko tilintekovelvollisen tilinpäätöksessä antama informaatio säännösten tai ennalta sovitun mukaista.

Tilintarkastuksen hyödyllisyydelle on tyypillistä, että se on vaikeasti käsitettävissä ja mitattavissa (Flint 1999, 32). Mittayksikön puuttuessa tilintarkastuksen yhteiskunnallinen

hyödyllisyys nähdään eri kulttuureissa eri tavoin. Anglosaksisissa kulttuureissa tilintarkastuksen kohteena ovat pääomamarkkinoilla toimivat yritykset. Osakkeenomistajat haluavat varmistaa, että yrityksen johdon antama tilinpäätösinformaatio on oikeata. Pohjoismaissa tärkeäksi nähdään velkojien suoja. Tilinpäätöksen on oltava oikein laadittu ja siihen tulee sisältyä riittävästi informaatiota. Velkojat haluavat päätöksentekoaan varten velalliselta tietoa, jonka luotettavuudesta he eivät pysty itse varmistautumaan. Tilintarkastaja varmistaa, että tilinpäätös antaa oikean kuvan ja tietoa on siinä tarpeeksi sekä vastaa siitä, että tämä työ on tehty kaikilta osin hyvän tilintarkastustavan mukaisesti.

Tilintarkastuksen tarpeellisuutta etenkin anglosaksisten valtioiden perinteen valossa voidaan selittää erityisesti agenttiteorian avulla. Osakeyhtiössä päämies, eli osakkeenomistaja, siirtää yhtiön valvontatehtävän agentille, eli hallitukselle. Päämies säilyttää oikeuden muun ohella päättää hallituksen ja tilintarkastajien valitsemisesta. Muut johto- ja valvontatehtävät osakkeenomistaja siirtää ensisijaisesti hallitukselle, joka siirtää tehtäviä edelleen palkkaamilleen ala-agenteille: johtoryhmälle, keskijohdolle jne.

Osakkeenomistaja käyttää päätöksenteossaan johdon antamaa informaatiota. Omistajilla ei ole mahdollisuutta varmistua sen luotettavuudesta, joten sen varmistaminen on annettu tilintarkastajan tehtäväksi. Omistajien on suojattava omat etunsa. Järjestelyssä omistajien ja johdon ristiriitojen vuoksi syntyy usein kustannuksia aiheuttavia ongelmia. Näitä kustannuksia nimitetään agenttikustannuksiksi. Jotta tilintarkastus yleensäkin voi vaikuttaa agenttikustannuksia vähentävästi, omistajien on voitava luottaa siihen, että tilintarkastaja on johdosta riippumaton. Toisaalta on otettava huomioon, että myös tilintarkastaja on agentti, jonka päämiehenä ovat omistajat (Saarikivi 2000, 53–55). Tilintarkastuksen eräänä tavoitteena siis on pienentää agenttikustannuksia.

Tilintarkastustyön keskeinen perusolettamus (=aksioma, postulaatti) on *todennettavuus* (Flint 1992, 22). Jotta tilintarkastuksesta voidaan puhua, on itsestään selvää, että jotain on todennettavissa (verification). Mitä on pidettävä riittävänä näyttönä, että jotakin on pidettävä totena tilintarkastuksessa? Taloustieteissä on käyty runsaasti filosofista keskustelua totuuden osoittamisesta ja koeteltavuudesta. Esimerkiksi teoria olisi luonteeltaan deduktiivista päättelyä, jonka perustana olevat postulaatit voitiin tajuta tosiksi suoraan arkikokemuksen pohjalta ilman erityistutkimuksia. Mutta miten voimme osoittaa tietävämme, ei ainoastaan luulevamme tai uskovamme jonkin asiantilan. Näyttö (evidence) voi olla joko luonnollista tai aikaansaattua taikka se voi perustua rationaaliseen

päätelyyn. Luonnollisen näytön tilintarkastaja saa, kun hän näkee yrityksen tase-erittelyyn sisältyvän koneen, jonka tuntomerkit käyvät yksiin tase-erittelyn tietojen kanssa (Riistama 1999, 51).

Todentaminen ei tilintarkastuksen käytännössä ole täydellistä. Se jää usein tarkkuudeltaan hieman vajaaksi, koska tilintarkastaja joutuu kirjanpitoa ja tilinpäätöstä tarkastaessaan hyvin erilaisten todentamistehtävien kanssa tekemisiin. Tilintarkastajan on arvioitava taseen erien arvoja, selvitettävä ovatko taseen erät olleet aikanaan olemassa ja millä tavoin kyseiset arvot ovat ilmestyneet taseeseen tai poistuneet taseesta.

Käytännön tilintarkastustyössä todennettavuuden vaatimus on täytettävissä useammalla eri tavalla (Flint 1992, 31). Ne vuorostaan ovat ryhmiteltävissä monella tavalla. Voidaan puhua esimerkiksi ensisijaisesta tai toissijaisesta, välittömästä tai välillisestä sekä täydentävästä todentamisesta. Ensisijainen todentaminen voi tapahtua esimerkiksi alkuperäisen asiakirjan avulla. Asiakirjan kopion hyväksikäyttäminen taas on toissijaista todentamista. Välitön todentaminen tapahtuu asianomaista kohdetta koskevin aistinvaraisin havainnoin. Sitä vastoin välillisessä todentamisessa luotetaan kokemukseen ja johdonmukaisuuteen. Esimerkiksi varastossa saapumisilmoitukseen merkittyjä määriä on pidettävä oikeina, jos saapumisilmoitukset on käsitelty sisäisen tarkkailun vaatimukset täyttävien ohjeiden mukaisesti. Suullinen lausunto, joka vahvistaa jonkin asiakirjan kopion olevan yhdenmukaisen alkuperäisen kanssa, on täydentävää todentamista.

Erityisesti on huomattava, että pelkästään kirjanpidon tositteisiin ei todentamisessa tarvitse eikä saakaan rajoittua. Tilintarkastaja pyrkii kekseliäisyyttään hyödyntämällä todentaessaan löytämään näyttöä. Tässä keskeisenä kohtana ovat pragmaattiset todentamismenetelmät (Riistama 1999, 57). Tilintarkastuksessa ilmenee vähäistä ideologista ristiriitaa niiden välillä, jotka katsovat ja tulkitsevat tilintarkastusta hyötynäkökulmasta ja niiden välillä, joiden tavoitteena on teoreettinen perusta, jonka pohjalta kaikki periaatteet ja käytännöt voidaan johtaa. Tilintarkastuksen kehittäminen on tapahtunut pitkälti hyötynäkökohdista. Tilintarkastukselta näyttää puuttuvan yhtenäinen teoriatausta (Kärkkäinen 1996, 112). Erilaiset yhteiskuntarakenteet, erilainen lainsäädäntö, eriasteisesti kehittyneet rahoitusmarkkinat ja erilaiset tilintarkastusinstituutiot selittävät ongelmia, joita pyritään ratkaisemaan maailmanlaajuisia harmonisointitarpeita pohdittaessa.

Todentaminen on vain yksi kahdeksasta tilintarkastustyön postulaateista (ks. Mautz – Sharaf 1985, 42). Muut ovat:

- Etujen ristiriidattomuus
- Perusteiden saatavuus
- Sisäisen tarkkailun toimivuus
- Hyvän kirjanpitotavan riittävyys
- Oikeellisuuden pysyvyys
- Tilintarkastajuuden säilyminen
- Riippumattomuuden säilyminen.

Postulaattien määrittäminen on käsitteanalyttinen kysymys. David Flint (1992, 21-23) on puolestaan päättänyt seuraaviin :1) Tilintekovelvollisuus tilintarkastuksen edellytyksenä, 2) Tilintarkastus tilintekovelvollisuuden täyttämisen osoittajana, 3) Riippumattomuus ja tutkimisen vapaus, 4) Todentaminen, 5) Tilintekovelvollisen arvosteluperusteiden mittaaminen, 6) Tilinpäätöksen tarkoituksen selkeys ja 7) Tilintarkastuksen hyödyllisyys. Kaikkiin tilintarkastustöihin liittyy useita postulaatteja. Niiden merkityksen keskeisyys on kuitenkin eri tilanteissa vaihteleva. Esimerkiksi sisäisen tarkkailun toimivuus on kaikissa suurorganisaatioissa melko keskeinen postulaatti. Mutta kun tarkastetaan henkilön sivutoimisesti pyörittämää sijoitusyhtiön tilejä, jossa omistaja ja hallintoelin ja työntekijä muodostuvat saman henkilön muutamista vapaa-ajan tuokioista, sisäistä tarkkailua pitää hakea suurennuslasilla ja se saattaa jäädä kokonaan löytämättä. Tämä lisensiaatintutkimus kohdistuu pienyritysten tilintarkastukseen, joissa postulaattien painotus muuttuu suurorganisaatioihin verrattaessa. Tässä postulaateista on valittu kuvailtavaksi vain kaksi, jotka soveltuvat pieniinkin yrityksiin. Todettakoon lisäksi riippumattomuuden postulaatin koskevan kaikkea tilintarkastustoimintaa, mutta sitä selviteltiin tässä tutkimuksessa alaluvussa 2.1.3.

Säätelytasoon kuuluvat normit ja tilintarkastusinstituutiot. Säätely tapahtuu yhteiskunnan toimesta, mutta usein ammatinharjoittajien näkemyksiä myötäillen. Sille on tyypillistä säädösten siirtyminen maasta toiseen ja pyrkimys jonkinasteiseen harmonisointiin. Amerikan Yhdysvaltojen ja Britannian tilintarkastusta koskevat lait ovat poikenneet jossain määrin meillä pohjoismaissa noudatetuista säädöksistä. Anglosaksisessa tilintarkastuksessa ovat keskeisenä julkisesti noteeratut yritykset, kun taas meillä tilintarkastusvelvollisuus on ulottunut suurten lisäksi pieniin yhteisöihin. Toisaalta Euroopan mannermailla on kehittynyt monia yksilöllisiä piirteitä

tilintarkastuslainsäädäntöön. Tilintarkastusinstituutiot eroavat olennaisesti elinkeinoelämävetoisuuden ja valtiojohtoisuuden painon osalta. Tätä kysymystä tarkastellaan kirjassa Tilintarkastuksen kehittämistoimikunnan mietintö 1992. Suomalaisen järjestelmän taustat on esitetty tiivistetysti Tilintarkastajien auktorisointitoimikunnan mietinnössä 1980, 42-52:

- 1) Auktorisointijärjestelmästä vastaa kauppakamarilaitos
- 2) Auktorisointi perustuu alaan liittyvään peruskoulutukseen ja käytännön kokemukseen sekä erityisen tilintarkastajantutkinnon suorittamiseen
- 3) Tilintarkastajia on kahden tasoisia (KHT ja HTM)
- 4) Auktorisointijärjestelmän ylimpänä valituselimenä on tuomioistuimen kaltainen lainkäytönelin (, jonka päätöksistä on myöhemmin säädetty valitustie korkeimpaan hallinto-oikeuteen).

Hyvä tilintarkastustapa on vahvasti sidoksissa jokaisen maan kulttuuriin ja yksilöllisiin olosuhteisiin. Kulttuuritarkastelua voidaan pitää säätelystason kiinteästi liittyvänä taustana. Tilintarkastusalan tutkimustoiminta on länsimaissa ollut laajuudeltaan epähomogeenistä, jonka vuoksi sen anti tilintarkastusinstituution muotoutumisessa ei ole ollut merkittävää. Koska yritystoiminta on hyvin dynaamista toimintaa ja koska tilintarkastus kuuluu osana siihen, on tärkeää että tilintarkastuskin voi kehittyä ja toimia dynaamisesti ja joustavasti. Siksi hyvän tilintarkastustavan osalta lainsäätäjän rooli rajoittuu siihen viittaamiseen (Kärkkäinen 1993, 41).

Yhteisöissä vallitseva kulttuuri joko tuntee tai ei tunne tilintarkastusta. Eräissä yhteisöissä sen pakollisuus rajoittuu suuryrityksiin. Suomalaisessa kulttuurissa tilintarkastus saattaa olla peräisin Suomen kulttuuritaustasta; täsmennetymin tämän vuosisadan alkupuolella vallinneista olosuhteista. Suomea pidetään maana, jossa ammatinharjoittajilla on tiukat ja joustamattomat eettiset ja moraaliset periaatteet. Siirryttäessä EU:n maihin periaatteiden merkitys vähenee ja markkinatalouden tuoma voiton maksimoinnin periaate yhdistyy kulttuuriin. Tilintarkastuskulttuuriin ovat vaikuttaneet eri maissa olevat tarkastajien ammatilliset yhteenliittymät, jotka ovat muotoilleet yhdistysten sisällä käytyjen keskustelujen tuloksena maan tilintarkastusjärjestelmää. Kauppakamarijärjestö on suomalaisen tilintarkastuskulttuurin olennainen osa.

Tilintarkastuksen sääntely toteutuu lainsäädännön, suositusten asettamisen, ja viranomaisohjeiden avulla (Sipilä, 1993). Lainsäädännön ja asetusten tasolla

tilintarkastuksesta päättää länsimaisissa demokratioissa parlamentti ja osaltaan niistä voidaan päättää ylikansallisesti talousliittojen tasolla. Suosituksia ja ohjeita asettavat hallitusten ja yksityisten järjestöjen kuten ammatillisten yhteenliittymien nimeämät lautakunnat. Säätelyn kehittäminen voi olla sattumanvaraista. Impulssina säätelyyn voivat olla yksittäiset tapahtumat, kuten konkurssit, talousrikokset tai yksinkertaisesti taloudellinen lama. Säätelyllä saattaa olla jossain tilanteessa etua laatijoilleen ja siten ne aiheuttavat usein kriittistä keskustelua.

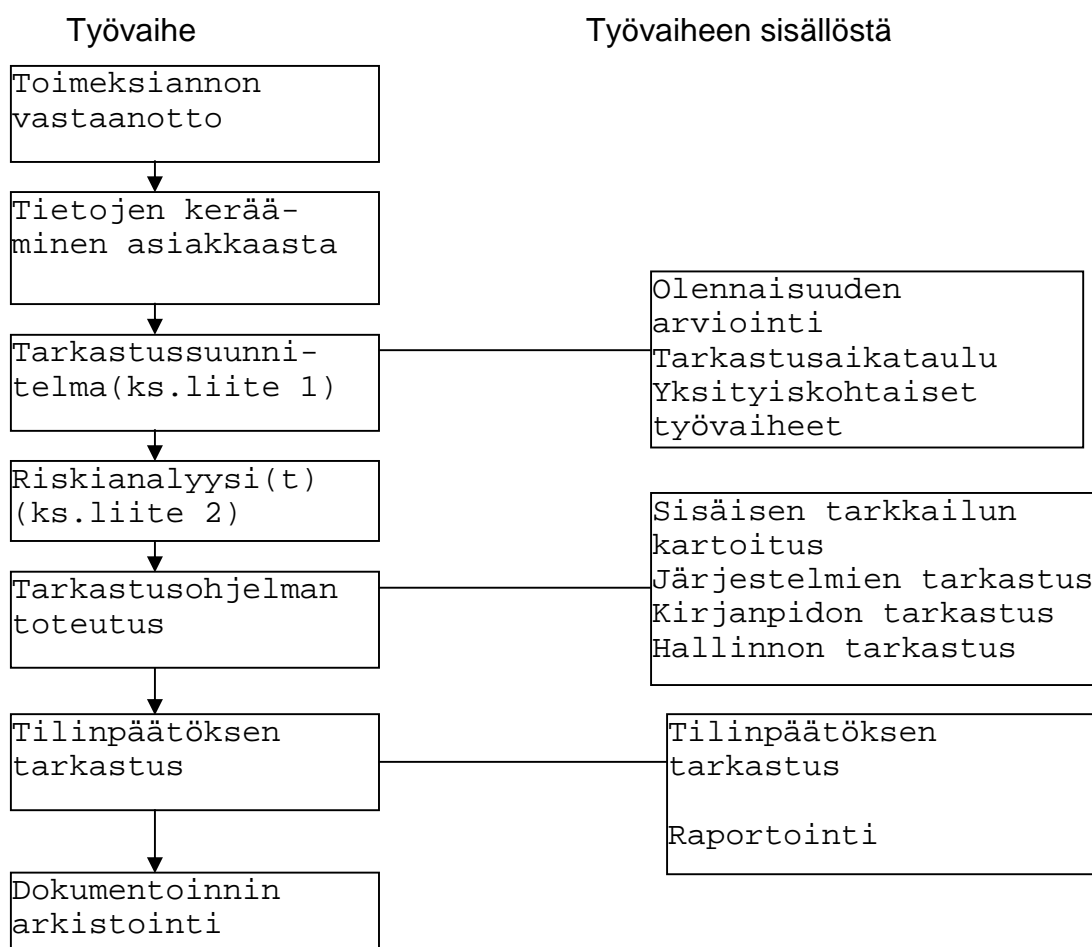
Käytännön tasoksi ymmärretään se, miten tilintarkastaja suorittaa kirjanpidon, tilinpäätöksen ja hallinnon tarkastuksen. Tästä esimerkkinä tutkija esittää oman käytännön työn kuvauksensa prosessikaaviona kuviossa 4 pienyritysten tilintarkastuksessa (liikevaihto 0 eurosta 2 miljoonaan euroon; liiketoimintaa harjoittava yhtiö) koskevissa tilintarkastustehtävissään.¹ Koska tutkija on omaksunut arkityössään kyseisen vaiheistuksen, on se tulkittava kannanotoksi vallitsevan suomalaisen hyvän tilintarkastustavan prosessikuvauksesta pienyritysten tarkastuksissa juuri tällä hetkellä. Vaiheistus perustuu osaltaan vakiotarkistuslistaan, jota tutkija nimittää sabluunaksi. Tutkija tekee arvion tarkastussuunnitelman soveltuvuudesta jokaista toimeksiantoa vastaanottaessaan erikseen, jolloin tuloksena saattaa olla yksilöllisen tarkastussuunnitelman laatiminen toimeksiannolle. Yksilöllinen tarkastussuunnitelma tulee laadituksi esimerkiksi kaikista niistä toimeksiannoista, jotka suoritetaan huomattavassa laajuudessa tilikauden aikana ennen tilinpäätöksen valmistumista. Tämän kuvaajana voidaan tarkastella, mitä dokumentteja tilintarkastajan arkistoon tarkastuksesta siirtyy. Olennaisin näistä on tarkastettavalle annettu raportointi. Raporteista tärkein on tilintarkastuskertomus. Sen sisältö voi olla pitkälti lain säätelemä. Toisaalta näin ei tarvitse olla. Tällaisessakin tapauksessa se voi olla varsin niukkasanainen ja pidättyväinen asiakirja (Vrt. Satopää 1975)². Tilintarkastuskertomuksen lisäksi tilintarkastukseen liittyy paljon sellaista raportointia, joka ei ole julkista ja jossa tarkastaja ohjaa yrityksen laskentointia haluamalleen tielle. Tilintarkastuskäytäntö vaikuttaakin olevan vakiintumattomasta tilintarkastuksen teoriasta etäinen. Tilintarkastusta suoritettaessa ei teorian tietäminen näytä olevan välttämätöntä.

Tilintarkastuksen näkyvimvät osat ovat tilintarkastuskertomus ja tilinpäätösmerkintä. Niillä on olennainen kytkentä tilintarkastuksen käytäntöön. Tilintarkastuskertomus ja

¹ Päälähteenä: Tilintarkastus Työkirja HTM-Info Oy 1999

² Artikkeleli laadittu aikakaudella, jolloin tilintarkastuskertomuksia ei ollut Suomessa normitettu. Jägerhornin väitöskirjassa (1965) on esitetty analyysi kyseisen ajan tilintarkastuskertomuksista.

tilinpäätösmerkintä ovat itse asiassa päällekkäisiä ”tiedonantoja” ja voitaisiin ajatella niiden rationalisointia yhdeksi ”tiedonannoksi”. Lainsäädäntöön tehtävillä muutoksilla ne voitaisiin tiivistää vakiomuotoisen tilintarkastuskertomuksen tapauksessa melkein ”ok”-merkinnän (= kaikki kunnossa) mittaiseksi. Mukautettujen tilintarkastuskertomusten kohdalla luonnollisesti joudutaan pitempiin versioihin. Kertomuksen taustalla on kuitenkin tilintarkastussuunnitelmia, -ohjelmia, työpapereita ja riskianalyyseja, jotka ovat dokumentteja suoritetusta käytännön tilintarkastustyöstä. Dokumentit ovat tärkeä taso, johon tilintarkastuskäytännön tutkiminen voi perustua.

Kuvio 4 Tilintarkastustyön prosessikuvaus (tilintarkastussuunnitelma ja vakiotarkistuslista liitteenä 1 ja riskianalyysin kaavio liitteenä 2)

Tilintarkastuksen ylikansallista harmonisointia edistävä yhteisö on EU, jonka piirissä on jo toistakymmentä vuotta pyritty kahdeksannella direktiivillä yhdenmukaistamaan jäsenmaiden tilintarkastuskäytäntöä. Toisaalta kyseinen direktiivi antaa tilintarkastajille vaikutusvaltaa määrätä, minkälaiseksi itse tilinpäätöskäytäntö muodostuu.

Tilintarkastuksen yksityiskohdat määräytyvät usein vasta työtä suoritettaessa. Normien

tavoitteenakaan ei ole ollut ohittaa työtä tehtäessä harkintaa menetelmistä, joita tarkastaja käytännössä noudattaa.

3

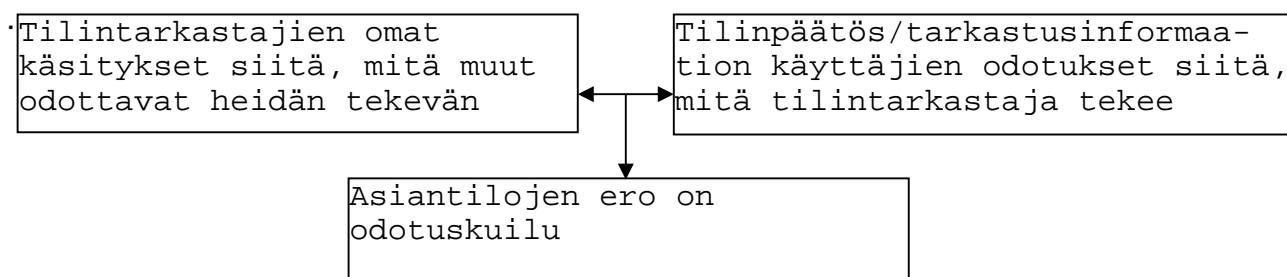
**SUOMALAINEN TILINTARKASTUS PIENYRITYSTEN TARKASTUKSISSA –
ODOTUKSET JA SÄÄNTELY**

3.1

Odotukset

Tilintarkastajan sidosryhmien käsitykset ja tilintarkastajien omat käsitykset tilintarkastuksen käytännön suoritustasosta ovat olleet tilintarkastuksen historian aikana aina ristiriitaiset (vrt. esimerkiksi Koskelainen 2000). Varsinaisesti odotuskuilusta (expectation gap) alettiin puhua vasta 1970-luvulla (Troberg – Viitanen 1999, 1; Kärkkäinen 1998, 24-25). Odotuskuilu (kuvio 5) ei ole vain Suomen tilintarkastaja-ammattikuntaa koskeva ongelma, vaan se on tunnettu myös ulkomailla (Flint 1992, 15; Selesvuo 1993, 343; Koskela 1999, 85). Keskustelu kytkeytyy taloudelliseen laskusuhdanteeseen (Koskinen 1999, 27). Tällöin on vaarassa, että lehtikirjoitteluun ja muuhun julkiseen keskusteluun ilmestyy tilintarkastukselle tavoitteita vaativia mielipiteitä. Kuitenkin tilintarkastustakin tulee analysoida osana yritystoimintaa (Vrt. Näsi - Näsi 1985, 80). Vuosikymmenen takaisen laman aikaisessa pankkikriisitarkastelussa ylilyönneistä on näkynyt esimerkkejä. Tilintarkastus on nähtävä vain työvälteenä, joka valvoo säädösten ja lakien noudattamista. Tilintarkastukseen on kuitenkin kohdistettu odotuksia, että sillä voitaisiin paikata puutteellista lainsäädäntöä. On osoittautunut toiveajatteluksi uskoa, että tilintarkastusinstituutio voisi tapanormeillaan paikata vajavaisiksi havaittuja yritystoimintaa valvontasäädöksiä.

Odotuskuiluongelmassa on kysymyksessä tilanne, jossa yhteiskunnan odotukset tilintarkastusjärjestelmältä ovat erilaiset kuin mitä voimassa olevat määräykset edellyttävät. Suuri yleisö odottaa tilintarkastajilta sellaista, mitä he lainsäädännön ja toimeksiantojensa puitteissa eivät voi tehdä. Tilintarkastajan normit määräävät laki ja hyvä tilintarkastustapa. Kansalaiset odottavat, että tilintarkastajien toiminta-alue kattaa mm. pankkien suurien luottotappioriskien ehkäisemisen. Mikäli pankkien sisäiset riskienhallintajärjestelmät ovat puutteelliset, tilintarkastajilla ei ole työkaluja puuttua pankkien merkittäviinkään riskiluotospäätöksiin. Toisaalta myös lainsäädännön kautta voidaan kaventaa odotuskuilua: mikäli kirjanpitolainsäädäntöä ”tiukennetaan”, tilintarkastaja saa uusia aseita tilinpäätöstempuilua estämään.

Kuvio 5. Odotuskuilu Liggion mukaan (Kärkkäinen 1996, 25)

Tilintarkastuksen hyväksikäyttö toteutuu monitahoisesti. Tärkein sidosryhmä¹ on osakkeenomistajat (Virtanen 2002, 52). Osakkaiden saaman tilinpäätösinformaation luotettavuuden tarkastaminen on tilintarkastajan keskeinen tehtävä. Arvopaperipörssissä noteeratun yhtiön tilinpäätöksen virheellisyys vaikuttaa yleensä suurempaan joukkoon kuin suppean osakaskunnan omistaman perheyriksen tilinpäätöksessä oleva virheellisyys. Sitä paitsi perheyhtiössä omistajilla on lähes aina mahdollisuus saada jopa päivittäin tietoa yhtiöstään, kun taas pörssiyhtiön osakkaille tilinpäätös on merkittävä taloudellisen informaation lähde (Koskinen 1999, 129).

Erityisen usein tilintarkastusta hyödyntäviä tahoja ovat velkojat ja alihankkijat. Velkojille ja alihankkijoille yrityksen rahoitusrakenne, kannattavuus ja maksuvalmius ovat kiinnostavaa tietoa. Tilintarkastetusta tilinpäätöksestä he pyrkivät ennakoimaan yrityksen mahdollisia vaikeuksia. Muita tilintarkastajan raportteja lukevia sidosryhmiä ovat potentiaaliset sijoittajat, liikekumppanit, kilpailijat ja yrityksen työntekijät. Näiden ohella tilintarkastuksesta kiinnostuneita ovat tiedotusvälineet, viranomaiset ja suuri yleisö. Pienyrittäjät kokevat toisinaan tilintarkastajan olevan veroviranomaisen asialla etenkin veroviranomaisen pyytäessä tilintarkastuskertomusta yrityksestä verotuspäätöstä tehdessään.

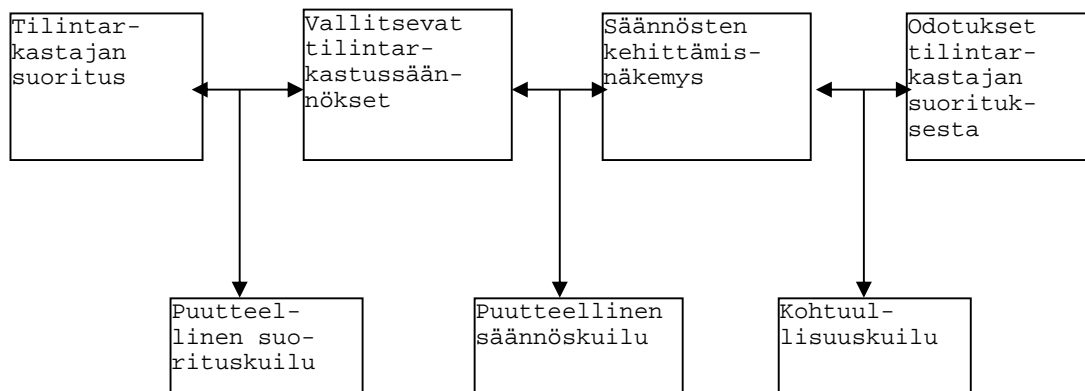
Odotuskuilu voidaan jakaa kolmeen osaan (Troberg - Viitanen 2001, 11): puutteelliseen suorituskuihuun, puutteelliseen säännöskuihuun ja kohtuullisuuskuihuun (Kuvio 6). Puutteellisella suorituskuihulla tarkoitetaan sitä, että tilintarkastaja on yhteiskunnan näkökulman mukaan suorittanut tarkastuksen puutteellisesti vallitsevien säännösten puitteissa. Tällöin tilintarkastajan suoritustaso on koettu puutteelliseksi. Puutteellisella säännöskuihulla tarkoitetaan sitä, että tilintarkastusta säätelevät normit (= lait, säännöt ja

¹ Kirjanpidon sidosryhmät ryhmitellään perinteisesti seuraavasti:

1) Operatiivinen johto, 2) Rahoittajat (Oman tai vieraan pääoman ehdoin rahoittavat), 3) Verottaja, julkinen valta, 4) Henkilökunta, 5) Hankkijat, 6) Asiakkaat. (Majala 1987, 22)

suositukset) eivät vastaa odotuksia. Yhteiskunnan kohtuuttomien odotusten ja suoritettun tilintarkastuksen välistä kuilua nimitetään kohtuullisuuskuiluksi.

Puutteellisen suorituskuilun muodostumisen ehkäisemiseksi tilintarkastajan tulee (Troberg – Viitanen 2001, 11): 1) huomata ja raportoida yrityksen henkilökunnan tekemät laittomuudet, joilla on suora vaikutus tilinpäätökseen, 2) tarkastaa ja raportoida, että tarkastettavan yrityksen tulevaisuuden toimintaedellytykset eivät ole uhattuna ja 3) tehtäviin kuuluu tarpeen vaatiessa täydentää tilinpäätösinformaatiota. Ensiksi mainittu tehtävä heijastanee ihmisten näkemyksiä siitä, että tilintarkastajan tehtävä on havaita henkilöstön laittomuudet ja muut teot, joita

Kuvio 6. Tilintarkastuksen odotuskuilu Trobergin - Viitanen mukaan (Troberg - Viitanen 2001, 11)

yhteiskunta julkisen näkemyksen mukaan, moraalisisista tai muista syistä ei hyväksy.

Going-concern edellytysten arvioiminen ja raportointi on kautta aikojen ollut yksi eniten keskustelua herättänyt aihealue tilintarkastuksessa (Vrt. Koskinen 1999, 151).

Tutkimustulokset osoittavat, että eri sidosryhmät odottavat saavansa aikaisen varoituksen tilintarkastajalta, mikäli yrityksen tulevaisuuden toimintaedellytykset ovat uhattuna ja tämä tieto ei käy ilmi tilinpäätöksestä. Sidosryhmät ovat sitä mieltä, että tilintarkastajat eivät ole tarpeeksi käyttäneet mahdollisuuttaan täydentää tilinpäätösinformaatiota, kun se on ollut puutteellista.

Suomessa käydyssä odotuskuilukeskustelussa on osa käyty taloudellisten petosten havaitsemisen ja siitä raportoinnin tiimoilta. Tämä aihe on olennainen osa puutteellisen säännöskuilun käsitteestä: Suomessa ei ole säädöksiä siitä, kenelle petos tulisi raportoida. Koska tilintarkastaja on vaitiolovelvollinen, hän itse asiassa saattaa syyllistyä

sanktioituun tekoon raportoidessaan rikosepäilyistä (Vrt. Horsmanheimo – Steiner 2002b, 397). Mikäli tilintarkastajalle säilytettäisiin harmaan talouden torjumisen tehostamiseksi velvollisuuksia raportoida petoksesta, hänen asemansa puolueettomana tuomarina yritysjohdon ja omistajan välillä saattaisi vaarantua. Yrityksen johdon suhtautuminen tilintarkastajalle annettavien tietojen laajuuteen muuttuisi, jos tilintarkastajan tehtävää laajennettaisiin. Tilintarkastaja ei ehkä saisikaan tarpeellista informaatiota perustehtävänsä – tilinpäätöksensisällön varmentajana – varten, jos johto epäilisi tilintarkastajan toimivan lähinnä omistajan kätyrinä (Kärkkäinen 1998, 98).

Kohtuullisuuskuilun kohdalla on mainittu kaksi tilintarkastajalta odotettavaa tehtävää (Troberg – Viitanen 2001, 12): 1) tilintarkastajan raportoi johtoon kuulumattoman henkilökunnan väärinkäytöksistä ja 2) tilintarkastaja arvioi yrityksen johtamisen tehokkuutta. Edellinen kohta on viime vuosikymmeninä ollut sisäisen tarkastuksen tehtäväkenttää. Ulkoisella tarkastuksella ei ole nähty mahdollisuuksia lähestyä tehokkaasti tilanteita, joissa väärinkäytöksiä yritysorganisaatioissa tapahtuu. Yrityksen operatiivisen johtamisen arviointi kuuluu puolestaan yrityksen hallitukselle. Tilintarkastajan käyttöä tässä asiassa ei tule korostaa, sillä toimivan johdon kokonaistaitamattomuutta ei pidetä vastuuvapauteenkaan vaikuttavana tekijänä (Riistama 1999, 249). Luonnollisesti sekundäärisesti tilintarkastaja joutuu ainakin toisinaan selvittämään asioita, jotka ovat seurausta johdon kyvyttömyydestä.

Odotuskuilu tuli korostetusti keskustelun aiheeksi Suomessa vuonna 1989. Silloin alkoivat kolmen suuryrityksen (Wärtsilä Meriteollisuus Oy, Mancon Oy ja Bensow Oy) konkurssit (Tilintarkastusjärjestelmän 1990, 27-30). Yhteistä konkurssitapauksille oli, että ne tulivat yleisölle ja jopa yhtiöiden sidosryhmille yllätyksenä. Julkisuudessa arvosteltiin jyrkästi sitä, ettei yhtiöiden vahvistetuista tilinpäätöksistä voitu selkeästi arvioida yhtiöiden taloudellista tilaa ja tulevaa kehitystä. Arvostelun kohteeksi ovat joutuneet niin kirjanpito- ja yhtiölainsäädäntö kuin tilinpäätöstä koskevien normien soveltajat: yhtiöiden hallitukset, toimitusjohtajat ja tilintarkastajat.

Wärtsilän Meriteollisuus Oy:n toiminnan tukemisesta laativat valtiontilintarkastajat oman kertomuksensa. Tämän pohjalta eduskunnan valtionvarainvaliokunta totesi mietinnössään, että ”tilanne, jossa tilintarkastaja vakuuttaa tilinpäätöksen laadituksi voimassa olevien säännösten mukaisesti, mutta jossa tilinpäätös ei kuitenkaan säännösten sallimissa puitteissa osoita yhtiön todellista tulosta eikä taloudellista asemaa

ja siihen liittyviä riskejä, on kestävä. Hyvää tilintarkastustapaa tulee kehittää siten, että tilintarkastuksen keskeisenä tehtävänä on vakuuttaa, että tilinpäätös liitetietoineen antaa oikean kuvan tarkastetun yhtiön tuloksesta ja taloudellisesta asemasta.”

Suomessa paineita tilintarkastusta kohtaan ovat luoneet seuraavat tekijät (Utter 1994, 252):

1. yleinen taloudellinen tilanne, yritysten heikot tulokset, konkurssit, saneeraus;
2. julkisen sektorin antama tuki, pankkituki, yritystuet;
3. kansainvälisten pääomaliikkeiden vapautuminen, sijoittajien intressi, EU-direktiivit;
4. yleisön kiinnostus: positiivista tunne merkityksestä, negatiivista epäily; ja
5. tiedotusvälineet: kohdistavat huomiota yleisöä kiinnostaviin asioihin.

Suomen tilintarkastuslaki valmisteltiin odotuskuilusta käydyn keskustelun tunnelmissa. Laki ei luonnollisesti saanut yliotetta odotuskuilusta. Lainsäädäntötyössä yleisperiaatteena oli kerätä useissa laissa hajallaan ollut tilintarkastuslainsäädäntö keskitetyksi yhteen lakiin.

Yrittäjät odottavat tilintarkastukselta usein paitsi lain edellyttämää vuositilintarkastusta myös konsultointia (Vrt. Koskela 1990, 104). Tämä toisaalta johtaa tilintarkastuksen suuren yleisön silmissä kielteiseen riippuvuuteen toimeksiantajasta. Riippumattomuuden menetys johtaa epävarmuuden ajatuksiin tilintarkastuskertomuksen sisällöstä. Epävarmuus ja tyytymättömyys tilintarkastajien raportointiin on jatkunut viime aikoina (Forsell 1997, 2). Odotukset ovat lisääntyneet koko ajan. Yhteiskunta odottaa, että harmaa talous saadaan kuriin tilintarkastuksella. Verottaja odottaa, että verotulot lisääntyvät tilintarkastajien ollessa menojen osalta tiukkoja ja jopa veroriskien raportointia toivotaan tilintarkastuskertomuksiin. Palkansaajat odottavat, että heidän vaatimuksensa palkankorotuksista voidaan osoittaa oikeudenmukaisiksi voiton rinnalla. Sijoittajat odottavat, että tilintarkastajat turvaavat heidän sijoituksensa arvon kertomalla myös yrityksen riskeistä ja tulevaisuuden näkymistä. Pankit ja tavaratoimittajat odottavat, että luottotappioita ei synny hyvin tarkastetuissa yrityksissä.

Suomessa kauppa- ja teollisuusministeriö asetti helmikuussa 1998 työryhmän selvittämään tilintarkastajien raportointivelvollisuuden laajuutta. Työryhmän tuli selvittää, mikä on tilintarkastajien raportointivelvollisuus viranomaisiin nähden sekä vastaako tilintarkastajien raportointivelvollisuus tällä hetkellä tilintarkastukseen kohdistuvia

odotuksia. Selvityskohteena oli myös, voidaanko tilintarkastajan yhtiökokouksen asettamana lakisääteisenä yksityisoikeudellisena toimielimenä suorittamassa raportoinnissa sen hetkistä tehokkaammin ottaa huomioon julkisoikeudellisten velvoitteiden todettu laiminlyönti riittävän aikaisessa vaiheessa. Lisäksi tehtävään kuului selvittää, mikä on tilintarkastajien raportointivelvollisuus viranomaisiin nähden ja vastaako se tilintarkastajiin kohdistuvia odotuksia. Erityisesti työryhmä pohti, voidaanko tilintarkastajien raportoinnin avulla selvittää laiminlyönti riittävän aikaisessa vaiheessa.

Työryhmä ei pitänyt tarpeellisena muutoksia tilintarkastajan raportointivelvollisuutta koskeviin säännöksiin. Tilintarkastajan tehtävänä oli selvityksen mukaan raportoida ensisijaisesti osakkeenomistajille. Tilintarkastuskertomuksen lakisääteisen julkisuuden kautta turvataan samalla laajemmin tarkastettavan kohteen sidosryhmien etu, mukaan luettuna julkisyhteisöjen etu.

Veroviranomaiset odottavat yhteisöjen tarkastuttavan tilinsä (Vrt. Mäkinen 1998, 382-383). Osoituksena tästä veroilmoituksen liitteeksi vaaditaan tilintarkastusvelvollisilta tilintarkastuskertomus.

Rahoittajat vaativat useassa tapauksessa nähdä tilintarkastuskertomuksen. Tutkijan kokemusten mukaan joissakin tapauksessa Nordea Pankki Suomi Oyj (ja sen edeltäjä) on edellyttänyt, että sille toimitetaan tilinpäätöksen lisäksi tilintarkastuskertomus ennen kuin yrityksen tilinpäätöstä on hyväksytty edelleen analysoitavaksi. Nordea Pankki Suomi Oyj:n edustaja on kertonut, että heillä kiinnitetään huomiota mm. siihen, onko tilintarkastuskertomuksen allekirjoittanut KHT-, HTM- vai maallikkotilintarkastaja. Heidän kannalta koetaan myönteiseksi erityisesti KHT-tilintarkastajan allekirjoitus. He uskovat hyväksytyjen tilintarkastajien mahdollisuuksiin reagoida yrityksen ongelmiin tilikauden aikanaikin, eikä vain tilinpäätöstarkastuksen hetkellä. Tutkijan mukaan tämä saattaa olla monen pienyrityksen kohdalla kohtuuton vaatimus, koska toisinaan tilintarkastajaan ei oteta yhteyttä edes tilinpäätöksen valmistumisen yhteydessä eli vuositilintarkastuksen tekeminen/tilintarkastustehtävästä luopuminen jää tilintarkastajan aktiivisuuden varaan. Silti saattaa olla, että nimenomaan rahoitussektorilla tilintarkastuskertomus nähdään tilintarkastajan työn symbolina: kertomuksen olemassaolo todetaan, mutta sitä ei lueta.

Luottotietotoimistoista ainakin Asiakastieto Oy haluaa perehtyä tilintarkastuskertomukseen. Se ilmoittaa julkaisunsa Luotsi 4/2000 mukaan rekisteröivänsä kertomuksen seuraavien yhdeksän kohdan suhteen:

- Tilintarkastaja on hyväksynyt tilinpäätöksen moitteitta
- Tilintarkastaja on huomauttanut oman pääoman määrästä
- Tilintarkastaja on huomauttanut yhtiön hallinnon hoidosta
- Tilinpäätöstä ei ole laadittu lain ja säädösten mukaisesti
- Tilinpäätöksessä tai sen erissä on puutteellisuuksia, epäselvyyksiä tai huomautettavaa
- Tilintarkastaja on huomauttanut tase-erien arvostuksesta
- Tilintarkastaja on esittänyt yhtiön asettamista selvitystilaan
- Yhtiöllä on osakeyhtiölain vastaisia saamisia
- Tilintarkastuskertomus puuttuu.

Asiakastieto Oy:n odotukset tilintarkastukselta ovat edellä esitetyn valossa kohtuullisia, sillä sen edellyttämät asiat kertomuksessa tulisikin olla.

Odotukset tilintarkastukselle ovat kriittisesti tarkasteltuna toisinaan kohtuuttoman suuret ja osin mahdottomia. Tilintarkastajien tulisi ainakin onnistua ennustuksissaan paremmin kuin alan ammattilaiset pystyäkseen vastaamaan heihin kohdistettuihin odotuksiin.

Johtopäätöksenä voidaan todeta, että odotuskuilua on mahdotonta poistaa senkin takia, että tilinpäätösinformaation käyttäjät ovat erilaisia. Lisäksi tilinpäätös on aina rajallinen kirjallinen esitys, joka ei voi tyydyttää lukijassaan herääviä kaikkia tiedontarpeita.

Tilinpäätös on yritysjohton laatima ja tilinpäätöksen tarkastus edellyttää yritysjohton halukkuutta tarjota kohtuulliset työskentelyedellytykset tarkastajalle.

3.2

Tilintarkastusinstituutio

3.2.1

Suomalaiset säädökset ja suomalainen järjestelmä

3.2.1.1

Tilintarkastuslainsäädäntö

Tilintarkastusinstituutiolla tarkoitetaan valtakunnallista tilintarkastuksen toteuttamiseksi säänneltyä järjestystä. Keskeinen asema siinä on virallisorganisaation asema, jonka tehtävänä on auktorisoida ja valvoa tilintarkastajia. Tilintarkastusinstituutioon kuuluvat lisäksi tilintarkastussäädökset, tilintarkastusvelvollisuus ja ammatillinen normitus. Tässä alaluvussa 3.2 käsitellään tilintarkastusinstituutiota siltä osin kuin se rakentaa taustaa tämän lisensiaattitutkimuksen eksplisiittiselle aiheelle yleisesti hyväksytylle tilintarkastustavalle. Tilintarkastusinstituutiolle on olennaista työhön liittyvät vastuukysymykset, jotka perustuvat pääsääntöisesti lakisäädöksiin. Sen vuoksi niitä on tarkasteltu muiden säädösten rinnalla osiossa 3.2.1. Olennaista huomiota on kiinnitetty laadunvalvonnan rooliin, koska sitä käytetään myöhemmin tässä tutkimuksessa empiiristä analyysiä tehtäessä. Yleisesti hyväksytylle tilintarkastustavalle on omistettu alaluku 3.3. Siinä on tarkasteltu suomalaisten tilintarkastustavan standardien lyhyttä historiaa, jonka syntymistä ja kasvukipuja tutkija on tilintarkastusharrastuksensa aikana saanut olla todistamassa. Historiakatsauksen jälkeen osioon 3.3.3 on poimittu otteita hyväksytyjen tilintarkastajien tunnustamasta normistosta pienen yrityksen näkökulmasta. Suositus- ja ohjeistuskatkelmia on suhteutettu suomalaiseen alan muuhun kirjoitteluun tavoitteena selventää sirpaleinen suosituskokoelman ”yleisesti hyväksytty tilintarkastustapa” hyväksi tilintarkastustavaksi pienyrityksen tilintarkastuksessa.

Vaikka Suomessa tilintarkastusta on ollut ainakin vuosisadan ajan, lainsäädäntö ei ennen vuoden 1954 osuuskuntalakia juurikaan määritellyt tilintarkastajan roolia tai edes riippumattomuutta yhteisön johdosta. Lainsäädännön osalta voidaan todeta, että vasta 1970-luvulla herättiin taloudellisessa lainsäädännössä huomioimaan tilintarkastusmääräykset. Sitä mukaa kuin uusia lakeja ja asetuksia on sen jälkeen ilmestynyt, on alettu kiinnittää huomiota tilintarkastajan pätevyyteen, esteellisyyteen ja kelpoisuuteen. Hyvä tilintarkastustapa kehittyi suomalaisen tilintarkastuksen alkuvuosikymmeninä tilintarkastajien keskusteluissa ja ammatillisissa yhdistyksissä. Tilintarkastuksen tärkeäksi tehtäväksi muotoutui arvioida, miten yhteisön hallitus ja johto olivat tarkastettavalla tilikaudella yhteisöä hoitaneet. Kirjanpitolainsäädäntö koki Suomessa 1970-luvulla uudistusprosessin. Voimaan tulleiden lakien mukaan sekä kirjanpidossa että tilintarkastuksessa tuli noudattaa hyvän tavan edellyttämiä normeja (KHT-yhdistys 1980, 62).

Uudistetun osakeyhtiölain mukaan tilintarkastajan tehtävänä oli tarkastaa yhtiön tilinpäätös, kirjanpito ja hallinto sekä esittää käsityksensä niistä tilintarkastuskertomuksessa. Tarkastuksen tulee lain mukaan tapahtua hyvän tilintarkastustavan edellyttämässä laajuudessa, jota ei kuitenkaan ole laissa tarkemmin määritelty. Tilintarkastuslain myötä vastaavat säädökset on viety siihen. Hyvän tilintarkastustavan sisältöä selvitettäessä on käsitettävä syytä tarkastella etiikan valossa. Ilmeisesti lainsäätäjä on tietoisesti vienyt lakiin tämän ilmaisun, koska tavan käsitteellä on lainsäädännössä huomattava käytännöllinen merkityksensä oikeustoimia tulkittaessa. Hallituksen esityksessä osakeyhtiölaiksi todettiin, että käsitteen sisällön tarkempi määrittely on lähinnä tilintarkastajien ammatillisten yhdistysten tehtävä, ja tilintarkastustavan sisältöä tulisi pyrkiä yhtenäistämään pohjoismaisella tasolla.

Tarkoituksena on pyrkiä siihen, että hyvää tilintarkastustapaa koskevat normit toteutuvat käytännössä. Normatiivisen ja käytännön tason läheisyys on tapaoikeuden välttämätön perusta. Tämän johdosta hyvän tilintarkastustavan edistäminen liittyy tiiviisti tilintarkastajien ammattitaidon kehittämiseen.

Myös ehdotus hallituksen esitykseksi tilintarkastuslaiksi ja siihen liittyväksi lainsäädännöksi, joka julkistettiin keväällä 1992 ja jonka mukainen laki tuli voimaan 1995 alussa, lähti siitä, ettei lakiin kirjata hyvältä tilintarkastustavalta edellytettäviä tunnusmerkkejä (Keskuskaupakamari 1992a, 1). Suomen yhteisöläinsäädännössä keskeinen ajatus on, että tilintarkastaja tarkastaa hyvän tilintarkastustavan edellyttämässä laajuudessa tilinpäätöksen ja kirjanpidon sekä yhtiön hallinnon. Tämän on katsottu merkitsevän sitä, että tilintarkastajan tulee perehtyä tilikauden tapahtumiin siten, että hän pystyy itsenäisesti päättelemään, antaako tilinpäätös totuudenmukaisen kuvan yhtiön toiminnan tuloksesta sekä yhtiön asemasta tilikauden päättyessä. Samalla tilintarkastajalta on katsottu vaadittavan, että hän selvittää, onko yhtiön johto toiminut lain edellyttämällä huolellisuudella, vai onko se syyllistynyt tekoihin tai laiminlyönnteihin, jotka saattavat aiheuttaa korvausvastuun yhtiötä kohtaan. Tilintarkastukseen tavoitteisiin katsotaan kuuluvan tilinpäätöksen muodollisen vahvistamisen edellytysten sekä voitonjakoehdotuksen laillisuuden selvittäminen. Tilinpäätösinformaation hyvyys on keskeinen kriteeri arvioitaessa, miten tilintarkastaja on onnistunut soveltamaan hyvää tilintarkastustapaa.

Tilintarkastusta koskeva lainsäädäntö on Suomessa keskitetty edellä mainittuun tilintarkastuslakiin. Aikaisemmin lainsäädäntö oli verraten hajanaista, jotka uuden lain myötä koottiin yhteen lakiin (Sarja 1999, 25). Tätä lakia sovelletaan yhtenäisesti kaikkiin yhteisöihin ja säätiöihin. Uudistuksen voidaan uskoa helpottavan lain soveltamista ja tasoittavan tietä tulkinnan kehittymiselle. Tilintarkastusjärjestelmän yleisestä ohjauksesta vastaa valtion tilintarkastuslautakunta (Aho-Vänskä 1995, 7-8). Uutena piirteenä tässä laissa on tavoite harmonisoida Suomen tilintarkastussäädöksiä EU:n säädöksiin.

Suomen kirjanpitolaki ja tilintarkastuslaki ovat puitelakeja eli ne eivät yksityiskohtaisesti säätele kaikkea kirjanpito- ja tilintarkastustoimintaa, vaan jättävät toteuttamisen suurelta osalta suorittajansa harkinnan varaan. Niinpä tilintarkastusammattia Suomessa säätelee tarkemmin lakia alemmpitasoinen normisto. Osa tästä on pelkästään tilintarkastajayhdistysten vuosikokousten hyväksymisetasoisia ja tällaisenaan saattavat tuntua painoarvoltaan vähäisiltä. Tilintarkastuskertomussuosituskinn perustuu tällaiseen normitukseen. Tilintarkastuksen normittamisella on Suomessa pyritty kirjanpitoikäytännön ohjaamiseen yhdenmukaisuuteen ja vertailtavuuden parantamiseen. Vaikka tilintarkastajan lakisäätöihin tehtäviin ei kuulu kannanotto tarkoituksenmukaisuuskysymyksiin, ymmärretään Suomessa usein tilintarkastustehtävään kuuluvaksi puuttuminen kannattavuuteen, organisaatioon, johdon epäpätevyys, edustuskulujen kohteellisuuteen jne. (Vrt. Heikkonen – Kupiainen 1977, 151-154). Tilintarkastaja voikin usein olla ainoa, jolla on käytännössä edellytykset ja mahdollisuus ottaa kantaa edellä selostettuihin asioihin ja siten saada tarpeellista muutosta aikaan.

Tilintarkastuslakia sovelletaan lain 1 §:n 2 momentin mukaan muuhun toimintaan, jota tilintarkastaja tekee tilintarkastajan ominaisuudessa. Tällaisesta toiminnasta on kysymys mm. tilintarkastajan suorittaessa konsultointitehtäviä. Tilintarkastuslain perusteluissa todetaan, että esimerkiksi konkurssipesän erikoistilintarkastuksessa hyvä tilintarkastustapa voisi olla samanlaista kuin lakisäätöisessä tilintarkastuksessa, joskin siihen voi vaikuttaa tarkastuksen painottuminen konkurssivelkojen intressissä oleviin seikkoihin kuten takaisinsaantiperusteiden selvittämiseen. Lainsäädännön kehittyessä ja tilintarkastajan lakisäätöisten tehtävien lisääntyessä tulee aina olemaan tehtäviä, joiden osalta hyvä tilintarkastustapa ei ole kaikilta osin selkeästi määritelty. Hyvä tilintarkastustapa sisältää kuitenkin aina tietyt tehtävän luonteesta riippumattomat piirteet. Tällaisia ovat mm. (Vrt. KHT-yhdistys 1980, 63):

- tilintarkastajan on aina muodostettava mielipiteensä riippumattomasti ja objektiivisesti;
- tilintarkastajan on perehdyttävä annettuun tehtävään huolellisesti;
- tehtävän suorittaminen on asianmukaisesti suunniteltava;
- tehtävä on suoritettava niin yksityiskohtaisesti, että perustellun mielipiteen muodostaminen on mahdollista;
- sellaista työtehtävää, jota tilintarkastaja tietää olevansa kykenemätön suorittamaan, ei saa ottaa vastaan; ja
- hyvää tilintarkastajatapaa koskevien suositusten noudattaminen.

3.2.1.2

Tilintarkastusvelvollisuuden laajuus

Pohjoismaisen tilintarkastuskulttuurin ominaispiirre EU-valtioihin verrattuna on tilintarkastusvelvollisuuden ulottaminen pieniin osakeyhtiöihin. Suomessa tilintarkastusta koskeva lainsäädäntö ei ole kuitenkaan tunnistanut erikseen eri kokoisia yrityksiä, vaan tilintarkastusvaatimukset ja -normitukset ovat olleet samat kaikille yrityksille.

Tilintarkastuslain voimaantulon jälkeen myös henkilöyhtiöt, jotka melkein kaikki ovat pieniä yrityksiä, ovat joutuneet tilintarkastusvelvoitteen piiriin (Koskela 1999, 83). Kansainvälisesti ottaen näin laajalle ulottuva tilintarkastusvelvollisuus on harvinaista, sillä eräissä maissa vain suuryritykset kuuluvat tilintarkastuksen piiriin.

Osittain juuri tästä laajasta tilintarkastusvelvollisuudesta johtuen meillä on käytössä toinen kansainvälisesti harvinainen piirre: maallikotilintarkastajien käyttömahdollisuus tietyt kokorajat alittavien yhteisöjen tilintarkastuksessa. Tällaisten tilintarkastajien käyttäminen hyväksytyjen tilintarkastajien ohella oli meillä mahdollista ennen tilintarkastuslakia jopa suurissakin yrityksissä. Nykyään näitä ei-auktorisoituja tilintarkastajia voi käyttää ainoana tilintarkastajana vain alle 680 000 euron liikevaihdon kerryttävissä pikkuyrityksissä ja rajoitetusti auktorisoidun rinnalla näitä pikkuyrityksiä suuremmissa pienyrityksissä.

Pienyritysten ja asuntoyhtiöiden tilintarkastuksissa maallikotilintarkastajien työpanos on huomattava. Suomalaisissa tilintarkastussäätelyssä on tämän tarkastajakunnan osalta EU:n suosituksiin nähden aukko: EU:n laadunvalvontasäätelyn mukaan valvonnan tulee kohdistua kaikkiin lakisääteisiä tilintarkastuksia suorittaviin henkilöihin ja tahoihin. Vaikka maallikotilintarkastajat suorittavat lakisääteisiä tilintarkastuksia, heidän työnsä laatua ei valvota. Luontevaa ratkaisua tähän valvontaan ei ole näköpiirissäkään.

Viime aikoina on esitetty, että pienet yhteisöt vapautettaisiin kokonaan tilintarkastusvelvollisuudesta (Sorsa 1998, 379). Sen ohella on vaadittu, että vain hyväksytyt tilintarkastajat saisivat allekirjoittaa yhteisön tai säätiön tilintarkastuksesta annettavan kertomuksen. Tällöin Suomi siirtyisi kansainväliseen käytäntöön, jossa tilintarkastuskertomukset ovat ainoastaan auktorisoitujen tarkastajien antamia ja pienehkön yrityksen ei tarvitse tarkastuttaa hallintoansa, kirjanpitoansa ja tilinpäätöstänsä lainkaan.

Kirjanpito-, yhteisö- ja verolainsäädännössä ei pienyritykselle ole Suomessa juurikaan annettu erityishuomiota kuin vasta aivan viime vuosina (Koskela 1999, 85). Uudistettu kirjanpitolainsäädäntö antaa tilinpäätökseen ja liitetietovaatimuksiin liittyviä vapautuksia kirjanpitolaissa asetetut kokorajat alittaville kirjanpitovelvollisille. Osakeyhtiölain kohdalla on suuri paine erillisen pienyhteisölainsäädännön luomiseen (Mäkinen 1998, 382-383). Suuntaus lainsäädännössä näyttää kuitenkin olevan pienen yrityksen erityispiirteiden tunnustamiseen eikä erillisen pienyhteisölainsäädännön kehittäminen.

Pienissä yhteisöissä on eräitä tyypillisiä yksityiskohtia, joilla on merkitystä tilintarkastusprosessin läpiviennissä. Näitä ominaisuuksia on eritelty tässä tutkimuksessa edellä alaluvussa ”1.5 Keskeisiä käsitteitä” ja niitä on havaittavissa tämän tutkimuksen luvussa 4 haastateltujen tarkastamissa yrityksissä. Tilintarkastuksen tavoitteet ja vastuu on ymmärrettävästi aina samat riippumatta tarkastettavan kohteen koosta. Myös tilintarkastustyölle asetettavat laatuvaatimukset ovat yritysکوosta riippumattomia asioita. Se miten luotettavana tilintarkastaja pitää yrityksen sisäisiä kontrolleja, vaikuttaa luonnollisesti suoritettavan tarkastustyön laajuuteen (Horsmanheimo – Steiner 2002b, 331-332).

Pientenkin yritysten tarkastukseen kuuluu hallinnon tarkastus. Kun pienen yrityksen johdossa usein on yksi henkilö, joka on myös pääomistaja, voi tilintarkastaja todeta, että johto valvoo toimintaa riittävästi (Koskela 1990, 32). Lisäksi käydään läpi, onko yhtiö noudattanut sille säädettyä yhteisölakia sekä yhtiöjärjestystään. Hallinnon tarkastuksessa pyritään varmistautumaan myös kaikkien omistajien tasapuolisesta kohtelusta (Suomela 1993, 403). Laskentajärjestelmän riittävyteen ja asianmukaisuuteen tarvitaan tilintarkastajan näkemystä. Pienen yrityksen sisäisen tarkkailun osalta tavanomainen ongelma on organisaation pienuudesta johtuva puutteellinen mahdollisuus järjestää työnjaon avulla rutiineihin sisältyviä kontrolleja. Tilintarkastajalle jää vaikea tehtävä

varmistua siitä, että kaikki liiketapahtumat varmasti kirjataan sekä siitä, että varat ja velat sisältyvät kirjanpitoon.

Omistajat itse eivät ehkä ole kiinnostuneita tilinpäätösinformaation antaman kuvan luotettavuudesta, koska heillä on välitön tuntuma yhtiön kehitykseen. Lainmukaisuutta on valvottava kuitenkin muiden sidosryhmien tiedonsaantia ajatellen. Tilintarkastaja valvoo, että verottajalle ja muille viranomaisille samoin kuin rahoittajille ja liikesuhteissa oleville toimitettavat tilinpäätöstiedot ovat säädösten edellyttämät.

Pienyrityksen tilintarkastukselle on tyypillistä se, että tilintarkastaja tekee tilintarkastusta yrityksessä vasta silloin, kun tilinpäätös on valmis (Horsmanheimo – Steiner 2002b, 325). Lisäksi yrityksen omistajan ja tilintarkastajan suhde pienyrityksessä on läheisempi kuin suurissa ja keskisuurissa yrityksissä. Pienet yritykset tarvitsevat tilintarkastajaltaan suurista yrityksistä poikkeavaa näkökulmaa. Lähestymistavan tulee olla käytännönläheisempi ja yrittäjäympäristöön sovitettu. Niitä tarkastettaessa yrityksen kokonaistoiminnan ymmärtäminen on tärkeää. Kansainväliset suuryrityksille laaditut tarkastusproseduurit eivät sovellu sellaisenaan. Pienyritysten kohdalla tilintarkastajan neuvontarooli korostuu. Tämä johtuu siitä, että usein omistajayrittäjä toimii hallituksen jäsenenä ja toimitusjohtajana. Tällöin ”tilintarkastajan ja yrittäjän suhteelle on tyypillistä, että

- tilintarkastajan on usein käytettävä aikaa perusasioiden selvittämiseen, valvontaan ja neuvontaan,
- yrittäjä tarvitsee tilintarkastajan neuvoja hoitaessaan veroasioitaan,
- yrittäjällä on tarve käyttää tilintarkastajaa laskentatoimen ja oikeudellisten asioiden asiantuntijana,
- tilintarkastajan konsultointi korostuu valvontaroolin kustannuksella,
- tilintarkastajalle kuuluva omistajan luottamusmiesrooli korostuu,
- tilintarkastajalla on vähäinen tarve valvoa hallituksen jäsenten ja toimitusjohtajan toimintaa osakkeenomistajien näkökulmasta, koska he ovat usein samoja henkilöitä tai sama henkilö,
- tilintarkastuksen on oltava kustannustehokasta, koska yleensä pienyritys ei ole valmis maksamaan korkeita palkkioita, koska yrittäjän mielestä tilintarkastus tuottaa hyötyä melkein pä vain neuvojen muodossa.” (Horsmanheimo – Steiner 2002b, 327)

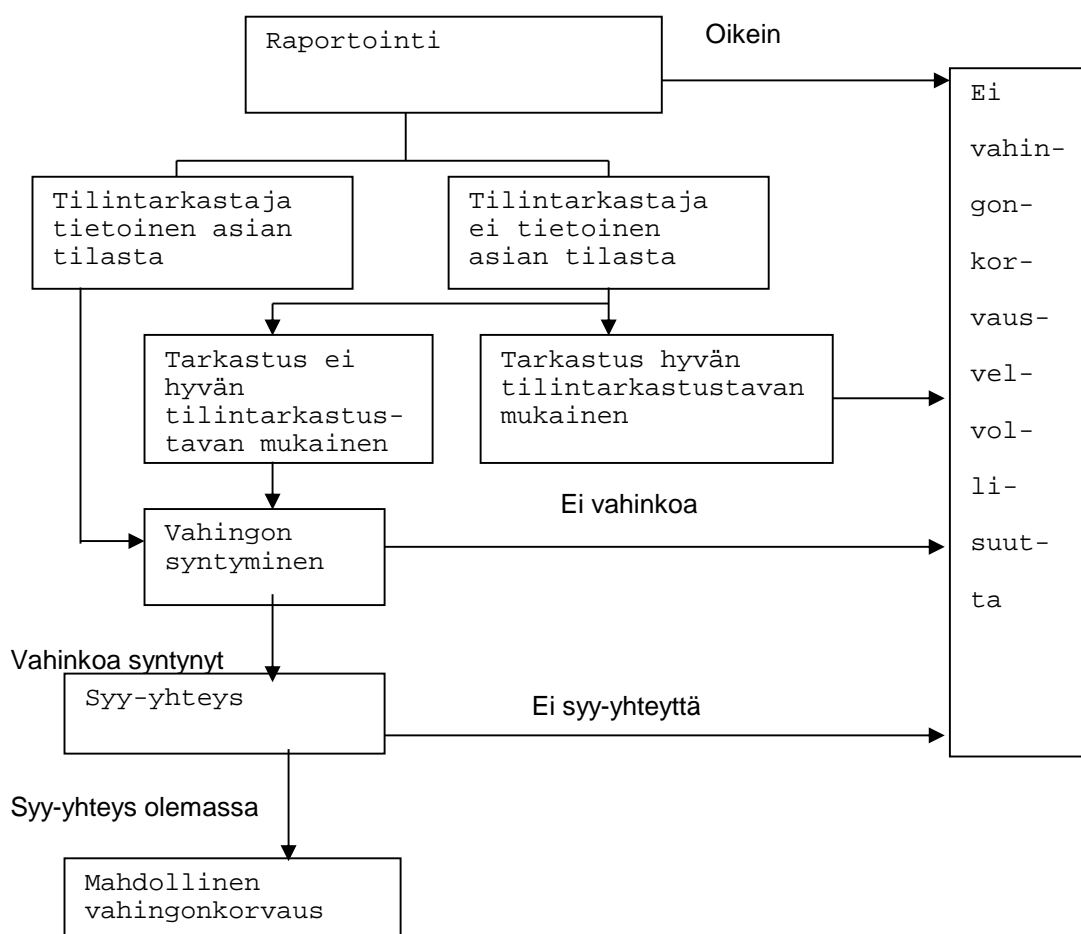
Pienyrityksen tilintarkastaja informoi yritysjohtoa kirjanpitojärjestelmän ja sisäisen kontrollijärjestelmän rakenteesta tai toiminnassa havaitsemistaan heikkouksista. Samassa yhteydessä hän voi esittää korjausehdotuksia (Horsmanheimo – Steiner 2002b, 333).

Pienyrityksien tilintarkastuksiin kytkeytyvä neuvontatarve johtaa usein siihen, että pienyrittäjät haluavat tiliensä tarkastajaksi auktorisoidun – päteväksi koetun – henkilön, vaikka mitään lakisääteistä pakkoa siihen ei olisikaan (Koskela 1990, 101-102). Yrittäjät pitävät tilintarkastuksen painopistealueena yrityksensä verolainsäädännön noudattamisen tarkastamista. Konsultoinnin korostuminen tilintarkastuksessa on todettu vaarantavan tilintarkastuksen peruseriaa riippumattomuuden toteutumista. Kuitenkin etenkin Suomessa konsultointi on hyväksytty pienyrityksissä tilintarkastuksen oheistoiminnoksi niin, että konsultointi on luonnollinen osa tilintarkastusta; se kuuluu tilintarkastajan rooliin (Kärkkäinen 1998, 41). Tämä ei välttämättä muuta tilintarkastuksen luonnetta, koska ulkopuolinen tilintarkastaja ei aina voi olla selvillä näennäisesti läheisten osakkeenomistajien keskinäisistä suhteista. Toisinaan pienyrityksissä saatetaan suhtautua vähättelevästi tilintarkastukseen, jota ehkä pidetään osakeyhtiö- ja tilintarkastuslain vaatimana välttämättömänä pahana.

Pienyrityksenkin tilintarkastukseen tulisi kuulua jokin tarkastuskäynti tilikauden aikana (Vrt. Riistama 2000, 82). Tämä ei kuitenkaan aina ole mahdollista, koska tilintarkastajien valinnasta usein ilmoitetaan asianomaisille vasta silloin, kun tilinpäätös on valmis tarkastettavaksi. Tilikauden aikana tapahtuvilla tarkastuskäynneillä on keskitytään ennalta suunniteltuihin kohteisiin, jotka voivat vaihdella eri kerroilla. Sopivia kohteita ovat yhtiön eri järjestelmien läpikäynti, verotarkastuskertomukseen tutustuminen, pankkitilien ja reskontran vertailut kirjanpitoon ja käyttöomaisuuserien hallussa olon tarkastus.

Tilinpäätöksen valmistumisen jälkeisen tarkastustilaisuuden alussa varataan aikaa toimitusjohtajan suulliseen selontekoon sekä keskusteluun. Kirjanpitoa ja asiakirjoja tarkastettaessa on taloushallinnosta vastaavan (pääkirjanpitäjän tai tilitoimiston edustajan) läsnäolo toivottavaa, jotta tilintarkastajilla on mahdollisuus esittää kysymyksiä ja pyytää tarvitsemaansa aineistoa nähtäväksi (Kokkonen 2000, 83). Tilinpäätöksen tarkastukselle pienessä osakeyhtiössä ei voida määrittää mitään ohjeellista kestoaikaa, koska tilintarkastuksen edistyessä saattaa ilmetä asioita, jotka vaativat pitempää perehtymistä kuin on osattu odottaa. Normaalioloissa pienyrityksen tilintarkastus joudutaan käytännön syistä useassa tapauksessa saattamaan päätökseen yhden päivän aikana.

Tilintarkastustapahtuma saattaa olla yksi harvoista tilaisuuksista, joissa yrityksen johto pysähtyy pohtimaan toiminnan tuloksia ja tulevaisuuden näkymiä. Keskustelut tilintarkastajien kanssa ovat tästä syystä hyödyllisiä. Tilintarkastajalta ei tosin voida edellyttää ongelmiin valmiita vastauksia, mutta neuvotteluin on mahdollista ohjata toimintaa sopivien ratkaisujen löytämiseksi. Kirjanpidon tarkastuksessa kiinnitetään erityinen huomio omistajien yksityistalouden aiheuttamien menojen mahdolliseen kirjaamiseen kirjanpitoon ja niiden käsittelyyn verotuksessa. Tältä osin suullinen raportointi on usein riittävää.

Kuvio 7. Tilintarkastajan vahingonkorvausvelvollisuus Suomelan mukaan (Suomela 1994, 181)

Pienyrityksen omistaja ei kaipaa yrityksen johtoa valtavia raporteja, koska omistaja ja johtaja ovat tyypillisesti sama henkilö. Näin ollen muiden kirjallisten raporttien kuin tilinpäätösmerkinnän ja tilintarkastuskertomuksen antaminen on kohtalaisen harvinaista.

Kuitenkin pienehkönkin yrityksen pakollisten tilintarkastusraporttien lisäksi voidaan kirjallisesti huomauttaa sellaisista seikoista ja parannusehdotuksista, jotka tulee yrityksessä ottaa huomioon seuraavaan tilinpäätökseen mennessä, jotta välttyttäisiin tilintarkastuskertomuksessa annettavalta muistutukselta. Sellainen saattaisi olla laiminlyönnit kirjanpidon asianmukaisessa järjestämisessä (Riistama 2000, 120; Suomela 1993, 405-406). Varsinkin mikäli tilintarkastukseen liittyy konsultointia virallisen raportoinnin ohella annettavasta raportoinnista sovitaan yleensä tilintarkastajan ja yrityksen johdon välillä. Konsultointitoimistaan tilintarkastajat raportoivat toimeksiantajalleen erikseen (Suomela 1993, 406). Pienehköissä yrityksissä virallisen raportoinnin ohella suoritettava raportointi voidaan tehdä myös suullisesti (Suomela 1993, 405).

3.2.1.3

Tilintarkastajan vastuu

Tilintarkastajan kuten kenen tahansa muunkin henkilön käyttäytyminen saattaa johtaa hänet vastuuseen muuta yhteiskuntaa tai tiettyä toista henkilöä kohtaan. Toisistaan voidaan erottaa rikosperusteinen ja siviiliperusteinen vastuu (Aho-Vänskä 1996, 218). Lisäksi tilintarkastajaa uhkaa kurinpidollinen vastuu (Horsmanheimo – Steiner, 2002b, 373) ja vastuu tilintarkastajayhdistyksen jäsenenä (Koskinen 1999, 306). Rikosvastuu voi toteutua silloin, kun tilintarkastaja käyttäytyy vastoin sellaista lakia tai muuta normia, jonka rikkomuksesta on säädetty rangaistus (Aho-Vänskä 1996, 228). Käytännössä tilintarkastajan rikosoikeudellinen vastuu toteutuu aina tuomioistuimessa. Välimiesoikeus ei voi tuomita rangaistuksia. Seuraamus normin rikkomisesta on yleensä tuo rangaistus, mutta seuraamuksena saattaa lisäksi olla vahingonkorvausvelvollisuus (korvausvastuu) normin rikkomisesta kärsimään joutunutta tahoja kohtaan (kuvio 7) taikka lisäseuraamus, esimerkiksi rikoksella saavutetun hyödyn menettäminen. Korvausvastuu saattaa toteutua myös ilman rangaistusseuraamusta, mutta kysymys on tällöinkin rikosperusteisesta vastuusta.

Siviiliperusteista on vastuu, joka syntyy rikottaessa lakia tai muuta normia, jonka rikkomisesta ei ole säädetty rangaistusta, esimerkiksi toimittaessa vastoin sanktiotonta tai vain korvausvastuulla sanktioitua lainsäädännöstä, tai toimitettaessa vastoin tietyn yhteisön sisäisiä normeja, yhtiöjärjestysmääräyksiä tai sääntöjä, tai toimittaessa vastoin asianomaista velvoittavan sopimuksen ehtoja.

Siviilivastuu, joka käsitteellisesti useimmiten rinnastetaan vahingonkorvausvelvollisuuteen (korvausvastuuseen, vahinkovastuuseen), saattaa syntyä myös tilanteessa, jossa asianomainen henkilö ei sinänsä ole itse syyllistynyt mainitunkaltaiseen häntä velvoittavan normin rikkomiseen. Vastuu voi syntyä pelkästään henkilön tuottamuksen perusteella, ts. hänen loukatessaan tahallisesti tai huolimattomasti yleistä huolellisuusvelvoitetta ja aiheuttaessaan toiselle vahinkoa (tuottamusvastuu) (Koskinen 1999, 312).

Tilintarkastajan siviiliperusteinen vastuu voi toteutua yhtiötä tai yhtiön ulkopuolista kohtaan. Tilintarkastajalla on periaatteessa samantyyppinen vastuu kuin yhtiön johtohenkilöillä esim. hallituksen jäsenenellä (Aho-Vänskä 1996, 220). Käytännössä tilintarkastajan korvausvastuu ei toteudu yhtä usein eikä yhtä laajassa mittakaavassa kuin yhtiön johdon korvausvastuu, vaikka säännökset ovat samat. Tavallisesti tilintarkastajan vastuuedellytysten toteutuessa voidaan osoittaa muiden henkilöiden, ensisijaisesti yrityksen johdon, olevan korvausvastuussa samasta vahingosta (Suomela 1993, 406).

Yhtiöön nähden tilintarkastajan korvausvelvollisuuden edellytyksenä on, että vahinko on aiheutettu tahallisesti tai tuottamuksesta tilintarkastustehtävää hoidettaessa. Omistajatahoon ja muihin tahoihin nähden korvausvelvollisuuden synnyttää vahinko, jonka tilintarkastaja on aiheuttanut yhteisön laintason säädöksiä taikka yhtiöjärjestystä/sääntöjä rikkomalla.

Edellytyksenä vahingonkorvausvastuun syntymiselle ovat seuraavana mainitut seikat. Vahinkoa kärsineen on pystyttävä näyttämään toteen näiden oikeusperusteiden olemassaolo. Ilman, että kaikki seuraavat seikat näytetään toteen, tilintarkastaja ei ole vastuussa syntyneestä vahingosta.

1) Vain todellinen vahinko korvataan. Vahingon määrä on viime kädessä näyttökysymys.

2) Vahingon on täytynyt syntyä tarkastustehtävää suoritettaessa. Laki, yhteisön säännöt, yhteisön kokouksen päätökset ja hyvä tilintarkastustapa määräävät rajat tarkastustehtävälle (Aho-Vänskä 1996, 221).

3) Vahinko on aiheutettu tahallisesti tai tuottamuksellisesti. Tuottamusmoite ei voi kohdata seurauksen aiheuttajaa, mikäli normaalia huolellisuutta ei ole laiminlyöty. Toisaalta

lieväkin tuottamus synnyttää vahingonkorvausvastuun. Huolellisuutta verrataan siis objektiivisesti tasoon, johon ammattitaidon on katsottu sisältyvän.

Ammattitaidon puute ei vapauta tilintarkastajaa vastuusta, vaan hänellä on oltava sellainen ammattitaito, joka on yhtiön toiminnan laatuun ja laajuuteen nähden tarpeen tehtävän suorittamiseksi (Vrt. Horsmanheimo – Steiner 2002b, 377). Jos ammattitaito ei riitä, on tilintarkastajan kieltäydyttävä vastuun välttämiseksi tehtävästä.

4) Vahingon on oltava syy-yhteydessä tilintarkastajan toimintaan, ts. syyn ja seurauksen välillä on oltava kausaalisuhde (Koskinen 1999, 309-310). Tämä tarkoittaa sitä, että vahingon aiheuttaneen syyn on yleisen elämäkokemuksen mukaan oltava sellainen, että se on omiaan aiheuttamaan kyseisen vahingon. Tämä tarkoittaa, ettei ketään voi saattaa vastuuseen sellaisesta teosta, jota hän ei käytännön elämässä ole voinut tekohetkellä ottaa huomioon.

5) Vahingonkorvausvelvollisuus perustuu lain, yhtiöjärjestyksen tai muiden normien vastaiseen tekoon tai laiminlyöntiin. Tilintarkastaja vastaa työnsä oikeellisuudesta, täydellisyydestä ja selkeydestä. Hän ei saa laiminlyödä velvollisuuksiaan, eikä ylittää oikeuksiaan.

Vahingonkorvauksena on suoritettava täysi määrä tai sitä voidaan sovitella (Vrt. Horsmanheimo – Steiner 2002b, 390-392). Sama koskee korvausmäärän jakaantumista tilintarkastajien kesken (Aho-Vänskä 1996, 228). Tilintarkastaja vastaa myös vahingosta, jonka hänen apulaisensa tahallisesti tai huolimattomuudesta on aiheuttanut (Aho-Vänskä 1996, 223).

Vahingonkorvauksesta Suomen tilintarkastuslaissa on vain yleissäännöksiä (Vrt. Kärkkäinen 1993, 65). Kussakin erityistapauksessa asiat ratkaistaan yhteisölain ja vahingonkorvauslainsäädännön avulla. Yleisperiaate vahingonkorvauskäytännössä lienee, että eurooppalaisessa tilintarkastuksessa korvaukset ovat olleet käytännössä alhaisia USA:han verrattuna. Toisaalta palkkioissa on myös samansuuntainen ero.

Vahingonkorvausvastuun lisäksi tilintarkastaja saattaa joutua rikosoikeudelliseen vastuuseen (Horsmanheimo – Steiner 2002b, 395). Tällainen toteutuu mm. laatimalla erheellinen tilintarkastuskertomus. Kyseessä on tällöin tilintarkastusrikos. Tämän

edellytyksenä on tahallisuus. Epähuomiossa tai huolimattomuudesta tapahtunut virheellisen tilintarkastuskertomuksen laatiminen ei ole rangaistavaa.

Tilintarkastusrikossäännöksellä pyritään suojaamaan tilintarkastuskertomukseen kohdistuva yhteisön omistajien ja yhteisön tai säätiön sidosryhmien, kuten velkojien, alihankkijoiden ja mahdollisten sijoittajien luottamus (Riistama 1999, 420).

Paitsi tilintarkastusrikosta tilintarkastaja voi tehtävässään syyllistyä muihinkin tekoihin, jossa rikoksen tunnusmerkistö toteutuu, ja joutua rikosvastuuseen. Esimerkkinä tällaisesta on väärän todistuksen antaminen osakeyhtiön osakepääoman maksamisesta.

Käytännössä merkittävä ryhmä tällaisista rikoksista ovat salassapitovelvollisuuteen liittyvät asiat (Horsmanheimo – Steiner 2002b, 249). Tilintarkastajan tehtäväkentässä on useita säädöksiä, jotka ohjaavat tilintarkastajan salassapitovelvollisuutta. Kansainvälisestikin on kiinnitetty suurta huomiota salassapitovelvoitteisiin. Oikeudenkäytössä vaitiolorikokset johtavat usein myös vahingonkorvausvelvollisuuteen. Suomessa ei tällaisia rikoksia ole oikeudessa tiettävästi käsitelty.

Joskus tilintarkastajaa voi kohdata tilanne, jossa eri viranomaiset vaativat tilintarkastajalta tämän asiakasyrityksiä koskevia tietoja. Viranomaisten tietojensaantioikeutta koskevia säännöksiä on runsaasti ja ne ovat hajallaan eri säädöksissä. Yleensä tilintarkastajalta tietoja vaativat poliisi- ja syyttäjäviranomaiset, tuomioistuimet ja veroviranomaiset. Kun viranomaiset vaativat asiakasyrityksiä koskevia asiakirjoja tai esittävät niitä koskevia kysymyksiä, tilintarkastajan ratkaistavaksi nousee mm. seuraavia ongelmia: millaisia tietoja tai asiakirjoja tilintarkastajalla on velvollisuus antaa viranomaisille, millaisia pakkokeinoja viranomaiset voivat käyttää ja millaisia toimenpiteitä tulee tilintarkastajan harkita, kun hän epäilee viranomaisten toimien oikeutta (Horsmanheimo – Steiner 2002b, 246). Tällöin tilintarkastaja voi ajautua alueelle, joka on hänelle niin vieras, että hänen on syytä käyttää erikoisasiantuntijaa harkitessaan, mistä asioista hänen tulee lausua tai mistä hänen tulee olla lausumatta.

Kurinpidollisessa vastuussa on kysymys valtion tilintarkastuslautakunnan, Keskuskauppakamarin tilintarkastuslautakunnan ja kauppakamarien tilintarkastusvaliokuntien harjoittamasta tilintarkastajien toimintaan kohdistuvasta valvonnasta. Valvontaa suoritetaan tulkitsemalla hyvää tilintarkastustapaa ja jakamalla moitteita hyvän tilintarkastustavan noudattamatta jättämisestä (Horsmanheimo – Steiner 2002b, 404).

3.2.1.4

Tilintarkastajien auktorisointi

Tilintarkastajan vastuu tilintarkastajayhdistyksen jäsenenä ei perustu lakiin vaan yhdistyksen sääntöihin. Suomessa sekä KHT- että HTM-tilintarkastajilla on omat yhdistyksensä. Lähes kaikki auktorisoidut tilintarkastajat kuuluvat niihin. HTM-tilintarkastajiin kuuluu noin 100 KHT-tilintarkastajaa, joista valtaosa kuuluu molempiin edellä mainittuihin yhdistyksiin. Niinpä HTM-tilintarkastajat on jäsenmäärältään Suomen suurin tilintarkastajajärjestö. HTM-tilintarkastajien valtuusto voi hallituksen esityksestä erottaa jäsenen, joka ei noudata yhdistyksen sääntöjä tai joka toimii yhdistyksen tarkoituksien vastaisesti. Raskauttavien asianhaarojen vallitessa myös KHT-yhdistyksen jäsen voidaan erottaa yhdistyksestä (Koskinen 1999, 306-307).

Tilintarkastajien auktorisoinnilla tarkoitetaan tilintarkastajien ammattitaidon ja henkilökohtaisten ominaisuuksien julkista toteamista. Auktorisoinnin on tarkoitettu käsittävän huomattavan laajaa toiminta-aluetta ja olevan pysyväisluonteisesti voimassa. Keskuskaupakamari on auktorisoinut KHT-tilintarkastajia Suomessa 1920-luvulta ja vastaavasti kaupakamarit HTM-tilintarkastajia 1950-luvulta lähtien. Vuoteen 1924 asti KHT-tilintarkastajien hyväksymisestä vastasi tilintarkastajien oma yhdistys - Suomen Tilintarkastajainyhdistys - Finska Revisorföreningen (Tilintarkastajajärjestelmän... 1990, 6), joka 1923 katsoi tarkoituksenmukaiseksi luopua auktorisointitehtävästään. Jo vuonna 1917 oli annettu Kaupakamariasetus, jossa säädettiin, että kaupakamarijärjestön tuli erityisesti kiinnittää huomiota muun muassa tilien tarkastukseen. Tällä hetkellä tilintarkastajien hyväksyminen perustuu Tilintarkastuslain (936/94) 2. lukuun, kun aiemmin Keskuskaupakamarin hyväksymiin sääntöihin sisältyneitä määräyksiä vastaavat säännökset on sisällytetty tilintarkastuslakiin.

Kolmantena auktorisoituna tilintarkastajaryhmänä Suomessa on JHTT-tilintarkastajat eli julkishallinnon tarkastajat. Tällainen määrättyyn tilintarkastusasiakaskuntaan suuntautunut auktorisointi on maailmanlaajuisesti melko poikkeavaa. Jo kahden tasoiset auktorisoinnit ovat harvinaisia eli tällaista järjestelmää sovelletaan kaiketi vain Suomessa, Ruotsissa, Norjassa, Tanskassa ja Hollannissa (Paul 1995, 320).

Auktorisoitujen elinkeinoelämässä toimivien tilintarkastajien määrä on Suomessa muihin pohjoismaihin verrattuna vähäinen, kuten taulukko 1 osoittaa.

Taulukko1. Auktorisoitujen tilintarkastajien määrät pohjoismaissa¹

Valtio	Taso		Yhteensä
	Alempi	Ylempi	
Tanska	4000	2000	6000
Suomi	896	633	1529
Norja	2550	1800	4350
Ruotsi	1800	2300	4100
Islanti		285	285

Erään selvityksen mukaan KHT- ja HTM-yhteisöissä työskentelevien henkilöiden kokonaismäärä Suomessa on noin 1100-1200. Ruotsissa vastaava määrä on yli 10 000 (Paul 1995, 320). Toimialan koosta saa havainnollisen kuvan, kun lisätään, että Ruotsin kolmessa suurimmassa tilintarkastustoimistossa on kussakin yli 1 500 henkilöä palveluksessa eli, mikäli Suomen kaikki tilintarkastustoimistot yhtyisivät, tällä tavalla syntyneenkään toimiston koko ei kilpailisi mitalisajoista läntisessä naapurimaassamme. Vertailun vuoksi mainittakoon, että IFACilla on 113 maassa yhteensä yli 2 miljoonaa tilintarkastajajäsentä (KHT-yhdistys 2002b).

3.2.2

EU:n rooli tilintarkastuksen sääntelyssä

Yritysten toiminta on helpompaa silloin, kun niitä koskevat lain säännökset ovat mahdollisimman yhdenmukaiset koko niiden toiminta-alueella. Tämä on johtanut siihen, että EU:n alueella on säädetty yhtiöoikeudellisia direktiivejä, joiden tarkoituksena on

¹ Lähteet: Suomi: Keskuskauppa-kamari tiedottaa, tilintarkastus-tiedotteet, Islanti: FLE(Felag löggiltra eduskodenda) 2002 ja muut: Horsmanheimo - Steiner 2002, Islannissa tilintarkastajat ovat kaikki samalla tasolla.

lainsäädännön yhtenäistäminen eli harmonisointi unionin jäsenmaissa. Lait ja asetukset ovat harmonisoinnin kohteita ja samalla välineitä. Kun kansainvälisesti sovitaan tietyistä säännöistä kaikkiin maihin, on se sääntöjen harmonisointia (Lappalainen 1999, 25). Kansainvälisillä yhtiöillä on ollut jo vapaaehtoistakin imua kirjanpitokäytäntöjen yhtenäistämiseen lainsäädännön vain mahdollistaessa tämänsuuntaisen kehityksen. EY:n (Euroopan Yhteisö) yhtiöoikeudellinen direktiiviohjelma sisältää myös tilintarkastajaa ja tilintarkastusta koskevaa sääntelyä (Saarikivi 2000, 72). Vuonna 1998 EU perusti tilintarkastusalan asioita käsittelevän komitean (Committee on Auditing), joka käsittelee alueella noudatettavia tilintarkastussuosituksia ja muita tilintarkastusalan harmonisointiin liittyviä kysymyksiä EU:ssa.

EU:n alueella on kullakin jäsenmaalla ollut omat kansalliset tilintarkastusjärjestelmät ennen kuin yhtiöoikeudellisia direktiivejä on alettu soveltaa tilintarkastukseen. Direktiivien säännökset ovat johtaneet useihin lainsäädäntömuutoksiin (Horsmanheimo 1998, 125). Peruseriaatteena on kuitenkin, että hyvä tilintarkastustapa on vahvasti sidoksissa jokaisen maan kulttuuriin ja yksilöllisiin olosuhteisiin (Kärkkäinen 1993, 41). Näin ollen kullekin jäsenvaltiolle on jätetty mahdollisuus päättää itse tilintarkastusmenettelystä.

Tilintarkastuksen harmonisointia koskevat keskeiset asiat on esitetty kahdeksannessa yhtiöoikeudellisessa direktiivissä. Se koskee yritysten lakisääteistä tilintarkastusta ja sisältää määräyksiä tilintarkastajille asetettavista pätevyysvaatimuksista (Horsmanheimo – Steiner 2002b, 112). Kyseinen direktiivi on astunut kokonaisuudessaan voimaan. Direktiiviä sovelletaan tilinpäätösten ja konsernitilinpäätösten tarkastukseen (Aho-Vänskä 1996, 6). Direktiivi sisältää säännöksiä pääasiassa tilintarkastajien hyväksymisestä. Lisäksi direktiivi sisältää joitakin yleisluontoisia säännöksiä tilintarkastusmenettelyssä edellytettävästä huolellisuudesta ja riippumattomuudesta. Tosiasiallisesti tilintarkastuksen harmonisointi on jäänyt vähemmälle huomiolle kuin kirjanpidon ja tilinpäätösten vastaava kehitys (Viita 1996). Yhteisten tarkastusnormien olemassaolo parantaisi erityisesti monessa maassa toimivien yritysten antaman informaation luotettavuutta ja edistäisi näin osaltaan EU:n perustavoitteisiin kuuluvaa vapaata kilpailua ja pääomien liikkuvuutta. Esimerkiksi auktorisointivaatimusten yhtenäistämällä voitaisiin lisätä tilintarkastajien liikkuvuutta unionin sisällä ja parantaa tutkintojen vastaavuutta.

Direktiivi liittyy läheisesti tutkintojen vastavuoroista tunnustamista koskevaan EU-sääntelyyn. Korkeakoulututkintojen vastavuoroinen tunnustaminen luo edellytykset

tilintarkastajatutkinnon suorittamiselle toisessa jäsenvaltiossa. Tutkintojen vastavuoroisesta tunnustamisesta on oma direktiivinsä, jota sovelletaan periaatteessa myös auktorisoituihin tilintarkastajiin, mutta alan luonteen ja toisistaan poikkeavien tutkintojen vuoksi vastaavuudessa ollaan tuskin alkua pitemmällä. Kehitys saattaa johtaa EU-maassa suoritettun auktorisoinnin automaattiseen hyväksymiseen muissa jäsenmaissa (Aho-Vänskä 1996, 6).

Kahdeksas direktiivi, joka tuntee ainoastaan yhden tilintarkastajaluokan, edellyttää tilintarkastajan ammatin harjoittajilta yliopistotasosta koulutusta. Direktiivin 4. ja 5. artiklan mukaan henkilö voidaan hyväksyä suorittamaan lakisääteistä tilintarkastusta pääsääntöisesti vasta, kun hän on suorittanut korkeakoulutasoisen peruskoulutuksen jälkeen tilintarkastajan ammattitutkinnon, joka on valtion järjestämä tai tunnustama (Horsmanheimo – Steiner 2002b, 113). Nämä vaatimukset koskevat heidän teoreettisten tietojensa ja niiden käytäntöön soveltamisen osaamisen perustasoa. Ne pyrkivät varmistamaan heidän riippumattomuuttaan ja hyvämaineisuuksiaan. Direktiivi pyrkii takaamaan myös hyväksytyjä tilintarkastajia koskevaa julkisuutta. Muiden nk. lainsäädäntöjen harmonisointidirektiivien tavoin tilintarkastajadirektiivi määrittelee tietyn vähimmäistason (Aho-Vänskä 1996, 5-6). Direktiivillä pyritään luomaan edellytyksiä sellaisen eurooppalaisen hyväksytyjen eli auktorisoitujen tilintarkastajien ammattikuntien kehittymiselle, jonka osalta erityisesti auktorisointikriteerit olisivat mahdollisimman yhtenäiset. Pidemmällä aikavälillä lainsäädännön harmonisoinnin voidaan uskoa ulottuvan tilintarkastusraportointiin ja tilintarkastuksen valvontaan.

EU:n kahdeksas direktiivi täydentää tilinpäätöstä koskevan neljännen direktiivin ja konsernitilinpäätöstä koskevan seitsemännen direktiivin määräyksiä. Seitsemännen direktiivin mukaan konsernitilinpäätöksen tulee olla hyväksytyin tilintarkastajan tarkastama (Horsmanheimo – Steiner 2002b, 112). Neljännessäkin direktiivissä on määritelty niitä puitteita, joissa tilintarkastus toimeenpannaan Pienyhtiöt voidaan vapauttaa tilintarkastusvelvollisuudesta (Horsmanheimo – Steiner 2002b, 111). Tilinpäätösdirektiivien edellyttämää tilintarkastusta suorittavien henkilöiden on täytettävä kahdeksannen direktiivin vaatimukset (Horsmanheimo 1998, 125).

EU:n alueella tilintarkastuskertomukseen sisältyy myös tilintarkastajan kannanotto siihen, antaako tilinpäätös oikeat ja riittävät tiedot ("true and fair view") tilikauden tuloksesta ja yhtiön taloudellisesta asemasta (Lappalainen 1999, 59). Lähtökohtana on kuitenkin, että

yritysjohto laatii (laadituttaa) tilinpäätöksen. Tilintarkastajan tehtävänä on tarkastaa se ja siten kannanotollaan olla lisäämässä tilinpäätöksen luotettavuutta. Tilintarkastuksen tulos ja laatu eivät riipu ainoastaan tilintarkastuslainsäädännön vaatimuksista ja tilintarkastuksen tasosta, vaan luonnollisesti myös kirjanpitolainsäädännön asettamista vaatimuksista (Aho-Vänskä 1996, 6). Perinteinen mannermainen tilinpäätösajattelu on korostanut muotosidonnaisuutta tilinpäätöksen laadinnassa ja siellä "true and fair view"-käsitteeseen saatetaan edelleen suhtautua edelleen varauksella (Vrt. Järvinen et al. 1998, 277-278). Tähän ajattelutapaan anglosaksinen kirjanpitoajattelu on tuonut uuden lähestymiskulman. Siihen olennaisesti kuuluvaa "true and fair view"-ajattelua voidaan kutsua tavoitteelliseksi kirjanpitoajatteluksi siinä mielessä, että se korostaa tilinpäätöksen laatijan subjektiivista vastuuta pyrkiä varmistamaan, että tilinpäätöksen lukija saa tilinpäätöksestä oikeat ja riittävät tiedot yrityksen taloudellisesta asemasta. Oikeiden ja riittävien tietojen antamisvelvollisuus asettaa tilintarkastukselle hyvin suuria vaatimuksia (Aho-Vänskä 1996, 69).

EU:n komission pääosasto on julkaissut keskustelun pohjaksi tutkimuksen The role, the position and the liability of the statutory auditor Within the European Union DG XV Green Paper, July 1996 (=Vihreä kirja) tilintarkastajan roolista, asemasta ja vastuusta (Viita 1996). Vihreä kirja on tarkoitettu keskustelualoitteeksi EU:n jäsenvaltioille tilintarkastusta ja tilintarkastajaa koskevien EU-säädösten kehittämiseksi ja yhdenmukaistamiseksi (Saarikivi 2000, 73).

Vihreässä kirjassa tarkastellaan kuutta eri osa-aluetta:

- 1) tilintarkastajan rooli
- 2) tilintarkastajan asema
- 3) vahingonkorvausvastuu
- 4) pienten yritysten tarkastus
- 5) konsernitilinpäätöksen tarkastus
- 6) ammatinharjoittamisen vapaus.

Kirjassa pohditaan myös pienten yritysten tilintarkastusta ja pienyhtiön riippumattomuuskysymyksiä (Saarikivi 2000, 74). Toisissa jäsenvaltioissa tilintarkastaja sekä hoitaa kirjanpidon että tarkastaa tilinpäätökset (Juonala 1997, 19). Suomi ja muutamat muut valtiot puolestaan ehdottomasti kieltävät tällaisen tilintarkastajan kaksoisroolin. Vihreä kirja ei kuitenkaan ota kantaa kummankaan käytännön puolesta. Siinä vain todetaan riippumattomuus ongelmalliseksi, kun tilintarkastaja sekä laatii että

tarkastaa saman tilinpäätöksen. Toisaalta siinä todetaan yhtiön saamat säästöt, kun sen ei tarvitse maksaa kahden eri asiantuntijan palveluista. Vihreän kirjan mukaan jäsenvaltiot voisivat edelleenkin vapauttaa pienyhtiöt tilintarkastuksesta. Vapautusta ei vaadittaisi pakolliseksi, vaan jokainen jäsenvaltio saisi itse päättää kansallisessa lainsäädännössä oman linjansa.

Tilintarkastajan rooli on ainoastaan tarkastamista. Annetuista tiedoista vastuussa on yhtiön johto. Se vastaa myös siitä, että yhtiö on kykenevä jatkamaan toimintaansa, jos tilinpäätös on tehty going concern-periaatteen mukaan.

Väärinkäytösten aktiivinen etsintä ei kuulu tilintarkastuksen tavoitteisiin, vaan yhtiön johto on ensisijaisesti vastuussa väärinkäytösten estämisestä ja löytämisestä sisäisen tarkkailun avulla. Lisääntyneet talousrikokset ovat kuitenkin pakottaneet eri maiden tarkastusyhdistyksset ottamaan asiaan kantaa ja antamaan ohjeita suhtautumisesta väärinkäytöksiin. Eräissä EU-maissa tilintarkastajalla on jopa lakisääteinen velvollisuus ilmoittaa viranomaisille havaitsemistaan väärinkäytöksistä.

Toiminnan laillisuuden valvonta kuuluu tilintarkastajalle, mutta kohtuudella voidaan olettaa hänen valvovan vain sellaisten lakien noudattamista, jotka kuuluvat hänen toimialaansa ja joita hän kykenee valvomaan. Näin ollen esimerkiksi yrityksen ympäristöpolitiikan, työturvallisuuden ym. asioiden valvonta ei voi olla tilintarkastajan vastuulla. Sen sijaan tilintarkastus voi EU-maissa kattaa välitilinpäätösten tarkastuksen (Horsmanheimo – Steiner 2002b, 22).

Kaikissa EU-normien muutoksissa olisi ratkaistava se, miten muutokset toteutetaan. Direktiivien täydentäminen on pitkäaikainen ja raskas prosessi. Komission mielestä olisi olennaista, että muutoksia pystyttäisiin jatkossakin tekemään nykyistä joustavammin, jolloin komission suositukset (recommendation) saattaisivat olla parempi ratkaisu. EU:n suositus eroaa direktiivistä ja asetuksesta sillä tavalla, että se ei ole pakottavaa lainsäädäntöä (Rinkineva 2002, 46).

Tilintarkastajan asemaan liittyviä asioita ovat riippumattomuus, toimikausi ja tarkastajien ammatillinen yhdistystoiminta (Kärkkäinen 1998, 65-67). Tilintarkastajien riippumattomuudessa ei ole kahdeksannessa yhtiöoikeudellisessa direktiivissä tarkempia määritelmiä, koska niistä ei direktiiviä laadittaessa päästy riittävään yksimielisyyteen.

Riippumattomuuden määrittelee jäsenmaan kansallinen lainsäädäntö tai tilintarkastusnormisto. Täydellistä riippumattomuutta ei määräyksistä huolimatta pystytä saavuttamaan, koska alan kireässä kilpailutilanteessa asiakkaita ei haluta menettää. Tiukat tarjouskierrokset eivät kuitenkaan saa johtaa siihen, että tarkastustyö tehdään kustannukset alittavalla palkkiolla tai että jokaisesta työsuorituksesta veloitetaan erikseen.

Asiakkailla tarjottavien muiden kuin tarkastuspalvelujen hyvä puoli on se, että tarkastaja oppii tuntemaan paremmin asiakkaan liiketoimintaa. Toisaalta ne voivat hämätä tarkastuksen riippumattomuutta. Muiden palvelujen tarjoamista ei kannata kieltää, koska kieltä voidaan helposti kiertää apuyhtiöiden avulla. Komission mielestä tulisi kuitenkin kieltää sellaisten palvelujen tarjoaminen, jotka eivät kuulu tarkastajan toimialaan tai jotka voivat vähentää hänen objektiivisuuttaan. Asiakkaalle tarjottavia oheispalveluja ei kuitenkaan kielletä, joskin käydään läpi tapauksia, joissa ne voivat aiheuttaa uhkaa riippumattomuudelle (Rinkineva 2002, 47).

Pienyrityksen ollessa kyseessä Euroopan Yhteisön Komissio (2002) suhtautuu riippumattomuuteen sallivammin kuin mikäli olisi kysymys suuresta tai yleisen edun kannalta merkittävästä yhteisöstä. Pienyrityksen tilintarkastajalle on hyväksyttävää räätelöidä valmis kirjanpitojärjestelmä asiakkaansa liiketoiminnan tarpeita vastaavaksi. Pk-yrityksen tarkastaja voi avustaa sisäisen tarkastuksen resurssina, kunhan ei osallistu mukana sisäisen tarkastuksen johtamisessa ja valvonnassa (Euroopan Yhteisön Komissio 2002, 43-44). Näistä voimme nähdä, että komission on ollut pakko huomioida pk-yritysten erilaisuus ja antaa väljennyksiä anglo-amerikkalaisperäisiin suosituksiin riippumattomuuden rajanvedossa ja jääviyskysymyksissä.

Vaikka yhtiökokous valitsee tilintarkastajan, tapahtuu valinta ja palkkiosta sopiminen suurissa yhtiöissä useimmiten hallituksen esityksestä. Tällöin tilintarkastajan asema omistajien riippumattomana edustajana vaarantuu, koska esim. sovitun tarkastuspalkkion ylittäminen väärinkäytöksiä epäiltäessä voi olla vaikeaa. Komission mielestä tulisi pyrkiä sellaiseen työnjakoon, että tilintarkastajan valinta ja erottaminen todellisuudessa tapahtuisi muun kuin yhtiön hallituksen esityksestä. Jos yhtiön omistus on hajallaan, voitaisiin tilintarkastuskysymystä valmistelevaan perustaa erillinen komitea osakkeenomistajien keskuudesta. Komitean toiminnan kannalta on tärkeää, että yhtiössä on tehokas sisäinen tarkastus, jotta saadaan tarvittaessa tieto. On jopa ehdotettu, että tietyn koon ylittävissä yrityksissä sisäinen tarkastus säädettäisiin pakolliseksi.

Tilintarkastajan toimikausi EU-maissa vaihtelee yhdestä vuodesta rajoittamattoman pitkään kauteen. Joissakin jäsenmaissa on käytössä tilintarkastajien pakollinen vaihtaminen säännöllisin väliajoin (Saarikivi 2000, 193). EU:n komission hyväksymien riippumattomuussuositusten (recommendation) mukaan julkisesti noteeratuissa yhtiöissä tilintarkastajan (ei-tilintarkastusyhteisön) rotaatio on enintään seitsemän vuoden periodeittain (Palvi 2002, 5).

Kussakin jäsenmaassa on yksi tai useampia elimiä, jotka antavat suosituksia hyvästä tilintarkastustavasta ja valvovat jäsentensä toimintaa. Komissio ehdottaa, että näiden yhdistysten määrittelemiä normeja sekä niiden soveltamia valvontamenetelmiä pyrittäisiin yhtenäistämään. EU:n komission kannanotoista käy ilmi, että lainsäädännön yhdenmukaistamista tutkitaan IFAC:n julkaisemien standardien pohjalta (Horsmanheimo 1998, 141).

Viime vuosina Euroopassa on ollut tapauksia, joissa tilintarkastaja on oikeudessa määrätty maksamaan suhteettoman suuria vahingonkorvauksia asiakkailleen tai kolmansille osapuolille. Silloin tällöin tarkastaja on joutunut korvaamaan vahinkoja, joiden syntymiseen ei hän ole omalla toiminnallaan syyllistynyt. Eri maiden oikeusjärjestelmissä on suuria eroja vahingonkorvausten rajoittamismahdollisuuksista (Satopää 1998, 476), mikä taas saattaa vääristää vapaata kilpailua EU:ssa. Maissa, joissa oikeuteen haastaminen on helppoa ja vahingonkorvaukset suuria, tilintarkastuskulut voivat nousta huomattavasti muihin maihin verrattuna.

Komission mielestä jo edellä esitetyt täsmennykset tilintarkastajan rooliin ja asemaan vähentävät vahingonkorvauskanteiden määrää. Komissio ehdottaa, että tilintarkastajan vahingonkorvausvelvollisuutta rajoitettaisiin joko yhteisellä vastuun ylärajan määrittelyllä tai lakisääteisellä mahdollisuudella rajoittaa vastuutta sopimuksella. Vastuuvakuutus tulisi säätää pakolliseksi kaikissa jäsenmaissa.

Neljännän direktiivin mukaan jäsenmailla on oikeus vapauttaa tarkastusvelvollisuudesta pienet yhtiöt (Horsmanheimo – Steiner 2002b, 111). Pienen yhtiön ylärajat ovat (kaksi kolmesta täyttyy):

- taseen loppusumma: 3125 000 euroa
- liikevaihto: 6 250 000 euroa

- työntekijöitä 50.

Suurin osa jäsenmaista on vapauttanut pienet yhtiöt tarkastusvelvollisuudesta, vaikkakin pienen yhtiön koon rajat vaihtelevat. On kuitenkin myös maita, joissa pienyhtiöiden tilintarkastus tai tarkastamatta jättäminen ovat aiheuttaneet pitkällisiä pohdintoja. Tällaista ilmapiiriä on esiintynyt Suomessakin. Pääsyyt poistaa tilintarkastusvaatimukset pienyrittäjiltä ovat seuraavat (Woolf 1981, 13-14):

- sellaisten yritysten omistajat hankkivat taloushallinnon palvelut ammattikirjanpitäjiltä ja pitävät tilintarkastusta hintaan sisältyvänä palveluna ilman mitään lisäarvoa;
- koska osakkeenomistajat ja johtajat ovat samoja henkilöitä, on naurettavaa näytelmää, että johtajat antavat tietoja tilintarkastajalle, joka sitten raportoi heille takaisin osakkeenomistajien rooleihin muuttuneina;
- ulkopuolisillekaan ei ole välttämättä tarvetta tilintarkastetuista tiedoista;
- monet ulkopuoliset sidosryhmät kuten pankit ovat suojanneet asemansa yritysjohdon antamalla takauksilla ja kiinnityksillä. Niillekin tilintarkastuksen aikaansaama suoja on siten merkityksetön; ja
- luottottajat eivät saa paljoa hyötyä tilintarkastuksesta, koska tarkastetut raportit on saatavissa monta kuukautta sen jälkeen, kun luotto on annettu ja sellaisista tilinpäätöksistä, vaikka ne tulkittaisiinkin oikein, on löydettävissä vain vähän osoitusta siitä riskistä, johon ollaan sitouduttu.

Toisaalta pienyrityksen tarkastuksella on havaittavissa seuraavia puoltavia seikkoja:

- osakkeenomistajajohtajat voivat järjestellä vapaammin yhtiön selvitystilan/konkurssin ajankohtaa suojaamattomien velallisten haitaksi. Tätä osakeyhtiöön liittyvää etua voidaan tilintarkastuksella estää käyttämästä väärin;
- osakeyhtiöiden tilinpäätökset, joita on hankittavissa mm. kaupparekisteriviranomaisilta, ovat tilintarkastuksen ansiosta luotettavampia kuin mikäli tilintarkastusvelvollisuutta ei olisi; ja
- tilintarkastuksen toteuttaminen lisää kuria yhtiöiden asioiden hoitoon. Tämä suojaa niitä, jotka käyvät kauppaa tarkastettujen yhtiöiden kanssa. Tilintarkastuksella lienee vähentävää vaikutusta rikolliseen ja huonoon liikkeenhoitoon.

Joissakin EU-maissa on erikseen pieniin yrityksiin erikoistuneita tarkastajia (suomalaisen lehtikirjoittelun mukaan HTM-tilintarkastajien jäsenet ovat tällaisia (Penttinen 2002, 5)).

Pienyritykset saatetaan myös jakaa tarkastuksesta vapautettuihin mikroyrityksiin ja kevennetyn tarkastuksen piiriin kuuluviin pieniin yrityksiin.

Konsernitilinpäätöksen tarkastajan on entistä tärkeämpää saada muodostettua kokonaiskäsitys yrityksen toiminnoista, koska pääomia voidaan siirrellä vapaasti EU-maasta toiseen. Konsernien tarkastuksessa ongelmaksi voi muodostua tiedon saanti erityisesti muissa maissa sijaitsevista konserniyhtiöistä. EU:n komissio ehdottaa, että konsernien tarkastuksesta tulisi tehdä laajempi tutkimus. Lisäksi komissio esittää mahdollisuutta saman tilintarkastajan valitsemiseksi kaikkien konserniyhtiöiden tarkastajaksi.

Nykyisellään tilintarkastuspalvelujen tarjonta EU-maiden välillä on melko vähäistä, lähinnä kansallisissa lainsäädännöissä olevien rajoitusten vuoksi (Satopää 1998, 476). Kirjanpito- ja tilintarkastusalan sääntöjen yhtenäistämällä on tärkeä merkitys vapaan kilpailun kehittämällä myös tarkastuksen alalla. Vain monikansalliset tarkastustoimistoketjut käytännössä tarjoavat melko yhtenäisiä palveluja eri maissa.

Yksittäisten henkilöiden tutkintojen vastaavuussääntöjä on sovellettu siten, että yhdessä jäsenmaassa auktorisoitu tarkastaja voi saada auktorisoinnin toisessa jäsenmaassa suorittamalla vaaditun pätevyyskokeen. Mahdollisuutta on kuitenkin toistaiseksi käytetty melko vähän. Auktorisoituja tarkastajia valvovien yhteisöjen säännöt koskevat joskus myös ulkomailla työskenteleviä tarkastajia. Heitä koskevat myös työskentelymaan säännöt, jotka voivat olla jopa ristiriidassa kotimaan sääntöjen kanssa. Tällaisten tilanteiden ratkaisemiseksi pitää komission mielestä laatia selvät ohjeet. Komissio suosittelee, että tilintarkastustutkintojen yhtenäistäminen annettaisiin tutkintojen vastaavuusdirektiivin soveltamista koordinoivan ryhmän mietittäväksi.

EU-maissa tavoitteena on luoda tasapuoliset toimintaedellytykset tilintarkastuspalveluiden tarjoamiselle yhtenäismarkkinoilla (Rinkineva 2002, 45). Suomalaiset tilintarkastajat ovat viime vuosikymmenellä perehtyneet EU:n tilintarkastajille asettamiin koulutus- ja kokemusvaatimukseen (EY-säädösarja, 1992). Tilintarkastuskäytäntömme on Euroopan yhdentyessä pyritty saamaan lähemmäksi maanosassamme ymmärrettyä tapaa, koska yritystemme menestymistä arvioidaan yhä enenevässä määrin myös unionin alueella. Kuten kirjanpidossa niin myös tilintarkastuksessa on eräitä eroja pohjoismaisen ja muiden mannermaiden lainsäädännön välillä. Suomen tilintarkastusolot ovat olleet hyvin erilaiset

kuin niin sanotuissa vanhoissa tilintarkastusmaissa. Lähtökohtana EU:n alueella on se, että yhtiöoikeudelliset direktiivit määrittelevät minimitason (KHT-yhdistys, 1991, 12). Jos jokin maa haluaa kansallisia erityispiirteitä, voi niitä rakentaa direktiivien päälle. Kukin jäsenvaltio päättää itse tilintarkastusmenettelyistä (Kärkkäinen 1993, 41). Niinpä mikäli Suomi haluaa, että tilintarkastajat jatkavat yritysten hallinnon tarkastusta, jollaista toimintaa direktiivit eivät tunne, ei siihen ole mitään esteitä. Hallinnon tarkastus voidaan säilyttää EU-normeja huomioimatta Suomen käytännössä mukana ja huomioida sen edellyttämät toimenpiteet tilintarkastuksen suunnittelussa, suorittamisessa, raportoinnissa ja arkistoinnissa.

3.2.3

Laadunvalvontajärjestelmät

3.2.3.1

Laadunvalvonnan käsite

Tilintarkastustyön laadunvalvonnan tehtävänä on varmistaa, että työ suoritetaan hyvän tilintarkastustavan edellyttämässä laajuudessa ja hyvää tilintarkastajatapaa noudattaen. Näin ollen laadunvalvonnan määrittäminen on hyvän tilintarkastustavan sisällön varmistamista.

Tilintarkastajalla on laillinen velvollisuus työskennellä kulloinkin voimassa olevan ammatillisen standardin mukaan (Flint 1992, 159). Koska alan standardeja ei ole yhteiskunnassa koettu tasoltaan liian korkeiksi, yläraja ei niiden soveltamisessa ole kiinnostava tarkastelunäkökulma. Kaikki huomio ainakin toistaiseksi kohdistetaan vain alarajan tarkkailuksi. Ilmeisesti valvottavien ajatusmaailmassa suositukset tulevat aina olemaan tavoitteiltaan korkeammalla kuin voidaan tositilanteessa noudattaa, mutta tämä ei häirinne valvontaa. Toisaalta laatua ei voi palvelujenkaan markkinoinnissa ohittaa ilman tietämystä hinnasta. Hintakysymys on tavallisesti tässä yhteydessä ohitettu toteamalla, että korkeasta laadusta ollaan valmiita maksamaan.

Laadunvalvonnan perusedellytyksenä on ainakin jonkinmoinen laatutason määrittely, jota tilintarkastajan tai tilintarkastusyhteisön tulisi tavoitella. Kun jokin tavoite on asetettu, eikä laadunvalvonnasta puhuttaessa enää ole tarpeen keskustella tavoitteen tasosta. Tavoitteen tulee olla sekä valvojan että valvottavan osalta yhteinen. Yksinkertaisella esimerkillä

ilmaistuna tavoite voi olla hyvän tilintarkastustavan laajuiseen tarkastukseen perustuva, toimeksiantajan kanssa sovittu kertomus tai muu lausunto. Suositeltavaa olisi kuitenkin kehittää vähimmäistavoitteesta selkeästi määritelty viitekehys. Laadunvalvonta suoritetaan tilintarkastajan arkistoitujen dokumenttien pohjalta. Laaduntarkastuksessa käytetään hyväksi lisäksi ennakkokartoituslomakkeita, jotka tarkastettava täyttää ennen laaduntarkastusta (Horsmanheimo – Steiner 2002b, 366). Valvojatahon tuleekin asettaa minimitaso dokumentoinnille, jotta työ yleensä olisi järkevää.

Tilintarkastuksen laadunvalvonta on esimerkki tilintarkastusalan itsesäätelystä.

Tilintarkastajat asettavat itse toimintaansa koskevia sääntöjä laadun varmistamiseksi ja valvovat sääntöjen noudattamista. Tilintarkastuksen laadunvalvonta on tässä mielessä omavalvontaa. Kuten yleensä, myös tilintarkastuksen normituksen lähtökohtana on, että velvollisuuksien kohteena olevat haluavat ja kykenevät itse noudattamaan toimintaansa koskevia vaatimuksia (Horsmanheimo – Steiner 2002b, 358-359). Tilintarkastuksen laadunvalvonnan käsite itsessään voidaan tulkita kattavuuden suhteen eri tavoin. Tässä tutkimuksessa pyritään noudattamaan Suomessa noudatettavissa "tilintarkastusalan suosituksissa" määriteltyä laajuustasoa: "Laadunvalvonta käsittää sekä hallinnollisia että ennalta ehkäiseviä toimenpiteitä ja jälkikäteen tapahtuvia tarkastuksia."

Auktorisoituja tilintarkastajia koskeva ulkoinen laadunvalvonta on globaalisestikin tarkasteltuna uusi asia ja se on otettu käyttöön vasta 1980-luvulla USA:ssa ja Kanadassa. Irlanti oli ensimmäisiä Euroopan maita, joissa se tuli pakolliseksi. Pohjoismaissa oli edelläkävijänä Norja 1990-luvun puolivälissä. Useissa Euroopan maissa siihen siirryttiin 1990-luvun loppupuolella, mutta vieläkin se ei ole pakollinen kaikissa Euroopan maissa (Paul 2000, 7). Laadunvalvonta on ollut viime aikoina EU:ssa voimakkaasti esillä. Komission asettaman tilintarkastuskomitean agendalla se on ollut yksi kolmesta pääaiheesta. Muut pääaiheet ovat olleet tilintarkastusstandardit ja tilintarkastajan riippumattomuus (Saarikivi 2000, 5).

Tilintarkastajan tulee tehdä tilintarkastuksen yhteydessä sellaiset toimenpiteet, että hän voi antaa kirjanpidosta toimeksiantajan kanssa sovitulta alueelta lausunnon. Laadunvalvonnalla varmistetaan hyvän tilintarkastustavan toimivuus. Laadunvalvontaa voidaan noudattaa sekä sellaisissa toimeksiannoissa, joissa yksi tarkastaja tekee koko työn alusta loppuun, että tätä suuremmissa toimeksiannoissa. Jälkimmäisissä tapauksissa laadunvalvonta on kaksiportaista: 1) nimenkirjoittajan laadunvalvonta muita tilintarkastukseen

osallistuneiden työtä kohtaan ja 2) nimenkirjoittajan työtä kohtaan suunnattu laadunvalvonta.

3.2.3.2

Tilintarkastajana toimivan suhde työnsä laatuun

Tilintarkastajan tulee tuntee ylpeyttä suorittamastaan työstä. Samalla hänen pitäisi saada asiakkaansa tyytyväiseksi. Asiakkaalla tarkoitetaan tässä nimenomaan yritysten ja asunto-osakeyhtiöiden omistajia. Asiakas saa tilintarkastustyön tuloksena kertomuksen tai lausunnon. Lausunto varmistaa, että tilinpäätöksessä esitetyt tiedot ovat lainmukaisia ja oikeita. Tilintarkastajalle tulee jäädä työstään arkistoonsa sellaiset dokumentit, joilla hän voi osoittaa, miten kertomukseen tai lausuntoon on päädytty. Dokumenteilla tulee olla siis selkeä yhteys annettuihin lausuntoihin.

Tilintarkastaja on esittämästään vastuussa. Tilintarkastuslain mukaan hänellä on velvollisuus esittää tilintarkastuskertomuksessa muistutus, jos vastuuvollinen on syyllistynyt tekoon tai laiminlyöntiin, josta saattaa seurata vahingonkorvausvelvollisuus yhteisölle, tai muuhun yhteisöä koskevan lain tai sen sääntöjen tai yhtiöjärjestyksen vastaiseen toimintaan (Nuolima 2001, 215). Tilintarkastaja voi joutua korvausvelvolliseksi myös omistajaa ja kolmatta henkilöä kohtaan (Tilintarkastajan vastuukysymyksistä edellä alaluvussa 3.2.1.3). Hänen tulee suunnitella tilintarkastuksensa siltä pohjalta, että yksityiskohdat tarkastetaan riittävän kattavasti, jotta hänen lausuntonsa on perusteltu. Tilintarkastuslain säätäjän tarkoituksena ei ole ollut säilyttää tilintarkastajalle tuottamuksesta riippumatonta vastuuta yhteisön taloudellista asemaa koskevien virheellisten tietojen seurauksista (Aho – Vänskä 1996, 223). Hyvän tilintarkastustavan laajuinen kirjanpitoaineistoon perehtyminen on koko tilintarkastusprosessin suunnittelun ja toteutuksen tavoite. Ainoastaan tämän laatutason työ estää tuottamsvastuun syntymisen ongelmakohteessa. Tilintarkastuksen menettelytavat ovat luonnollisesti hyvin tilannekohtaisia.

3.2.3.3

Laadunvalvontapolitiikka ja -menettelytavat työtä suoritettaessa

Laadunvalvonnan menettelytavat voidaan ryhmitellä seuraavasti (Vrt. Arens-Loebbecke 1984, 20):

A) Yleiset toimintaperiaatteet asiakkaiden hankinnassa; riippumattomuuskysymykset tehtävää suoritettaessa;

B) Henkilökunnan rekrytointi ja valmennus;

C) Tilintarkastustyön johto; ja

D) Työmenetelmät ja niiden käytön valvonta.

Asiakkaiden hyväksyminen ja asiakassuhteiden jatkaminen on laadunvalvonnan eräs tärkeä kulmakivi (KHT-yhdistys ry 2002, 37). Tilintarkastajan/tarkastustoimiston tulisi määritellä ennakkoon, minkälaisia asiakkaita ollaan ottamassa. Samalla tavoin on muodostettava käsitys niistä olosuhteista, joissa luovutaan asiakkaistaan. Kriteereinä voidaan käyttää tilintarkastusyhteisön riippumattomuutta, kykyä palvella asiakasta asianmukaisesti sekä asiakkaan johdon vilpittömyyttä.

Tilintarkastuksen laatuun vaikuttaa tilintarkastustoimiston kohdalla sisäinen ilmapiiri, tilintarkastuskäsikirjat (manuaalit) ja muut apuvälineet sekä henkilökunnan asenne. Tilintarkastustehtävä on toimistossa suositeltavaa jakaa tilintarkastajien kesken osaluoksiin. Sen jälkeen tarkastajien tulee riippumattomasti suorittaa tehtävänsä. Tilintarkastuskäsikirjan tai pienissä kohteissa tarkistuslistan tulisi olla niin kehittynyt, että sen noudattamisesta lipsumiset koettaisiin poikkeuksellisiksi tapahtumiksi. Yksin toimivan tilintarkastajan kohdalla merkittävä laatua varmistava ammattiosaaminen, henkilökohtainen moraalinen harkinta ja vastuu (Virtanen 2002, 53).

Henkilökuntaa tilintarkastustoimistoon rekrytoitaessa pitäisi kiinnittää huomiota luonteenominaisuuksiin ja kyvykkyyteen (Dodge 1990, 25). Valitut henkilöt tulee perehdyttää organisaatioon. Sen jälkeen heille laaditaan urakehitysohjelma. Henkilöiden uraneuvonnalla varmistetaan toimiston sisällä, että toimistossa on eri tilintarkastustilanteet kattava henkilökunta.

Tilintarkastustoimistoa tulee johtaa siten, että sen sisäisiä käytäntöjä kehitetään ja noudatetaan. Toimiston työhön laaditaan ohjelmat ja standardit (Flint 1992, 162). Niitä pitää asiakkaiden toivomukset soveltuvin osin huomioiden noudattaa. Vaikka työ olisikin otettu tarjouskilpailun jälkeen toimistoon "alihintaan", minimistandardin noudattaminen on siinäkin tapauksessa välttämätöntä. Pienemmissä tarkastuskohteissa tilintarkastaja hoitaa yhteydenpidon tarkastuskohteeseen itse, vaikka tarkastuksessa käytettäisiinkin apulaista (Horsmanheimo – Steiner 2002b, 252).

Suurissa tilintarkastuksissa voidaan työmenetelmiin ja valvontaan kiinnittää sellaista erityishuomiota, jota pienissä tarkastuksissa ei ole mahdollista. Niissä organisoidaan tilintarkastusryhmä vastaamaan työn tehokkaasta läpiviennistä. Pienehköissä tarkastuksissa saattaa nimenkirjoittaja toteuttaa koko toimeksiannon tai tilintarkastusassistentti suorittaa suuren osan työstä ja nimenkirjoittaja tekee johtopäätöksensä apulaisensa työn ja rajoitetun oman tarkastuksensa perusteella. Työmenetelmät tarkastuskohteittain selvitetään tilikausikohtaista suunnitelmaa tehtäessä. Suurissa tarkastuksissa voidaan käyttää toimiston asiantuntemusta laadunvalvontaan siten, että joku toimiston kokeneimmista henkilöistä suorittaa laadunvalvonnan, ennen kuin tilintarkastajaksi nimetty laatii lausuntonsa tai kertomuksensa. Samalla laaduntarkkailija voi tehdä systemaattisen arvion, missä määrin standardeja ja käytäntöjä on noudatettu ja onko mahdollisesti ollut perusteltua poiketa niistä.

Laadun tarkkailua voidaan suorittaa myös saman tilintarkastusyhteisön eri organisaatioyksikköjen (emo- ja tytäryhtiöiden) kesken: yksiköt vaihtavat työpaperit ja muun tilintarkastusaineiston keskenään. Tämäntyyppinen vertailu voi johtaa yhteisön työmenetelmien merkittävään kehittymiseenkin. Ongelmaksi laajojen laadunvalvontaketjujen muodostamisessa on salassapitokysymysten ratkaisutarve, mikäli ulkopuolinen taho tulee tarkastamaan yksittäisen tilintarkastajan määrätyn toimeksiannon tilintarkastustyöpapereita.

3.2.3.4

Dokumentoinnin merkitys laadunvalvonnassa

Tehdyn tarkastustyön ja sen tulosten dokumentointi riittävällä tavalla on osa hyvää tilintarkastustapaa. Tilintarkastajan suorittaman dokumentointityön eräänä tarkoituksena on osoittaa se tarkastustapa, jolla tilintarkastaja on päätenyt antamaansa lausuntoon

(Heikkonen – Kupiainen 1977, 27). Hyvin laadituista työpapereista tulisi lukijan kyetä toteamaan, mistä asianomaiset tiedot on saatu ja miten näistä tiedoista on päädytty johtopäätöksiin. ”Työpapereiden tarkoituksena on:

- tukea tilintarkastuksen suunnittelua ja toteutusta,
- tukea tilintarkastuksen valvontaa ja työn läpikäyntiä, ja
- taltioida ne tilintarkastusta suoritettaessa hankitut tiedot (tilintarkastusevidenssi), joihin perustuen tilintarkastaja on antanut lausuntonsa.” (Horsmanheimo – Steiner 2002b, 230)

Laajoissa tilintarkastuksissa päätilintarkastaja joutuu aina tekemään johtopäätöksensä dokumenttien tarkastelun ja vertailujen avulla. Tämän johdosta tilintarkastusapulaisten on laadittava työpaperit riittävän kattavasti ja yksityiskohtaisesti, että niiden perusteella voidaan saada kokonaiskuva suoritetusta tilintarkastuksesta.

Asiakirjoista tulee ilmetä suoritettujen tarkastustoimenpiteiden olennaisuus. Toisaalta avoimeksi kysymykseksi dokumenttien tarkastelijalle saattaa jäädä, kuinka hyvin tilintarkastustehtävä todellisuudessa on suoritettu. Laajassa dokumentoinnissa saattaa olla virheitä, jotka eivät paljastu lukijalle.

Jälkikäteen tapahtuva laadunvalvonta on mahdollista suorittaa tarkastamalla tilintarkastustyöstä syntyneitä asiakirjoja ja työpapereita (dokumentaatiota) (Horsmanheimo – Steiner 2002b, 366). Ongelmana tällaisessa järjestelmässä lähtötilanteessa on, että dokumentoinnin laajuus käytännössä vaihtelee esimerkiksi toimiston koon tai tarkastettavan koon mukaan paljonkin. Samoin tilintarkastajakunnan antama arvo dokumentoinnille on epäyhtenäinen. Suomessa tilintarkastajia ei ole varsinaisesti koulutettu yhdenmukaiseen dokumentointijärjestelmään. Suosituksetkaan työpapereista eivät ole olleet kovin yksityiskohtaiset (vrt. Ohjeistus minimidokumentaatioksi 2000, 20-21; KHT-yhdistys 2002a, 56-60).

Dokumentointiin perustuva laadunvalvonta on toteutettu, mutta pelisääntökeskustelulle tässäkin asiassa tulee varata vieläkin aikaa. Vaakakupin positiivisessa päässä painaa se, että työn uskottavuus on tällaisesta offensiivista kyllä olennaisesti kohentunut. Negatiivinen puoli on, että tilintarkastukseen on tuotu lisää byrokratiaa. Tilintarkastajalta edellytetään entistä enemmän kirjallista suunnittelua sekä muistiinpanoja olennaisuuden ja riskien arvioinnista.

Yhden henkilön toimistossa työskentelevän tai sivutoimisesti tilintarkastuksia hoitavien systemaattinen laadunvalvonta on pulmallinen tilanne. Ratkaisuksi tähän on nähty laadunvalvontaverkot (peer review). Suomessa verkon muodostaa ammatillinen yhdistys, jolloin kaikki yhdistyksen aktiiviset jäsenet on kannustettu valvonnan piiriin. Vaihtoehtoinen tapa olisi ollut valtion toimesta palkatut laadunvalvojat. Edellinen menettely on Suomessa käynnistetty vuoden 1998 alusta ja ensimmäinen kierros saadaan päätökseen vuoden 2003 aikana. Kaikki tarkastajat eivät ole siis vielä olleet laadunvalvonnan kohteina.

Näiden valvontajärjestelmien odotetaan parantavan tilintarkastajien työn laatua ja myös lisäävän tilintarkastustyön arvostusta sekä luottamusta yhteiskunnan eri osapuolten silmissä (Rytö 2001, 47). Jotta näin voisi tapahtua, tilintarkastusyhdistysten on oltava riittävän avoimia järjestelmiensä toiminnasta ja annettava julkisuuteen yleisellä tasolla tietoja valvontatarkastusten tuloksista ja mahdollisista seurauksista. Muuten suurelle yleisölle ei synny kuvaa käytännössä toimivasta järjestelmästä.

3.3

Suosituksset

3.3.1

Suositusten taustaa

Tilintarkastuskäytäntö ja koko laskentatoimi on evoluution tulos ja näin se muuttuu ajan mukana (Vrt. Manner 1987, 23). Tilintarkastuksen kehittämisen uskotaan perustuvan suosituksiin ja standardeihin (yleisesti hyväksytyyn tilintarkastustapaan). Standardeja ovat olleet kehittämässä tilintarkastajat ammatillisten yhteenliittymiensä kautta. Voitaneen pitää selviönä, että eri maissa kehittyvät suositukset siirtyvät toisiin, mutta eivät tarkkoina "käännöksinä". Eri maissa on laskentatoimessa erilaisia perinteitä, jotka muokkaavat myös näitä suosituksia. Lisäksi päätösprosessin toteuttaa ihmisryhmä, joka ei halua valmisteltuja esityksiä äänestyksittä hyväksyä.

Suosituksset ohjaavat tilintarkastajaa työssään. Tilintarkastajien odotetaan noudattavan niitä. Ne eivät ole kaikkia tilintarkastajia oikeudellisesti sitovia, vaikka ne ovatkin keskeinen lähde hyvän tilintarkastustavan tulkinnessa (Horsmanheimo – Steiner 2002b, 423). Velvoittavuudeltaan ne siis ovat lievempiä kuin lait, joten tilintarkastaja voi tietyissä tilanteissa käyttää harkintaa ja tietoisestikin olla noudattamatta suosituksia. Ne ovat

laadittu sellaiseen muotoon, ettei auktorisoitukaan tilintarkastaja välttämättä ole omaksunut niitä yksityiskohtaisesti. Suositukset ovat tärkeänä osana vaikuttamassa tilintarkastuksen laatuun (Rytö 2001, 47). Niistä ilmenee tilintarkastustyön tarkoitus ja luonne. Niiden julkistamisella saattaa olla myönteinen vaikutus tilintarkastustoiminnan yleiseen kuvaan.

Kaikkia tilintarkastustilanteita kattavia suosituksia ei ole mahdollista laatia.

Tilintarkastussuosituksia tulisi pitää peruseriaatteina, joita noudatetaan työtä suoritettaessa. Yksityiskohtaiset menettelytavat jäävät kunkin omaan harkintaan ja riippuvat tilanteen mukaisista olosuhteista. Merkittäviä lievennyksiä tilintarkastussuosituksiin ovat kaksi KHT-yhdistyksenkin tunnustamaa periaatetta (KHT-yhdistys 1999, 8):

- 1) Tilintarkastussuosituksia on noudatettava vain olennaisissa asioissa.
- 2) Tilintarkastaja voi harkintansa mukaan poiketa tilintarkastussuosituksista tilintarkastuksen tavoitteiden saavuttamiseksi. Tällaisissa tapauksissa poikkeaminen on pystyttävä perustelemaan.

Pohjoismaissa, joissa tilintarkastusvelvollisuus on pienyritysten osalta muuta maailmaa kattavampi, hyvää tilintarkastustapaa ovat pyrkinneet kehittämään tilintarkastusalan ammatilliset yhdistykset, jotka ovat soveltaneet kansainvälisiä normeja maittensa olosuhteisiin. Normistoa on julkaistu tarpeen mukaan yksittäisistä tilintarkastajan ammattia koskettelevista kysymyksistä. Kun EU:n tilintarkastusratkaisuihin on vaikuttanut varsinkin Iso-Britannian voimakas tilintarkastuskulttuuri, niin tilintarkastussuosituksia pohjoismaissa ovat olleet kansallisia (osittain Nordiska Revisionskommittè-nimisen yhteistyöelimen laatimia (KHT-yhdistys 1980, 62)). Vasta viime aikoina on siirrytty kansainvälisempiin suosituksiin (IFAC:n IAPC:n (International Auditing Practices Committee) ISA-tilintarkastusstandardit (International Standards on Auditing)). Yhteenvetona niistä voidaan todeta, että niissä on määritelty hyvän tilintarkastustavan sisältöä huomattavasti yksityiskohtaisemmin kuin esimerkiksi KHT-yhdistyksen laatimissa aikaisemmissa tilintarkastusalan suosituksissa tai Ruotsin FAR:n (Föreningen auktoriserade revisorer) suosituksissa (Koskinen 1999, 46). Toisaalta nämä kansainvälisemmät suositukset ovat olleet tilintarkastajakunnan tiedossa ainakin Suomessa ja Ruotsissa jo ennen viime vuosien suositusuudistuksia. Epäselvää on, missä määrin niitä on pyritty noudattamaan jo ennen niiden ”voimaan tuloa”.

Ruotsissa aktiivisin yhdistys suositusten installoinnissa on ollut FAR (Horsmanheimo 1998, 32-33)), joka sai "Revisionsprocessen"-nimisen suositussyhteen vetonsa valmiiksi 1990 (FAR 1990). Suositukset pohjautuvat Ruotsin osakeyhtiölain vaatimuksiin tarkastustyön suorittamisesta hyvän tilintarkastustavan mukaisesti. Ruotsalainen tilintarkastajatapanormisto perustui UEC:n (Union Européenne des Experts Comptables Economiques et Financiers) suositukseen (FAR 1989, 387). Sitä on noudatettu 1970-luvun loppupuolelta alkaen. Hyväksytyjen tilintarkastajien yhdistys FAR on ainoa taho, joka antoi Ruotsissa tilintarkastusta koskevia ohjeita ja normeja. Norjassa hyvää tilintarkastustapaa on kehitetty Norges Statsautoriserte Revisorers Foreningin johdolla (Revisjon og revisorer 1978). Vuoden 1999 alussa sen tilalle syntyi Den norske Revisorforening (DnR), kun Norges Registrerte Revisorers Forening sulautui yhteisöön. Hyvää tilintarkastustapaa koskevat suositukset valmistelee nykyisin Norsk Regnskapsstiftelse (NRS)-niminen säätiö, jossa DnR on jäsenenä ja toimii säätiön sihteeristönä (Horsmanheimo – Steiner 2002b, 85).

3.3.2

Suomalaisten suositusten kehittyminen

Suomalaisten suositusten kehittäminen lähti liikkeelle 1970-luvulla osittain pohjoismaisena yhteistyönä. Neuvottelufoorumina oli Nordiska Revisorförbundet, jossa KHT-yhdistys edusti Suomea. Foorumin yhteistyöelimenä oli aiemmin mainittu Nordiska Revisionskommittè. Yksittäisiä suositusehdotuksia laati KHT-yhdistyksen hallitus (KHT-yhdistys 1980, 62). Ensimmäinen yksittäinen suositus hyväksyttiin KHT-yhdistyksen kokouksessa tammikuussa 1977 (Satopää 1976, 32; KHT-yhdistys 1980, 62). KHT-yhdistys on hyväksynyt ensimmäiset "Tilintarkastusalan suositukset" –nimisen kokoelman vuosikokouksessaan 1992. KHT-yhdistyksen suositukset tehtiin sen jäsenistöä velvoittavaan muotoon (Aho-Vänskä 1996, 83). Tosin KHT-yhdistys on katsonut suositustensa olevan niin tavoitteelliset, että sen jäsenkunnalle tuli varata riittävä sopeutusaika niiden soveltamiseen. HTM-tilintarkastajien rooli hyvän tilintarkastustavan kehittämisessä ei ole muodollisesti niin tavoitteellinen kuin KHT-yhdistyksen. Osuvasti ilmaistuna HTM-tilintarkastajat tyytyväisyyttä sääntöjensä mukaan "edistämään" kehittämistä. Keskuskauppakamarin tilintarkastajalautakunta hyväksyi 19.11.1992 pääosaltaan em. "Tilintarkastusalan suositukset" ottamatta mukaan tiedottamista ja palkkiota koskevia osia, jotka tilintarkastajalautakunta jätti käsittelemättä, kauppakamarilaitoksen valvomia tilintarkastajia koskeviksi (Keskuskauppakamari 1992b, 4-5). Maallikkotilintarkastajien

hyvä tilintarkastustapasuositus on edelleenkin järjestämättä. Edellä mainitusta voidaan tehdä se johtopäätös, että tilintarkastajat itse ammatillisen yhteistoimintansa puitteissa ovat määritelleet hyvän tilintarkastustavan sisältöä. Valtiovallan rooli asiassa on ollut käytännössä näkymätön.

Samoin kuin Ruotsin tilintarkastusalan suosituksissa Suomenkin suosituksissa osakeyhtiömuotoiset yhteisöt ovat keskeisessä asemassa. Muihinkin yhteisöihin niitä on sovellettavissa, mutta osakeyhtiötä koskevat säännökset ovat yhteisölainsäädännössä kattavimmat. Toisaalta osakeyhtiöt antavat suurimman osan tilintarkastajien toimeksiantoista ja toimivat siten heidän työllistäjinään. Hyvää tilintarkastustapaa kehitettäessä on kiinnitettävä huomiota myös kustannustekijään (Suontausta 1991, 24-25). Tarkastustyön perusteellisuuden kohentaminen johtaa tilintarkastuskustannusten lisääntymiseen.

Tilintarkastustavan kehittämistä rajoittaa osaltaan tarkastajien oppimisprosessi. Mitään standardia ei ole yhtäkkisellä mahtikäskyllä omaksuttavissa. Kehittyminen tapahtuu tilintarkastusjärjestelmässämme vuosien tähtäyksellä. Kehittämiseen lähdeittäessä onkin ajateltava pitkän tähtäimen ajanjaksoa. Mikäli kehittämislinja osoittautuu virheelliseksi, korjaamistoimenpiteet ovat jälleen vuosien päässä.

Tilintarkastuskäytännöt vaihtelevat eri maissa kunkin maan säännösten mukaan (Tilintarkastajajärjestelmän... 1990, liite 1). Käytäntöjen sääntelemisestä ja toteutumisen valvonnasta vastaavat kussakin maassa ne tahot, joiden on katsottu parhaiten ja tarkoituksenmukaisesti täyttävän nämä tehtävät. Suomessa hyvään tilintarkastustapaan on vaikuttamassa tulevana vuosina yhä selvemmin kansainvälisten standardien installointi sekä varsinaisessa tilintarkastajan työssä että kirjanpitonormien kehittämisessä. Tärkein takavuotena maamme tilintarkastuksen oloihin vaikuttaneet järjestöt ovat eurooppalainen UEC ja sen 1976 perustettu tilintarkastusta käsittelevä toimikunta, Auditing Statements Board (ASB). UEC:n seuraajaksi perustettiin vuonna 1986 Fédération des Experts Comptables Européens (FEE). Suomesta KHT-yhdistys on FEE:n jäsen (Hormanheimo – Steiner 2002b), 74-75). FEE edustaa Euroopan laskentatoimenammattikuntaa kansainvälisellä tasolla. Sillä on läheiset suhteet IFAC:iin ja IASB:hen (International Accounting Standards Board). Suomalaiset tilintarkastajat ovat ammatillisen yhteistoimintansa puitteissa liittyneet pienehköihin kansainvälisiin tilintarkastajajärjestöihin, jotka ovat vaikuttamassa pitkällä juoksulla hyvään tilintarkastustapaan. Tällaisia ovat eurooppalaisella tasolla mm. European Federation of Accountants and Auditors for Small

and Mediumsized Enterprise (EFAA) ja pohjoismaisella tasolla Nordisk förening av registrerade revisorer NFRR, joiden jäsen HTM-tilintarkastajat ry on. EFAA pyrkii muun muassa vaikuttamaan siihen, että pienten yritysten hallinnollisia velvollisuuksia karsitaan, mutta samalla varmistetaan yritysten tilinpäätöstietojen luotettavuus. Se ei ole julkaissut omia tilintarkastusstandardeja (Horsmanheimo – Steiner 2002b, 76).

Tilintarkastusalan ammatillisten järjestöjen ohella tilintarkastusalan suosituksia antaa Euroopan Yhteisöjen komissio. Nämä suositukset eivät ole yksittäistä tilintarkastajaa velvoittavia. Niillä on samantyyppinen tarkoitus kuin direktiiveillä eli niillä halutaan ohjata eri asteisia säädöksiä EU-alueen jäsenmaissa. Tällainen suositus on annettu tilintarkastajan riippumattomuudesta, jota tässä tutkimuksessa on sivuttu alaluvussa 3.2.2. Tilintarkastuskertomuksen mallista ei ole toistaiseksi EU-tason normeja. Myöskään hyvää tilintarkastustapaa ei ole normitettu EU:n piirissä (Tilintarkastajajärjestelmän... 1990, 23). Jos otetaan huomioon, kuinka pitkät keskustelut tilintarkastuskertomuksen normitusyritykset ovat tilintarkastajien keskuudessa Suomessa aiheuttaneet, on todennäköistä, että kertomuksen normitus EU:n alueella ei tule lähivuosina onnistumaan. Toisaalta tiettävästi tällaista hankettakaan ei ole tällä hetkellä vireillä, vaikka asia on eri yhteyksissä toistuvasti esillä (ks. Horsmanheimo 1998, 127).

3.3.3

IFAC-suositusten suomalainen versio ja sen soveltamisohje

Suomen tilintarkastussuosituksen kokonaisuudistus hyväksyttiin KHT-yhdistyksen vuosikokouksessa 1999. Nämä voimaantulleet järjestyksessä toiset suositukset perustuvat pääosin IFAC:n, joka on maailmanlaajuinen tilintarkastajien yhteistyöorganisaatio, IAPC:n laatimiin kansainvälisiin tilintarkastusstandardeihin. IAPC on IFAC:n organisaatioon kuuluva pysyvä toimikunta.

IFAC:in tilintarkastuskomitea on antanut 1999 lausunnon tilintarkastajille käytännön ohjeiksi ISA-standardien soveltamiseksi pienyritysten tilintarkastuksiin. Ohjeet on julkaistu Suomessa erillisinä (sanamuodoltaan toisistaan poikkeavina) toisaalta KHT-yhdistyksen ja toisaalta HTM-tilintarkastajien toimesta. Lausunto ei vaikuta ISA-suosituksista esitettyihin peruseriaatteisiin eikä tarkastuksen yleiseen läpivientiin. Kaikki pienyritysten tilintarkastukset on suoritettava ISA-suosituksia noudattaen. Ohje ainoastaan täydentää suosituksia eikä miltään osin korvaa niitä.

Tilintarkastusammattin jatkuvan kehittämisen ja edistämisen toteuttamiseksi IFAC on perustanut IAPC:n luomaan ja julkaisemaan tilintarkastusta ja sen liitännäispalveluja koskevia suosituksia (ISA) ja lausuntoja. Se on kehittänyt tilintarkastussuosituksia, joita sen jäsenjärjestöt ovat käyttäneet pohjana laatiessaan omia suosituksiaan (Flint 1992, 154-155). IAPC:n näkemyksen mukaan tällaiset suositukset ja lausunnot edistävät hyvän tilintarkastustavan maailmanlaajuista yhdenmukaistamista (KHT-yhdistys 1999, 7; KHT-yhdistys 2002a, 14-15). ISA-standardit eivät sovellu sellaisenaan sovellettavaksi kaikkialla maailmassa, koska kansalliset lainsäädännöstä johtuvat erot vaikuttavat tilintarkastajan tehtävään. IFAC:n jäsenjärjestöjen enemmistö käyttää ISA-standardeja perustana kehittäessään omia kansallisia tilintarkastusstandardejaan (Horsmanheimo - Steiner 2002b, 72).

Sekä hyvälle kirjanpitotavalle että hyvälle tilintarkastustavalle on yhteistä alan kansainvälisten suositusten esimerkiksi IFAC:in ja AICPA:n (American Institute of Certified Public Accountants) standardien merkityksen kasvu. Hyvän kirjanpitotavan kohdalla tämä tarkoittaa IASC:n (International Accounting Standards Committee) laatimien IAS-standardien (International Accounting Standards) lisääntyvää käyttöä. Yhtenäistä kansainvälistä tilinpäätös- eikä tilintarkastuskäytäntöä ei vielä ole (Ks. Lappalainen 1999, 24). Kehitystä seurattaessa ei pidä kuitenkaan unohtaa sitä tosiasiaa, että IAS- ja ISA-standardeihin ovat vaikuttaneet sellaiset angloamerikkalaiset tilinpäätös- ja tilintarkastusperinteet, jotka eräiltä osin poikkeavat huomattavastikin suomalaisesta. Esimerkkinä tästä voidaan tilintarkastuksen kohdalla mainita tarkastettavien yhteisöjen tyyppillinen koko.

Mikäli suositukset ja lainsäädäntö ovat keskenään ristiriidassa, lainsäädäntö (EU:n säädökset ja kansallinen) on velvoittava eli suositus voidaan ohittaa lainsäädännöllä. Mikäli ammatillisen kansallisen yhdistyksen ja IFAC:in suositukset ovat keskenään ristiriidassa liikuttaneen harmaalla alueella. HTM-tilintarkastajien hallituksen puheenjohtajan mukaan tulisi tällöin noudattaa IFAC:in suosituksia. Tähän ajatukseen voidaan esittää huomautuksena se, että kansainvälinen suositus ei voi ottaa huomioon kansallista lainsäädäntöä. Kuitenkin laki säädöksenä on koettu velvoittavaksi, kun taas suositus on tavoite, joka vain pyritään ottamaan huomioon. Samoin harmaalle alueelle ajaututtaneen, jos tilintarkastaja kuuluu kahteen ammatilliseen yhdistykseen, jotka ovat sitoutuneet toisistaan poikkeaviin jäsenistöään sitoviin suosituksiin. Käytännön ongelma

on rinnakkaisten suositusten muutosten seuraaminen. Rinnakkaisia suosituksia tulisi kaikin tavoin välttää. Mikäli rinnakkaisia suosituksia on käytössä tilintarkastajan omaan harkintaan jää, mikä suositus soveltuu mihinkin tilanteeseen. Tällöin suosituksia noudatetaan ”soveltuvin osin”. Suositusten merkitys jää tällöin vähäisemmäksi kuin tilanteessa, jossa niitä noudatetaan kaikilta osin.

Ammatilliseen yhdistykseen kuuluva tilintarkastaja on velvollinen noudattamaan tilintarkastussuosituksia tilintarkastusta suoritettaessa (KHT-yhdistys 2002a, 15-16). Niitä tulisi noudattaa - myös muun informaation tarkastuksessa, tilintarkastuksen liitännäispalveluissa ja tilintarkastajan erityistehtävissä. Liitännäispalvelut ovat yleisluonteinen tarkastus, erityistoimeksiannot sekä toimeksiannot taloudellisen informaation kokoamiseksi. Tilintarkastus ja yleisluonteinen tarkastus eroavat toisistaan siten, että tilintarkastajan hankkiman suhteellisen varmuuden taso on tilintarkastuksessa korkea ja yleisluonteisessa tarkastuksessa kohtuullinen. Suhteellisen varmuuden taso erityispalveluissa ja taloudellisen informaation kokoamisessa on määrittelemätön (KHT-yhdistys 1999, 27).

Tilintarkastussuosituksissa noudatetaan eräitä peruseriaatteita, joista esimerkkejä seuraavassa (KHT-yhdistys 2002a, 15-16):

- kaikkia tilanteita kattavia tilintarkastusta koskevia suosituksia ei ole mahdollista laatia;
- tilintarkastussuosituksia tulisi pitää peruseriaatteina, joita noudatetaan työtä suoritettaessa. Yksityiskohtaiset menettelytavat jäävät kunkin omaan harkintaan ja riippuvat tilanteen mukaisista olosuhteista;
- tilintarkastussuosituksia tulee noudattaa tilintarkastusta suoritettaessa. Niitä tulisi noudattaa – soveltuvin osin – myös muun informaation tarkastuksessa;
- tilintarkastuksen liitännäispalveluissa ja tilintarkastajan erityistehtävissä;
- tilintarkastuksessa noudatettavat peruseriaatteet ja olennaiset tarkastustoimenpiteet on tarkoitettu tulkittaviksi ehdottomina; ja
- peruseriaatteiden ja olennaisten tarkastustoimenpiteiden sekä niitä koskevan ohjeistuksen ymmärtämiseksi ja soveltamiseksi on otettava huomioon suositukset kokonaisuutena.

Tilintarkastuksessa hyvää tilintarkastustavan tunnusmerkit täyttyvät ainakin silloin, kun suositusten periaatteita on noudatettu. Tällöin kyseeseen ei kuitenkaan tule suosituksiin sisältyvien kaikkien yksityiskohtien noudattaminen suositusten tarkoittamissa tilintarkastajien eri tehtävissä, vaan yksittäisten periaatteiden soveltuvuus riippuu aina tehtävän luonteesta ja laajuudesta (KHT-yhdistys 2002a, 15-16).

Hyvää tilintarkastustapaa kuvattaessa tilintarkastus esitetään tavallisesti prosessina, jossa eri työvaiheet seuraavat toisiaan (Vrt. tämän tutkimuksen kuvio 4) . Toimeksiannon vastaanoton jälkeen pyritään laatimaan tilintarkastussuunnitelma, josta selviävät tarkastuskohteet ja tarkastuksen laajuus (KHT-yhdistys 2002a, 86). Tämä perustuu tilintarkastajan aikaisempaan tietoon tai hankittuun aineistoon yhtiöstä ja sen liiketoiminnasta. Tilintarkastuksen keskeisiin periaatteisiin kuuluu tilintarkastusalan suositusten mukaan työn suunnittelu siten, että tilintarkastaja voi suorittaa tehtävänsä nopeasti ja tehokkaasti (KHT-yhdistys 2002a, 85). Suunnitelman tulisi kattaa mm. seuraavat asiat:

- a) tietouden hankkiminen asiakkaan toiminnasta, laskentajärjestelmästä ja sisäisen tarkkailun järjestelystä (riskianalyysi, jota tarvitaan tarkastuksen yleissuunnitelmaa laadittaessa);
- b) sisäisen tarkkailun luotettavuuden selvittäminen;
- c) suoritettavien tarkkailutoimenpiteiden luonne, ajoitus ja laajuus sekä; ja
- d) suoritettavan työn koordinointi.

Suunnittelu tulee olla koko tehtävän ajan jatkuva prosessi ja se käsittää:

- yleissuunnitelman tarkastuksen sisällöstä ja laajuudesta; ja
- tarkastusohjelman, joka käsittää tarkastustoimenpiteiden luonteen, ajoituksen ja laajuuden (KHT-yhdistys 2002a, 370-371).

Pienyrityksen aiemmin todetut erityispiirteet tulee kuitenkin huomioida jo tilintarkastusta suunniteltaessa. Pienyrityksen tilintarkastukseen sovelletaan erityisiä pienyrityksen tarkastusohjelmia (Riistama 2000, 78). Tilintarkastuksesta on suunnitteluvaiheessa tehtävä tilintarkastuksen tehtäväluettelo (tarkistuslista) varmistamaan, että tilintarkastusprosessi on täydellinen ja asianmukainen. Tilintarkastaja tekee tarkastuskohteessa ensimmäisenä tarkastusvuotena peruskartoituksen. Seuraavina

vuosina tarkastajan tulee korjata suunnitelmaansa tekemiensä havaintojen perusteella (Vahtera 1986, 134).

Yleissuunnitelmaa laatiessaan tilintarkastaja ottaa huomioon seuraavia seikkoja:

- lainsäädännön ja viranomaisten kyseiselle tehtävälle asettamat vaatimukset
- tehtävään liittyvän raportoinnin luonne ja ajoitus
- keskeisten tarkastuskohteiden ja riskiasteiden määrittely
- yhteisöjen laskentajärjestelmän ja sisäisen tarkkailun luotettavuus
- tarkastuskaudelle mahdollisesti valittavat erityiskohteet
- sisäisen tarkastuksen hyväksikäyttö tilintarkastuksessa
- muiden tilintarkastajien osanotto (myös tytäryhtiöiden) tarkastukseen.

Tilintarkastaja pyrkii muun muassa yritysjohton sekä laskentatoimesta vastaavien henkilöiden kanssa keskustelemalla muodostamaan käsityksen yhtiön laskentatoimen ja sisäisen tarkkailun tasosta. Tarkastustoimenpiteet tulee suunnata alueille, joissa riski on olennainen, sekä alueille, jotka ovat olennaisia arvioitaessa, onko johto noudattanut lain säännöksiä tai yhtiöjärjestyksen määräyksiä (Vrt. KHT-yhdistys 2002 a, 96-115).

Tilintarkastukseen käytettävä aika on aina rajoittava tekijä, mikä johtaa mm. siihen, että aloitettaessa uuden kohteen tarkastus, joudutaan keskittymään vain avainalueisiin, eikä suunnittelun tukena voida käyttää tietoa yrityksen laskentatoimen ja sisäisen tarkkailun laatutasosta. Suunnittelusta huolimatta tarkastustyön aikana on mahdollista ilmaantua tekijöitä, joiden johdosta suunnitelmasta on syytä poiketa. Tarkastussuunnittelu kattaa myös raportointitavat (Riistama 2000, 82-83). Koska joissakin tarkastuskohteissa on syytä käyttää vapaamuotoisia kirjallisia ja suullisia raportteja, on tämä mahdollista huomioida tilintarkastusprosessia suunniteltaessa. Toisaalta tilintarkastus voi tuoda esiin seikkoja, jotka johtavat raportointisuunnitelmasta poikkeamiseen. Tarkastuskertomuksessa on mainittava, jos jostakin syystä ei hyvää tilintarkastustapaa ole tarkastusta suoritettaessa voitu noudattaa (Koskinen 1999, 261).

Tilintarkastussuunnitelmaan liittyy läheisesti toiminnan ymmärtäminen. ”Tilintarkastusta suorittaessaan tilintarkastajan tulisi hankkia tarpeellinen tietämys tarkastuskohteen toiminnasta voidakseen havaita sellaiset tapahtumat ja menettelytavat, joilla hänen arvionsa mukaan saattaisi olla merkittävä vaikutus toisaalta tilinpäätökseen tai toisaalta tilintarkastukseen ja tilintarkastuskertomukseen.” (KHT-yhdistys 2002a, 90) Tilintarkastaja

käyttää tätä tietämystä hyväkseen esimerkiksi päättäessään suoritettavien tilintarkastustoimenpiteiden luonteesta, ajoituksesta ja laajuudesta.

Tilintarkastuksen laajuudella tarkoitetaan tarkastustoimenpiteitä, jotka ovat olosuhteet huomioon ottaen tarpeellisia tilintarkastuksen tavoitteen saavuttamiseksi. Tilintarkastajan tulisi päättää hyvän tilintarkastustavan mukaisen tilintarkastuksen vaatimista tarkastustoimenpiteistä ottaen huomioon suositukset hyvästä tilintarkastustavasta, tilintarkastusta koskevat lainsäädäntö ja määräykset sekä mahdolliset toimeksiannon ehdot ja raportointivaatimukset (KHT-yhdistys 1999, 35). Tilanteissa, joissa tilintarkastusta ei ole pystytty suorittamaan hyvän tilintarkastustavan mukaisesti, tilintarkastajan on arvioitava tämän vaikutuksen olennaisuus (KHT-yhdistys 2002a, 232-234).

Ääritapauksena on tilanne, jossa tilintarkastaja ei voi lausua mielipidettään tilinpäätöksestä, koska tilintarkastuksen laajuutta rajoittavia tekijöitä on ollut liian paljon. Yleisimmin kysymykseen tuleva tilanne on sellainen, että tilintarkastaja ei jonkin tilinpäätöserän osalta ole voinut muodostaa käsitystään erän oikeellisuudesta. Jos tämä erä ei ole sellainen, että siihen mahdollisesti sisältyvä virhe johtaisi tilinpäätöksen olennaiseen virheellisyyteen, tilintarkastaja voi antaa ns. puhtaan kertomuksen. Jos erä on niin olennainen, että koko tilinpäätöksen informaatioarvo kärsii erään mahdollisesti sisältyvän virheen takia, tilintarkastaja ei voi lausua mielipidettä tilinpäätöksestä. Tilintarkastajan on kuitenkin tällaisessa tilanteessa harkittava kaikkia sellaisia tarkastustoimenpiteitä, vaikka niiden suorittaminen vaatisikin paljon aikaa ja resursseja, joiden avulla välttyään tilanteelta, jossa tilintarkastuskertomusta ei voida antaa.

Tilintarkastuksen laajuutta rajoittava tilanne syntyy esimerkiksi silloin, kun tilintarkastaja on vaihtunut. Tällöin uusi tilintarkastaja ei ole tarkastanut avaavaa tasetta (KHT-yhdistys 2002a, 145-148). Avaavassa taseessa mahdollisesti olevat virheet, vaikkakin niiden korjaukset kirjataan sen vuoden tuloslaskelmaan, jolloin ne havaitaan, vääristävät tilikauden tulosta. Monet avaavassa taseessa olevat virheet korjaantuvat automaattisesti tilivuoden aikana. Tällaisia ovat esimerkiksi vaihto-omaisuuteen sisältyvät määrälliset virheet. Ne korjaantuvat seuraavan inventoinnin yhteydessä olettaen, että se suoritetaan oikein. Hyvään tilintarkastustapaan sisältyy, että uusi tilintarkastaja keskusteleee aikaisemman tilintarkastajan kanssa tämän suorittamasta työstä ja tehdyistä johtopäätöksistä. Tarvittaessa uusi tilintarkastaja voi myös tarkastaa alkavan taseen tarpeelliseksi katsomassa laajuudessa ja käytettävissä olevin keinoin ja menetelmin varmistaakseen sen oikeellisuuden.

Suomessa lakisääteisen tilintarkastuksen laajuus on määritelty laissa. Sitä ei voi toimeksiantosopimuksella rajoittaa. Toimeksiantajan pyytäessä tilintarkastajaa tyytymään alempaan varmuustasoon kuin laissa on tarkoitettu, hänen tulee pidättäytyä antamasta lain tarkoittamaa tilintarkastuskertomusta. Mikäli tilintarkastaja ei voi hyväksyä toimeksiantoa koskevaa muutosta eikä siten voi jatkaa alkuperäistä toimeksiantoa, hänen tulisi luopua toimeksiannosta (KHT-yhdistys 2002a, 32).

Eräs keskeisin suositusalue koskettelee olennaisuutta ja tilintarkastusriskiä tilintarkastusevidenssiä arvioitaessa (KHT-yhdistys 2002a, 97). Tarkastuksen painopistettä ja laajuutta määrättäessä suunnitteluvaiheessa tulee suuntaa-antavina periaatteina olla olennaisuus ja suhteellinen riski (Tilintarkastajien raportointityöryhmä 1998, 21). Väljyys tämän periaatteen noudattamisessa heikentää yhteiskunnan luottamusta tilintarkastusta kohtaan. Tilintarkastajan tulisi harkita, onko tilintarkastusta suoritettaessa havaittujen korjaamattomien virheiden kokonaissumma olennainen (KHT-yhdistys 2002a, 99). Mikäli hän havaitsee sen olennaiseksi ja johto kieltäytyy muuttamasta tilinpäätöstä, hänen tulisi harkita tilintarkastuskertomuksen antamista mukautettuna ja muita mahdollisia raportointitoimenpiteitä.

Tilintarkastussuosituksissa tarkastellaan erityisesti tilintarkastusriskiä ja sen osatekijöitä: toimintariskiä (toimintaan ja toimintaympäristöön sekä toiminnan aiheuttamiin liiketapahtumiin liittyvä riski), kontrolliriskiä (sisäisen tarkkailun riski; riski, että sisäinen kontrollijärjestelmä ei paljasta olennaisia virheitä) ja havaitsemisriskiä (tilintarkastaja ei havaitse omien tarkastustoimenpiteittensä perusteella olennaisia virheitä). Tilintarkastajan tulisi ymmärtää kirjanpitojärjestelmien ja sisäisen kontrollijärjestelmän toimintaa tarpeellisessa määrin pystyäkseen suunnittelemaan tilintarkastuksen ja valitakseen tehokkaan lähestymistavan. Tilintarkastajan tulisi käyttää ammatillista harkintaa arvioidessaan tilintarkastusriskiä ja suunnitella tilintarkastustoimenpiteet siten, että varmistetaan riskien pieneneminen hyväksyttävälle tasolle (KHT-yhdistys 1999, 123). Pienyritystä tarkastettaessa erityisen tärkeää on toimintariski. Sillä on suora vaikutus valitun aineistotarkastuksen laajuuteen (KHT-yhdistys 2002a, 373). Toisaalta tehtävä on vaikeaa, koska omistus ja kontrolli on keskittynyt, jonka johdosta riski on kasvanut.

Pienyrityksissä on toisinaan vaikeaa järjestää sisäinen valvonta tyydyttävällä tavalla. Pienyrityksen sisäinen tarkkailu saattaa olla niin hataraa, ettei tilintarkastaja voi edes

laajennetun analyttisen tai tapahtumien tarkastuksen avulla vakuuttautua siitä, että yhtiön tilinpäätös antaa oikean kuvan yhtiön taloudellisesta asemasta ja toiminnan tuloksesta (Koskinen 1999, 162). Tilintarkastus kohdistuukin niissä suurelta osin kirjanpidon oikeellisuuteen ja tosineaineiston laatuun (Suomela 1993, 403). Suomessa noudatetut suositukset ovat tällaiseen tilanteeseen sovellettuna olleet ristiriitaiset. Aikaisemmin 1990-luvulla noudatettujen suositusten mukaan käteismyyntitulojen tulouttaminen kirjanpitoon ei yleensä ollut peruste mukauttaa tilintarkastuskertomusta, mikäli ei ollut näyttöä siitä, että puutteellisuudet olisivat aiheuttaneet olennaisia virheitä kirjanpidossa ja tilinpäätöksessä. IFAC:in pienyrityssoveltamisohjeen (KHT-yhdistys 2002a, 383-384) mukaan tilintarkastuskertomuksen mukauttamisen edellytyksenä on se, että tarpeellisen tilintarkastuksen todistusaineiston kerääminen ei ole ollut mahdollista. Mukauttamisen edellytyksenä ei siis ole enää näyttö virheistä.

Syvällinen tietämys tarkastettavasta pienestä yhteisöstä ei poista työpapereiden laatimisen (dokumentoinnin) tarvetta, joihin kirjataan tilintarkastuslausuntoon tulevan tilintarkastusevidenssin hankinta. Tilintarkastusevidenssin riittävyys on pienyrityksen tilintarkastuksessa olennainen seikka. Pienyrityksen tilintarkastuksessa tilintarkastajan on erityisen vaikea saada tilintarkastusevidenssiä liiketapahtumien täydellisyyden varmistamiseksi. Tähän on kaksi pääasiallista syytä.

- omistajajohtajalla on usein hallitseva asema ja hän voi halutessaan estää joidenkin liiketapahtumien kirjaamiseen tai tahallaan kirjauttaa sellaisia tapahtumia, jotka eivät anna tilanteesta oikeaa kuvaa; ja
- pienyrityksessä ei ole sisäistä kontrollia, joka varmistaisi ja dokumentoisi, että kaikki liiketapahtumat on kirjattu (KHT-yhdistys 2002a, 376).

Tilintarkastajan on kuitenkin dokumentoitava mahdolliset sisäiset valvontajärjestelmät. Pienyrityksen tarkastajalla on oikeus käyttää harkintaansa määritellään tapauskohtaisesti työpapereiden sisällön. Työpaperit ovat apuna tilintarkastuksen suunnittelussa, toteutuksessa, valvonnassa ja työn läpikäynnissä ja ne sisältävät tilintarkastajan lausuntoa tukemaan hankitun evidenssin (KHT-yhdistys 2002a, 368). Pienissä yrityksissä kirjanpito ja tilinpäätös tarkastetaan usein "täydellisesti" siten, että koko kirjanpitoaineisto tarkastetaan. Aineistotestauksen laajuus tosin riippuu myös pienissä yrityksissä tilintarkastajan luottamuksesta tarkastettavan yrityksen sisäisiin kontroleihin (Vrt. Koskinen 1999, 162). Täydellinen aineistotestaus on sisäisen kontrollijärjestelmien puutteellisuuden ja tarkastettavan aineiston pienuuden vuoksi

monissa tarkastuskohteissa paras vaihtoehto. Täydellisestä aineistotestauksesta tilintarkastaja voi luopua, jos hänellä on hyvä luottamus- ja yhteistyösuhde tarkastuskohteeseen. Toisaalta mikäli yhteistyösuhteessa on pahoja puutteita tilintarkastajan vaihtoehtona on luopua asianomaisesta toimeksiannosta.

Tilintarkastajan on luonnollisesti suunnattava tarkastustoimenpiteensä alueille, joissa riskit virheiden ja puutteiden esiintymisestä ovat kaikkein suurimmat. Pienyrityksissä ei ole mahdollista päästä aukottomaan sisäiseen valvontaan. Omistajajohtajan rehellisyydellä, asenteella ja ammattitaidolla kirjanpidon ja hallinnon hoidossa on suuri merkitys tilintarkastuksen kannalta. Tilintarkastaja ei oleta, että omistajajohtaja olisi epärehellinen tai ehdottoman rehellinen. Omistajajohtajan läsnäolo on tärkeä tekijä koko kontrolliympäristössä, sillä johdon laajat toimivaltuudet voivat korvata heikkoja kontrolleja ja näin vähentää työntekijöiden väärinkäytösten ja virheiden riskiä (KHT-yhdistys 2002a, 369). Tällaisessa kontrolliympäristössä kuitenkin omistajajohdon on mahdollisuus sivuuttaa kontrollit. Tilintarkastajan on tällöin pohdittava lähestymistapaa. Tässä pohdinnassa huomioon otettavia seikkoja ovat (KHT-yhdistys 2002a, 369):

- onko omistajajohtajalla syy väärillä tilinpäätöstyksillä sekä siihen käytännössä mahdollisuus;
- erottaako omistajajohtaja yhtiötä koskevat liiketapahtumat yksityistaloudestaan;
- omistajajohtajan elintason suhde tuloihin;
- vaihtuvatko tilinpitäjät, tilintarkastajat ja konsultit usein;
- vaaditaanko tilintarkastusta suoritettavaksi kohtuuttoman lyhyessä ajassa ja mikä on syy tähän;
- onko tilikauden vaihteessa epätavallisia liiketapahtumia;
- onko epätavallisia lähipiiritapahtumia;
- onko kohtuuttomia palkkioita ulkopuolisille; ja
- onko avoimia asioita veroviranomaisten kanssa?

Tilintarkastaja noudattaa tätä lähtökohtaa suunnitellessaan tarkastuksen luonnetta ja laajuutta sekä arvioidessaan tilintarkastusevidenssiä ja johdon antamien tietojen luotettavuutta (KHT-yhdistys 2002a, 365-366). Pienyritysten tilintarkastuksessa on tyypillistä, että tilintarkastaja tarkastaa enemmän aineistoa kuin muissa tarkastuskohteissa. Toisaalta laajat aineistotarkastukset ovat tarpeettomat, mikäli edellä tarkasteltu pohdinta osoittaa, että lähipiiritapahtumien riski on pieni (KHT-yhdistys 2002a,

380). Jos johonkin keskeiseen tilintarkastuskannanottoon liittyen ei ole sisäistä kontrollia, tilintarkastaja saattaa joutua hankkimaan tarvittavan evidenssin yksiomaan aineistotarkastustoimenpiteillä (Horsmanheimo – Steiner 2002b, 329).

Pienyrityksen sisäisen kontrollin tasoa pohdittaessa tulee ottaa huomioon kontrollin aiheuttamat kustannukset. Kontrollikustannukset eivät saa muodostua suuremmiksi kuin mitä vahinkoa tai menetyksiä puutteellinen kontrolli aiheuttaa (Peiponen 1997, 55-56). Tilintarkastusasiakkaan kannalta tilintarkastus voidaan nähdä optimointitehtävänä tilintarkastuksen kustannusten ja tilintarkastuksesta koituvien hyötyjen välillä (Niemi Lasse 2000 24-25). Tilintarkastajan vaihtumista ja valintaa tutkimalla on saatu empiiristä näyttöä sille, että mitä suurempi merkitys tilintarkastuksella on asiakasyrityksen sidosryhmille, sitä enemmän asiakas hyötyy tilintarkastuksen laadusta ja on siten valmis maksamaan enemmän laadukkaammasta tilintarkastuksesta.

Sisäisen tarkkailun ja laskentajärjestelmien puutteellisuuden vuoksi pienyrityksissä harvoin voidaan tilintarkastusnäkökulmaksi valita luottamus yrityksen sisäiseen tarkkailujärjestelmään, minkä vuoksi pienyrityksen tarkastuksessa aineistotestauksella on suuri merkitys. Testaukseen valittavien tapahtumien lukumäärä on käytännössä suhteellisesti ottaen huomattavasti suurempi kuin muun kokoisissa yrityksissä. Tämä on mahdollista myös siksi, että pienyrityksen järjestelmät ovat yleensä niin yksinkertaiset, että tilintarkastaja pystyy omaksuma ne lyhyessä ajassa (Vahtera 1986, 322).

Tilintarkastajalta edellytettävän dokumentoinninkin pystyy suorittamaan yleensä joutuisasti, jos dokumentointiin käyttää samoja tarkistuslistoja, joita hyväksikäyttäen tehtävän suunnittelukin on toteutettu. Tilintarkastajan tulisi dokumentoida sellaisia seikkoja, jotka ovat tärkeitä tilintarkastuskertomuksen antamiseksi sekä sen toteutukseksi, että tilintarkastustyö on suoritettu hyvän tilintarkastustavan mukaisesti (KHT-yhdistys 1999, 72). Käytännössä pienyrityksen tilintarkastaja sisällyttää työpapereihinsa:

- tilintarkastussuunnitelman;
- tilintarkastusohjelman tarkastuksen ajoituksineen ja laajuuksineen;
- kuvauksen tilintarkastuksen tuloksista; ja
- tilintarkastuksen johtopäätökset (KHT-yhdistys 2002a, 368).

Näkyvin osa tilintarkastajan työstä on tilintarkastuskertomus formaattina.

Tilintarkastuskertomuksessa tilintarkastaja lausuu kannanottonsa siitä, onko tilintarkastus

suoritettu hyvän tilintarkastustavan mukaisesti (KHT-yhdistys 2002a, 224). Antaessaan tämän lausunnon tilintarkastaja ilmoittaa tilintarkastuskertomuksen lukijalle sen, että tilintarkastus on voitu suorittaa tavalla, joka vastaa huolellisen ammattimiehen yleisesti noudattamaa tapaa. Jos tilintarkastaja ei voi suorittaa jotakin tarpeelliseksi katsomaansa tarkastustoimenpidettä ja hän katsoo tämän suorittamisen olevan tarkastuksen kannalta tärkeää, tilintarkastajan on tuotava tämä kertomuksessaan lukijan tietoon. Aina kun tilintarkastaja katsoo, että olosuhteet tai tietyt seikat ovat sellaiset, että tilintarkastuksen suorittaminen yleisesti hyväksytyin tavalla mukaisesti ei ole mahdollista, tilintarkastajan on ilmoitettava tästä tilintarkastuskertomuksessa. Suomessa näitä ns. tilintarkastuksen laajuutta rajoittavia tekijöitä (scope limitations) on perinteisesti ilmoitettu harvoin (Vrt. KHT-yhdistys 2002a, 31 ja 384).

Tilintarkastuskertomuksesta tulisi käydä selkeästi ilmi tilintarkastajan lausunto siitä, onko tilinpäätös laadittu asianomaisten tilinpäätöksen laadintaa koskevien säännösten mukaisesti. Tilintarkastuskertomuksessa tilintarkastajan on lausuttava, antaako tilinpäätös kirjanpitolaisissa tarkoitetulla tavalla oikeat ja riittävät tiedot tarkastuskohteen toiminnan tuloksesta ja taloudellisesta asemasta. Tilintarkastajan on tätä lausuntoa antaessaan arvioitava tilinpäätöstietoja kokonaisuudessaan tilintarkastuskertomuksen lukijan kannalta. Tilintarkastajan on annettava lisäksi lausunto vastuuvapaudesta ja tuloksen käsittelystä hallituksen tai muun vastaavan toimielimen esittämällä tavalla. Viime vuosien kokemuksen perusteella on oletettavissa, että tarkastajan on työssään kiinnitettävä erityistä huomiota oman pääoman oikeellisuuteen vaikuttaviin eriin, koska yhteiskunnan huomio on kiinnittynyt nimenomaan selvitystila- ja konkurssiriskiin. Aina silloin kun tilintarkastuskertomus ei ole vakiomuotoinen, siinä tulisi esittää selkeästi olennaiset tähän vaikuttaneet syyt ja mikäli käytännössä mahdollista, arvio näiden seikkojen vaikutuksesta tilinpäätökseen. Pienyrityksen tilintarkastajan virallinen raportointi on lakisääteisessä tilintarkastuksessa samanlainen kuin suurissakin tilintarkastuskohteissa (Horsmanheimo – Steiner 2002b, 333). Yleensä tilintarkastajan on mahdollista antaa pieniyhtiön tilinpäätöksestä vakiomuotoinen tilintarkastuskertomus (KHT-yhdistys 2002a, 383).

3.4

Yhteenveto luvun sisällöstä viitekehystä käyttäen

Alaluvussa 2.2 rakennettiin viitekehys tilintarkastuksen tutkimiselle. Tässä luvussa 3 on tarkasteltu suomalaisen pienyrityksen tilintarkastusta viitekehysten kahta ylimpää tasoa - teoriasoa ja säätelytasoa - käyttäen.

Suomalainen yhteiskunta on nähnyt tilintarkastuksen tarpeelliseksi kaiken kokoisissa yhteisöissä. Vaikka pienyrityksessä ylintä päätösvaltaa käyttää tavanomaisesti yksinään omistaja, joka on yrityksensä asioista ilman tarkastustakin selvillä, yhteiskunta on huolehtimassa, että sidosryhmät ovat halutessaan saamassa tilintarkastajien tarkastamia tietoja pienistäkin yrityksistä. Viitekehysrakentelun teoriasoon perusteluissa esitetyt julkinen valta, työntekijät, tavaran toimittajat, asiakkaat ja rahoittajat ovat myös pienyrityksen toiminnassa keskeisessä asemassa. Rooleissaan ne ovat luoneet yhteiskunnan tiedostamia odotuksia tilintarkastajien työtä kohtaan. Näitä odotuksia on havaittu koko viime vuosikymmenen ajan. Yhteiskunta on pohtinut tilintarkastusvelvollisuuden tarvetta tilintarkastuksen postulaattien rajoitukset huomioon ottaen. Puheenvuoroja on käytetty ainakin riippumattomuuden postulaatin puutteellisesta noudattamisesta suomalaisessa tilintarkastuksessa¹. Yhteiskunta ei ole vielä kuitenkaan katsonut tarpeelliseksi olennaisilta osin teorialähtöisistä syistä lähteä muuttamaan tilintarkastuksen säätelyä. Alaluvussa 3.1 on hahmoteltu tilintarkastuksen tutkimuksen viitekehysten teoriasoon ja suomalaisen pienyrityksen tilintarkastuksen välistä kontekstia.

Säätelytasolla Suomessa on 1990-luvulla kerätty tilintarkastusasiat erityiseen tilintarkastuslakiin muusta lainsäädännöstä. Alaluvuissa 3.2.1.1 ja erityisesti 3.2.1.2 selvitetään, miten tilintarkastus Suomen lainsäädännön mukaan toteutuu pienen yrityksen näkökulmasta hyvän tilintarkastustavan mukaisesti. Suomalaiset auktorisoidut tilintarkastajat ovat 2000-luvulla vaihtaneet viime vuosisadan parin viimeisen vuosikymmenen aikana kehitetyt tilintarkastusalan suositukset IFACin ISA-standardeiksi. Niiden soveltamiseksi pieniyhtiön tilintarkastukseen on julkaistu ohjeet ”Pienen tarkastuskohteen tilintarkastuksen erityispiirteitä”. Alaluvussa 3.3.3. on ensin selvitetty suositusten taustat ja sitten kuvailtu keskeisiltä kohdiltaan ne erityispiirteet, jotka suositusten mukaan pieniyhtiön tarkastuksessa otetaan huomioon.

Suomen tilintarkastajainstituution virallisorganisaatio on pääosin kauppakamarijärjestön yhteydessä. Suomessa on auktorisoinnin osalta kahdentasoinen tilintarkastajajärjestelmä: KHT-tilintarkastajuus ja HTM-tilintarkastajuus. Lisäksi on KHT-yhteisöjä ja HTM-yhteisöjä.

¹ Vrt. Turun Sanomat 11.9.1999: Väitöstutkimus: Tilintarkastajan riippumattomuuden säätely on

HTM-tilintarkastajia ja HTM-yhteisöjä eräissä vaativissa tilintarkastustehtävissä ei ole mahdollista käyttää. Maallikkotilintarkastajat voivat toimia pikku yrityksissä.

Virallisorganisaatioon kuuluu lisäksi valtion viranomaiselimiä, joille hyväksytyt tilintarkastajat voivat valittaa sanktioistaan tarvittaessa. Ammatillisten yhteenliittymien puitteissa on aloitettu 1998 laadunvalvonta ”omavalvonnan” (peer review) muodossa Euroopan ensimmäisten tilintarkastuskulttuurien joukossa (Paul 2000, 8).

Alaluvussa ”1.4 Tutkielman eteneminen” viitattiin, että edellä mainittua tilintarkastuksen tutkimuksen käsitteellistä viitekehystä olisi mahdollista hyödyntää esimerkiksi vertailtaessa vuosikymmenittäin valtiotasoisien tilintarkastusjärjestelmän muuttumista. Teoriatason muuttumisen arviointi edellyttää tilintarkastusjärjestelmän muuntamiseen pyrkivän yhteiskunnallisen keskustelun ja tilintarkastustyön postulaattien yhteyksien seuraamista. Olennaista on tiedostaa tilintarkastukseen liittyvät postulaatit. Tilintarkastusala on osoittautunut saavan sekä Suomessa, että kansainvälisellä tasolla aika ajoin huomiota. Keskustelun päättymistä ei näytä olevan näkyvissä.

Eri maiden tilintarkastussäätely on ollut ajankohtaista kehittyvissä yhteiskunnissa viime vuosikymmeninä. Yritystoiminnan kansainvälistyminen on edellyttänyt tilintarkastuksenkin yhdenmukaistamista. Nämä säätelyuudistukset ovat heijastumassa suomalaisen pienten yritysten tilintarkastukseen asti. Pienten yritysten tilintarkastusta ympäröivät normit ja kulttuuri ovat kehittyneet viimeisen kahdenkymmenen vuoden ajan ripeästi. Kuitenkin vaikuttaa, ettei mikään pysähtyneisyyden tila tällä alueella vallitse nykyhetkenäkään kuten ei viime vuosinakaan ole vallinnut. Tätä lukua koskevista lähdeviittauksista havaitaan, että tietoa kehityksestä voi hankkia oppikirjoista ja ammattilehdistä. Kaikkiin yli kymmenen vuotta vanhoihin julkaisuihin tulee suhtautua jo suurella varauksella: sellaisesta vain harvoin löytyy relevanttia aineistoa selvitetäessä viitekehyksessä tarkoitettua säätelytasoa.

4

EMPIIRINEN ANALYYSI JA SIITÄ TEHDYT JOHTOPÄÄTÖKSET

4.1

Aikaisemmat pienyritysten tilintarkastusta koskevat tutkimustulokset Suomessa

Suomessa on tehty vain muutamia pienyritysten tilintarkastusta koskevia empiirisiä tutkimuksia. Empiirinen tutkimus on kuitenkin olennaisessa asemassa pyrittäessä osoittamaan pienyritysten tilintarkastukselle olennaisia piirteitä. Seuraavassa on kuvaus on kolmesta pienyritystilintarkastustutkimuksesta, jotka ovat pro-gradu-tutkielmia:

Helsingin kauppakorkeakoulussa Juha-Pekka Huuhtasen (Huuhtanen 1993) tarkoituksena oli selvittää, olisiko pienillä yrityksillä tarvetta tilintarkastukseen ilman lainsäädännössä esitettyä tilintarkastuspakkoa ja katsovatko yrittäjät tilintarkastusta yleensäkin tarpeelliseksi erilaisissa yhtiötyypeissä. Tutkimus toteutettiin vuoden 1993 alussa laajalla kirjallisuusselvittelyllä sekä postikyselyinä 500:lle pienelle yritykselle. Pieneksi yritykseksi määriteltiin yhtiö, jonka palveluksessa oli korkeintaan 20 henkilöä. Satunnaisotannalla valituista yrityksistä yli puolet vastasi kyselyyn hyväksyttävästi. Vastajista 93 %:lla liikevaihto oli alle 10 miljoonaa markkaa. Tutkituista yrityksistä vain 34,8 % ilmoitti käyttävänsä maallikotilintarkastajaa.

Vastanneista yrityksistä tilintarkastuskustannuksia piti liian suurina vain neljännes. Yrittäjät olivat lisäksi varsin tyytyväisiä tilintarkastajiinsa, sillä 89 % vastaajista ilmoitti olevansa joko erittäin tai melko tyytyväinen tilintarkastajansa toimintaan. Erittäin tyytymättömiä tilintarkastajan toimintaan oli vain 1 % vastanneista.

Tärkeimpiä pienyritysten tilintarkastuksen kohdealueita olivat Huuhtasen mukaan kirjanpidon ja tilinpäätöksen laillisuusvalvonta sekä verolainsäädännön noudattamisen valvonta. Kolmanneksi tärkein kohdealue oli johdon konsultointi. Johdon konsultoinnilla ei tutkimuksen valossa näytä olevan niin suurta merkitystä pienissä yrityksissä kuin tutkija oli odottanut aikaisempien tutkimusten perusteella. Yrittäjien konsultointitarpeella oli kuitenkin riippuvuussuhde tilintarkastuksen tarpeellisuuden kanssa. Mitä enemmän tilintarkastuksesta uskotaan olevan hyötyä sidosryhmille, sitä tarpeellisemmaksi se yleensäkin katsotaan.

Pienyrittäjät suhtautuivat tilintarkastukseen varsin myönteisesti. Tilintarkastus katsottiin varsin laajasti yhdenmiehen yritystä, jossa ainoa henkilö on yrityksen johtaja ja omistaja, lukuun ottamatta tarpeelliseksi. Siis kun yritys työllisti omistajajohtajan ohella ulkopuolisen työntekijän, tilintarkastus osoittautui tarpeelliseksi. Vain hieman alle puolet tutkituista yrityksistä antaisi suorittaa tilintarkastuksen vapaaehtoisestikin. Tarpeellisuuden kokeminen lisääntyi huomattavasti yrityksen työllistäessä useampia henkilöitä ja omistuksen hajautuessa siten, että omistajat eivät toimi johdossa. Yrittäjät pitivät tarkastusta tarpeellisena nimenomaan yleisen ja osakkeenomistajien edun valvomiseksi.

Panu Juonala (1997) tutki Helsingin kauppakorkeakoulussa vuonna 1997 kommandiittiyhtiöiden tilintarkastusta kysymällä vajaalta 500:lta kommandiittiyhtiön vastuunalaiselta yhtiömieheltä heidän mielipidettensä tilintarkastuksen tarpeellisuudesta kommandiittiyhtiössä. Vastauksia tässä tutkimuksessa saatiin runsas 150 kappaletta.

Mielenkiintoisin kysymys oli vastuunalaisten yhtiömiesten näkemys tilintarkastuksen pakollisuuden tarpeellisuudesta. Enemmistö yrittäjistä oli sitä mieltä, että pienimmät kommandiittiyhtiöt pitäisi vapauttaa tilintarkastusvelvoitteesta. Toisaalta kooltaan suurimpien osalta tarkastusta pidettiin tarpeellisena. Tilintarkastukselta odotettiin eniten kirjanpidon ja tilinpäätöksen oikeellisuuden varmistusta. Toiseksi tärkeimpänä tilintarkastustehtävänä pidettiin yrityksen sekä omistajan verosuunnittelua. Verosuunnittelu ja muut verotuskysymykset ovat selkeästi asiakokonaisuus, johon yrittäjät odottavat saavansa apua tilintarkastusinstituutiolta. Yrittäjien mielestä tilintarkastuksen pakollisuudesta on eniten hyötyä verottajalle ja muille viranomaisille. Toiseksi suurin tilintarkastuksen hyödyntäjä oli yritys itse ennen kolmanneksi selviytynyttä rahoittajaa. Tulos osoittaa, että yrittäjät näkevät lakisääteisen tilintarkastuksen olevan eräs verotuksen jatkotoimenpide, josta syystä siihen suhtautuminen on melko ristiriitaista.

Pakollisuuden ulottamista kaikkiin kommandiittiyhtiöihin piti 30 % vastaajista tarpeellisena ja vastaavasti kielteisesti kommandiittiyhtiön tilintarkastukseen ylipäättänsä suhtautui 15 % vastaajista. Vastaajista 28 % olisi ollut valmis vapauttamaan yhtiön tilintarkastuksesta, jos sen liikevaihto on alle 4 miljoonaa mk ja taseen loppusumma alle 2 miljoonaa mk. Loput 27 % vapauttaisi alle 4 miljoonan mk:n ja alle 2 miljoonan taseen loppusumman yhtiöt tarkastuksesta sillä ehdolla, että auktorisoitu tilitoimisto on hoitanut kirjanpidon.

Erikoinen tulos vastauksissa oli se, että 80 % vastaajista piti sittenkin sopivimpana tilintarkastajana auktorisoitua tilintarkastajaa. Kun yrityskoko kasvaa, pidetään KHT-tilintarkastajaa yhä useammassa tapauksessa sopivimpana tarkastajana yritykseen. Auktorisoitua tilitoimistoa käyttävät yrittäjät pitävät muita enemmän KHT-tilintarkastajaa sopivimpana tarkastajana yritykseensä. Syynä tällaiseen käyttäytymiseen voi olla yrittäjien asenne koko laskentatoimea ja kirjanpitoa kohtaan. Jos kirjanpidon ajatellaan olevan vain välttämätön paha ja pakollista byrokratiaa, sama asenne heijastuu myös tilintarkastukseen. Tilintarkastuksen pakollisuutta kannattaneet pitivät sopivimpana tilintarkastajana yhtiöönsä auktorisoitua tilintarkastajaa, kun taas tilintarkastuksen pakollisuutta tarpeettomana pitäneet suosivat maallikkoa. Jälkimmäiset ovat todennäköisesti niitä, jotka pyrkivät minimoimaan tilintarkastuskustannuksensa. Auktorisoidun tilintarkastajan käyttäminen aiheuttaa yritykselle enemmän kustannuksia. Valtaosan yrittäjistä keskuudessa ilmeisesti tilintarkastaja-nimike tarkoittaa samaa kuin hyväksytty eli auktorisoitu tilintarkastaja. Voisi ajatella, että kynnys maallikkotilintarkastajien rajaamiseen vastuunalaisten tilintarkastustehtävien ulkopuolelle ei yrittäjäpiireissä olekaan ehkä kovin korkea. Yrittäjät ilmeisesti epäilevät, että auktorisoidun tilintarkastajan taitotiedosta olisi hyötyä enemmän kuin maallikkotilintarkastajan.

Jari Peiposen (1997) Vaasassa suorittamassa tutkimuksessa pyrittiin selvittämään, onko pienillä henkilöyhtiöillä tarpeellista olla tilintarkastusta. Tutkimus suoritettiin kyselytutkimuksena kaikille HTM-tilintarkastajien jäsenille eli 1187 henkilölle. Hyväksytyjä vastauksia oli 197. Tutkimuksen lähtökohtana oli muutos, jonka tilintarkastuslaki aiheutti säätäessään pakolliseksi tilintarkastuksen myös pienissä henkilöyhtiöissä.

Tutkimustulosten mukaan pienten henkilöyhtiöiden tilintarkastuksen tärkeimmät kohdealueet ovat kirjanpidon ja tilinpäätöksen laillisuusvalvonta, informaation laadun ja luotettavuuden varmistaminen, johdon konsultointi sekä verolainsäädännön noudattamisen varmistaminen. Hallinnon tarkastus koettiin melko merkityksettömäksi: se oli yhdessä sisäisen tarkkailun valvonnan kanssa selvästi merkityksettömin tarkastuskohteista.

Tutkimuksen tulosten perusteella auktorisoitujen tilintarkastajien voidaan tulkita olevan melko tyytymättömiä ns. maallikkotilintarkastajien käyttömahdollisuuteen lakisääteisissä tilintarkastuksissa. Vastaajien mielestä tilintarkastusta tulisi ammattimaistaa.

Sidosryhmittäin tarkasteltuna tilintarkastajien mielestä eniten tilintarkastuksesta hyötyvät ulkopuoliset rahoittajat. Tilintarkastus katsottiin tarpeelliseksi lähes yksimielisesti myös yhtiömiesten ja verottajan kannalta. Lisäksi tilintarkastusta tekevät katsoivat työstään olevan jonkin verran merkitystä myös työntekijöille, yhteistyökumppaneille sekä tavarantoimittajille.

Tilintarkastajat pitivät tilintarkastusta tarpeellisena lähes kaikissa henkilöyhtiötyypeissä. Ainoastaan toimimattoman henkilöyhtiön tilintarkastusta valtaosa vastaajista piti tarpeettomana. Avoimissa yhtiöissä tilintarkastuksen merkitys lisääntyi, kun yritys työllisti myös ulkopuolisia henkilöitä. Kommandiittiyhtiöistä saadut tulokset olivat hyvin samankaltaiset kuin avoimissa yhtiöissä. Tilintarkastus miellettiin erityisen tarpeelliseksi kommandiittiyhtiöissä äänettömän yhtiömiehen kannalta, jos ääneton yhtiömies ei työskentele yrityksessä. Henkilöyhtiöissä tilintarkastuksella voidaan todeta olevan yhtiömiesten tasa-arvoisuutta edistävä vaikutus. Koska perinteinen tilintarkastajan tehtäväkenttä on henkilöyhtiön tilintarkastuksissa toisinaan laajentunut, yrityksen mahdollisuudet hyötyä ammattitaitoisen tilintarkastajan lisäpalveluista ovat hyvät. Valtaosa auktorisoiduista tilintarkastajista suorittaa paljon yritysverotukseen liittyvää konsultointia. Toisena hyvin keskeisenä konsultointialueena tuli esille kirjanpitoon ja tilinpäätöksen laatimiseen liittyvä konsultointi.

Varsinaisesti hyvää tilintarkastustavan toteutumista ei ole tiettävästi Suomessa muunkaan kokoisista yrityksistä empiirisesti tutkittu. Ei ole selvitetty empiirisesti myöskään, miten tilintarkastaja suorittaa käytännössä tilintarkastuksen. Tämän johdosta tässä haastattelututkimuksessa saatuja tuloksia ei juuri voi suhteuttaa aikaisempiin tutkimustuloksiin. Pirisen (1998, 510-511) laatiman selvityksen mukaan European Accounting Associationin (EAA) vuosikonferensseissa vuosina 1992-1998 esitettiin yhteensä 2324 tutkimusta. Hänen käyttämänsä luokittelun mukaan käsillä oleva tutkimusaihe 'suomalaisten pienyritysten hyvän tilintarkastustavan käytännön tutkimus' kuuluisi tutkijan käsityksen mukaan joko luokkaan a) tilintarkastusprosessin vaiheet (toimeksiannon hyväksyminen, perehtyminen ja työn suunnittelu, sisäisen valvonnan tarkastus, kirjanpidon tarkastus, tilinpäätöksen tarkastus, hallinnon tarkastus, raportointi) tai b) tilintarkastajan raportointi (esimerkiksi tilintarkastajan työpaperit ja tilintarkastuskertomus). Luokan a tutkimuksia oli em. vuosina 5 ja luokkaan b kuului 10 tutkimusta. Jos otetaan huomioon, että tämän lisensointitutkimuksen täsmäkohde on

pieni yritys ja maailman pienetkin tilintarkastettavat yritykset ovat juuri Euroopassa, voitaneen pitää epätodennäköisenä, että maailmassa olisi viime aikoina tehty nyt käsillä olevasta aiheesta merkittäviä tutkimuksia.

4.2

Haastattelut ja haastattelutulosten määrittelyt ja luokittelut

Haastattelututkimuksessa pyrittiin lähestymään tilintarkastajan toimintaa hänen yrittäessään noudattaa hyvää tilintarkastustapaa mahdollisimman läheisesti. Tutkimusmenetelmänä oli teemahaastattelu (Hirsjärvi-Hurme 1988, 128)¹. Haastattelun luotettavuutta punnittaessa on pohdittava, mitkä seikat tutkimuksen eri vaiheissa vaikuttavat luotettavuuteen. Suppeassa mielessä haastattelun luotettavuus voidaan ilmaista yhdellä tai useammalla reliaabeliuskertoimella silloin, kun muuttujat on kvantifioitu. Haastattelun reliaabelius voi myös tarkoittaa sitä, saadaanko samanlainen tulos, jos käytetään jotain toista haastattelijaa tai jos sama haastattelija toistaa haastattelun samoissa oloissa. Teemahaastattelussa tilanne on ainutkertainen ja saman henkilön haastattelu toistamiseen muuttaisi sen keinotekoiseksi. Jos luotettavuus haluttaisiin arvioida näin, voitaisiin periaatteessa laskea muuttujakohtaiset vastaavuudet, mutta impressionistinen vastaavuuden arviointi tuntuisi luotettavammalta.

Kvalitatiivisesti aineistosta kirjoittaminen raportiksi toteutettiin jo aineistoa kerättyä (ks. Hirsjärvi - Hurme 2000, 192 ja Yin 1988, 121-146). Aineistosta kirjoitettiin artikkeli Tilisanomiin 6/2001, joka on luettavissa myös internetissä (Satopää 2001).

Tutkimus poikkeaa aikaisemmin Suomessa suoritetusta tilintarkastusalan tutkimuksesta siinä mielessä, ettei yksilöhaastatteluja ole aikaisemmin tietävästi käytetty selvittämään tilintarkastajan tapaa tehdä työtään. Tutkimuksessa on ollut mahdollisuus mennä asioiden ”taakse”, koska tutkimukseen käytetty aika on ollut rajoittamaton, eikä tuloksia ole kirjattu sen mukaan, jolta ne pelkistettyinä näyttävät (Alasuutari 1995, 71).

Haastattelut tutkija suoritti haastateltavien tilintarkastajain työn laadunvalvontakäynnin yhteydessä. Tutkija toimi haastateltujen laadun valvojana. Ennen tarkastuskäyntiä haastateltava sai laadunvarmistusta varten kuusisivuisen kyselylomakkeen, joka

¹ Teemahaastattelusta Hirsjärvi - Hurme ovat haastatteluluohjelman aikana julkaisseet tarkennetut määrittelyt teoksessa Hirsjärvi - Hurme 2000, 43-48

palautettiin tutkijalle täytettynä ennen haastattelua. Käynnin yhteydessä keskusteltiin ja selvitettiin toimeksiantokohtaisten tarkastuslistojen avulla, miten tilintarkastaja varmistaa oman työnsä laadun, miten tilintarkastukseen ja asiakasyrityksen toimintaan liittyvät toimeksiantojen riskit selvitetään, suunnitelmat laaditaan, käytännön tarkastustoimenpiteet tehdään, tarkastustyö dokumentoidaan ja raportit laaditaan. Näiden tarkastuslistojen täyttämisen ohessa tutkija suoritti tässä raportoidut teemahaastattelut. Tarkastuskäynnin päätteeksi laadittiin haastateltavista yhteenvetona tarkastusraportti, jossa arvioitiin haastateltavien tilintarkastussuunnittelua, dokumentointia ja raportointia sekä tämän prosessin johdonmukaisuutta.

Haastateltu	Ajankohta	Käytetty aika (h)
Kari Haukijärvi	29.2.2000	5,5
Jouni Aalto	23.8.2000	8
Pekka Ajanko	5.9.2000	5
Markku Ketonen	18.10.2000	5
Timo Siivonen	14.12.2000	4
Timo Laine	10.1.2001	4
Pekka Sinervo	7.2.2001	7
Jaakko Gävert	5.3.2001	3
Ilkka Vähätalo	18.5.2001	4
Hannu Suominen	28.5.2001	4
Rami Huovinen	22.8.2001	3
Tapio Kuusisto	12.11.2001	7,5
Maija Wallin	10.1.2002	5
Tiina Saarinen	22.1.2002	7
Jorma Leivo	7.5.2002	7
Irja Hirsinummi	4.7.2002	8
Reijo Nuikki ¹	20.8.2002	6
Timo Markkola ²	20.8.2002	1
Yhteensä		94

Taulukko 2. Haastattelut ja ajankohdat

Käytännössä haastatteluun on useimmiten varattu laadunvarmistuksineen kokonainen päivä. Varsinainen haastatteluaika siitä jäi tyypillisesti hieman alle tunnin mittaiseksi. Haastattelujen luotettavuutta ilmeisestikin parantaa se, että haastattelijalla on ollut oikeus tutustua rajoitetusti haastateltavien asiakaskohtaisiin tarkastusdokumentteihin ja siten ainakin jossain määrin mahdollisuus perehtyä haastatteluissa annettujen tietojen oikeellisuuteen. Tällä tavoin haastattelussa syntynyt kuva täydentyi osallistuvalla havainnoinnilla. Toisaalta kaikkeen inhimilliseen työtapatutkimukseen liittyy työn tekijän

¹ Haastatteluun jäi haastateltavan kiireiden takia puutteita, joita täydennettiin puhelinhaastattelulla 29.8.2002.

² Kyseessä ei laadun valvonta, vaan haastattelu ympäristönä oli haastateltavan perehdyttäminen laaduntukihenkilötehtäviin. Haastattelu suoritettiin neuvottelutiloissa Porissa.

rehellisuuden koettelu antaessaan kuvaa omasta työtavastaan. Ilmeisesti kirjallista kyselyä käytettäessä vastaukset harhautuisivat hyvinkin myönteisen kuvan antamiseen. Objektiivisempi kuva on sittenkin saatavissa pitkällisen tarinoinnin yhteydessä selvitettävästä asiasta, joskin kuvaan saattaa vieläkin jäädä hieman ylimääräistä myönteisyyttä (=sumutusta). Tässä tutkimuksessa on raportoitu luonnollisesti vain teemahaastattelujen tuloksia, eikä laadunvalvonnan antamia tietoja ole ollut mahdollista käyttää.

Tutkija on haastatellut taulukon 2 auktorisoidut tilintarkastajat. Neljä ensimmäistä haastattelua suoritettiin haastateltavalta salaisesti niin, että tutkittavat eivät tiedäneet tutkimushaastattelusta mitään, vaan käsittivät haastattelutilanteen olevan osan laadunvalvontarutiinia. Muille haastattelun sisältö ja käyttötarkoitus tehtiin ennen toteuttamista selväksi. Haastattelut suoritettiin haastateltavien luona heidän tilintarkastusdokumenttiarkistojensa läheisyydessä. Haastattelupaikkana oli tyypillisesti haastateltavan työhuone/tila tai neuvotteluhuone. Koska kyseessä oli laadun arviointitilaisuus ympäristö oli rauhoitettu ulkopuolisilta häiriöiltä. Joissakin haastatteluissa haastattelijan mielestä haastattelu häiritsi laadun varmistusta ja joissakin laadun varmistus häiritsi haastattelua. Haastattelijan mielestä millään häiriötekijöillä ei ollut vaikutusta tutkimustuloksiin. Kukaan haastatteluun pyydetyistä ei kieltäytynyt haastattelusta, mutta haastateltavien motivaatioasteessa saattoi haastattelijan mielestä olla eroavuuksia.

Työskentely aloitettiin aamulla ja lopetettiin työpäivän kestäessä. Vaikka haastattelijalla oli laaduntukihenkilön rooli, haastateltavalle oli vapaus kertoa teemoista niin, ettei haastattelijalla näkemyksillään pyrkinyt ohjaamaan haastateltavan vastauksia tai yrittänyt esittää haastattelun aikana mitään "suositusehdotuksiaan". Haastattelijalla tavoiteltiin selvitystä tehdessään ennen kaikkea kuuntelijan roolia (Vrt. Yin 1988, 56). Haastateltavat vaikuttivat haastattelijan mielestä poikkeuksetta uskottavilta.

Haastattelut toteutettiin puolistrukturoidusti (ks. Hirsjärvi 2000, 47) ennalta laadittua jäsentelyä apuna käyttäen (haastattelurunko liitteenä 3). Haastattelutilanne oli keskusteleva (Hirsjärvi 2000, 103) ja haastattelurunko käytiin aina yhtäjaksoisesti läpi, joskin kysymysten esittämisjärjestys oli satunnainen. Haastattelut suoritettiin tarkoituksellisesti niitä nauhoittamatta, koska tiedot haluttiin nimenomaan luottamuksellisena ilman, että haastateltava alkaisi vastata kontrolloidusti. Toisaalta tämän johdosta haastattelujen vivahteita ei saatu tallennettua. Tavoitteena oli haastateltavan

avautuminen pitkän usein työpäivän kestäneen keskustelun kuluessa. Nauhoituksen käyttämisessä tutkija arvioi olevan riski siitä, että haastattelija kieltäytyisi yhteistyöstä, joka saattaisi vääristää haastattelujen tuloksen kokonaiskuvaa.

Haastattelun tilintarkastajatausta selvitettiin jo ennen haastattelun aloittamista jutustelulla (usein edellä mainitulla ennakkotietolomakkeella) melko selväksi ja haastattelu muodostui usein eräiltä osin yksityiskohtien tarkistamiseksi. Haastattelujen sisältö kehittyi jonkin verran kaksivuotisen haastattelujakson aikana. Kronologisesti tarkasteltuna ensimmäiset haastattelut olivat sisällöltään pelkistetympiä kuin tutkimusjakson lopussa läpiviedyt. Tutkimus ”ohjasi itse itseään” ymmärtämisen edistyttyä tutkittavista yksityiskohdista. Edellisen perusteella voi yhtyä käsityksiin, että tutkimus on inhimillisiä ratkaisuja sisältävää toimintaa.

Haastateltavat tyypiteltiin raportointia varten kolmeen luokkaan:

5 päätoimista

8 sivutoimista päätoimenaan tilitoimistotehtävät ja

5 muuta sivutoimista.

Haastateltavat olivat kaikki HTM-tilintarkastajia. Kaksi heistä osallistui välittömästi haastattelun jälkeen KHT-tenttiin. HTM-tilintarkastajiin kohdistetut haastattelut varmistivat, että haastateltavat olivat nimenomaan tekemisessä pienyritysten tilintarkastuksen kanssa. Toisaalta voidaan esittää epäily, että KHT-tilintarkastajien mukanaolo olisi muuttanut tutkimuksen antamaa kuvaa. Tutkija pidättäytyy ilmaisemasta omaa käsitystään, olisiko tulos ollut tilintarkastajien ammattikunnalle kunniallisempi tai kunniaattomampi, jos KHT-tilintarkastajia olisi ollut mukana. Riemu kannanotosta jääköön arvoisalle lukijalle. Asiaa selventäneen Keskuskauppakamarin tilintarkastuslautakunnan entisen puheenjohtajan yksityishenkilönä antama haastattelulausunto suomalaisista kahdesta tilintarkastajaluokasta: ”Molemmilla on selvä rooli, KHT-tilintarkastus keskittyy suuriin, keskisuuriin ja kansainvälisiin yrityksiin ja HTM-tilintarkastus pienempiin ja kotimaisiin yrityksiin.”(Viitanen 2000, 27.)

Johtopäätösten tekeminen tilintarkastajien työtavasta ei ole kovin yksiselitteistä. Tulosten laaja käyttökelpoisuus on ollut tavoitteena (Ks. Lukka – Kasanen 1993, 375). Kuitenkin tutkimusten yleistettävyyden tutkijankin mielestä on sidoksissa institutionaalisiin ja kultturellisiin tekijöihin. Tarkasteluaineiston tilastollista analyysia ei ole tutkimuksessa

tehty, koska sillä ei voida katsoa saavutettavan vahvaa näyttöä tietyn tapanormin olemassaolosta ja sisällöstä. Aineistona on haastateltu siis henkilöitä, jotka ovat erikoistuneet pienten yritysten tilintarkastuksiin. Osa hyväksytyistä tilintarkastajista lienee erikoistunut suurten yritysten tarkastuksiin niin, että tekevät vain satunnaisesti pienten yritysten tilintarkastuksia. On mahdollista, että heillä on poikkeavia menettelytapoja myös pienen yrityksen tilintarkastuksissa, mutta siihen ei nyt valittu aineisto ei anna vahvistusta.

4.3

Johtopäätöksiä haastattelutuloksista

4.3.1

Odotuskuilu

Empiirinen analyysi haastatteluista on raportoitu alaluvussa 4.3. Sen jäsentely on tehty alaluvun 2.2 viitekehyksen pohjalta. Alaluku 4.3.1 odotuskuilu selvittää viitekehyksen teorian tason merkitystä käytännölle. Alaluku 4.3.2 suositukset koskettelee viitekehyksen säätelytasoa. Viitekehyksen käytännön – ”kokemuksen, kaiken varmuuden emon” – tuloksille on omistettu erityisesti alaluku 4.3.3. Alaluku 4.3.4 tarkastelee viitekehyksen käytännön tason ilmenemistä. Alaluvut 4.3.5 ja 4.3.6 käsittelevät eräitä poleemista mielipidekirjoittelua synnyttäneitä, täydentäviä yksityiskohtia.

Teemahaastatteluissa pyrittiin selvittämään tilintarkastajien suhtautumista ns. odotuskuiluun suorittaessaan työtään. Aikaisemman Niemen tekemän kyselytutkimuksen mukaan tilintarkastajilta odotetaan paljon (Niemi 2000). Varsinkin kansainvälisten tilintarkastusyriyten KHT-tilintarkastajat ovat kokeneet heihin kohdistuvat vaatimukset usein liian korkeiksi. Tässä tarkasteltavassa tutkimuksessa oli mukana vain yksi Big Five-yritysten (nytemmin - sattuneesta syystä - Big Four) palveluksessa oleva tilintarkastaja. Tutkimustuloksetkin ovat Niemen selvityksestä selvästi poikkeavat. Pääosa tilintarkastajista kertoi, ettei odotuskuilu puhuttele heitä lainkaan tilintarkastustyötä suorittaessaan. Tilintarkastajat kertoivat kaiken huomion kohdistuvan laissa tarkoitetun tilintarkastustyön läpiviemiseen. Tilintarkastaja huomioi vain poikkeustapauksessa ulkopuolisten sidosryhmien odotuksia ja silloinkin ilmeisen valikoivasti. Yksittäisessä tapauksessa haastateltava kertoi rahoittajilta tulevien odotusten olevan ”ykkösroolissa” hänen vaatiessaan tarkastettavalta tilinpäätökseltä oikeita ja riittäviä tietoja. Kahdessa muussakin tapauksessa haastateltava mainitsi, että rahoittajien odotukset pyritään

huomioimaan tilinpäätöstä tarkastettaessa. Lisäksi näistä tapauksista toinen mainitsi verottajan rahoittajaan verrattavana sidosryhmänä, jonka odotukset tilinpäätöksen muoto tulisi täyttää.

Sidosryhmäodotukset eivät muiden haastateltavien osalta vaikuttaneet haastattelujen mukaan tilintarkastuksen sisältöön lainkaan. Toisaalta eräs haastateltava kertoi odotusten huomioon ottaminen johtaisi poliisin apulaisen otteisiin, jollaiseen rooliin omistajan luottohenkilö ei voi muuntua. Tämän haastateltavan kannanoton taustalla oli haastattelijan mielestä kauppa- ja teollisuusministeriön julkaisu Tilintarkastajien raportointityöryhmä 1998, joka on tämän tutkimuksen lähdeluettelossa.

Haastatellut kokivat itsensä odotuskuiluasiassa ulkopuolisiksi: he uskoivat tietävänsä, miten heidän kuluu toimia ja miten toimeksiantaja haluaa heidän toimivan. He mielestään menettelivät tällä tavalla, eivätkä uhranneet ajatuksia sille, mitä mahdollisesti muut kirjanpidon sidosryhmät tai suuri yleisö asiasta ajattelivat. Jonkin verran odotuskuilu ymmärrettiin tilintarkastusta arvioivien sidosryhmien mielikuvan ja lainsäädännön väliseksi ristiriidaksi. Tilintarkastajat eivät halunneet paikata toimillaan mahdollisesti puutteellista lainsäädäntöä. He pyrkivät nimenomaan suorittamaan lakisääteistä tilintarkastusta. Kahdeksastatoista haastatellusta ainoastaan viisi (neljä päätoimisia ja yksi sivutoiminen) esitti varovaisesti huomioivansa muitakin odotuksia kuin toimeksiantajansa odotukset. Näidenkään osalta muilla odotuksilla ei ollut juuri merkitystä tilintarkastuksen läpiviennissä.

4.3.2

Suosituksset

Tilintarkastajien normeiksi tarkoitettujen suositusten (Suositukset hyväksi tilintarkastustavaksi, KHT-yhdistyksen sovellus IFACin ISA-standardeista) huomiointi osoittautui haastattelujen valossa varsin kevyeksi. Kukaan ei ollut tiedostanut, että suosituksista muodostuisi sellainen säädös, jota tulisi tilintarkastustyössä ryhtyä noudattamaan. Koska suosituskirja oli jaettu veloitusetta kaikille haastatelluille, se oli luonnollisesti tuttu kaikille heille ja tiettyä selailua oli tehty. Haastateltavat olivat suhtautuneet melko kevyesti kirjaan. Haastateltavien (yhteensä kahdeksantoista henkilöä) kohdalla haastattelijan käsitykseksi jäi, että neljä oli siirtänyt kirjan lähes avaamatta suoraan hyllylle pölyttymään. Systemaattista läpilyä oli toteutettu vain

poikkeustapauksessa. Haastattelijan käsityksen mukaan suositukset tulisivat aiheuttamaan vain kolmannekselle jotain uudistuksia tilintarkastuskäytäntöön. Tästä voisi tehdä sellaisenkin johtopäätöksen, ettei kansainväliset suuntaukset juuri muuttaisi meidän kulttuuriimme sopeutunutta tilintarkastusprosessia.

Kehitysaskeleet ovat vähintäänkin hitaita, koska suositukset eivät juuri välittömästi vaikuta tilintarkastajien käyttäytymiseen. Vaikutukset saattavat näkyä välillisesti alan kehittymisen - esimerkiksi suosituksista laadunvalvontaan siirtyneiden vaatimusten aiheuttamien paineiden - kautta. Toisaalta suositukset ovat materiaalia, jota kauppakamarijärjestö käyttää tilintarkastajien ammattitutkintoa järjestäessään. Onkin oletettavaa, että uudet tilintarkastajat omaksuvat suosituksia, koska heidän lienee osattava niitä alalle päästäkseen. Erään parikymmentä vuotta tarkastaneen haastateltavan mielestä suosituskirjaa kokeneempikin voi käyttää lähdeveksenä, joskin varsinaisesti se lienee tarkoitettu oppikirjaksi uraansa aloittavalle tarkastajalle. Useassa haastattelussa ilmeni pelkoa siitä, että suosituksia alettaisiin käyttää oikeusistuimissa tilintarkastajia vastaan.

Haastateltavilta kysyttiin heidän suhtautumistaan vuonna 1992 toteutetun 'ensimmäisen suosituspaketin' voimaantuloon. Kysymys luonnollisesti koski vain niitä henkilöitä, jotka olivat auktorisoitu jo silloin. Tyypillinen vastaus oli sellainen, että suositus ei muuttanut ainakaan suoranaisesti työtapaa. Toisaalta silloin julkaistu, suositukset sisältänyt teos kyllä muistettiin.

Yleisesti ottaen tutkija sai sellaisen käsityksen, että suosituksiin suhtauduttiin välinpitämättömästi. Suosituskirjojen vuosittain uudistuvia painoksia ei oltu halukkaita seuraamaan. Yksittäistapauksessa niitä hankittiin hyllylle, mutta uusittu teos ei ylittänyt edes selailukynnystä. Toisaalta suositusten merkitystä alan kehittymisen edistäjänä ei kiistettykään. Kuitenkin suositusten käyttöönoton edellytyksenä oli niiden kääntäminen omalle kielelle. Kukaan ei esittänyt surffailevansa internetissä IFAC:in tilintarkastussäännöstöjä tutkailemassa, joita suosituksia hänen tulisi noudattaa ammatillisen yhdistyksensä jäsenyyden velvoittamana. Suositusten osalta tilintarkastajien mielenkiinnon ehdoton edellytys näyttäisi olevan niiden vaivaton saatavuus. "Soveltamisohjeeseen pienyhtiön tilintarkastuksen erityispiirteistä" suhtauduttiin yleisesti myönteisesti, mutta mainittavaa huomiota ei sekään ollut saanut osakseen.

Suomessa on havaittavissa KHT- ja HTM-tarkastajien yhdistysten käsittelyn osalta sellainen ero, että KHT-yhdistys hyväksyttää suosituksia kokouksissaan käyttöön. HTM-tilintarkastajat pyrkii tarjoamaan suosituksia jäsenille tiedoksi. Toisaalta HTM-tilintarkastajat on sitoutunut siihen, että jäsenistö noudattaa niiden yhdistysten normeja, joiden jäsen yhdistys on. Tilintarkastuskäytäntöä kuitenkin kuvaa jo aikaisemmin on tutkimuksissa tehty havainto, jonka mukaan tilintarkastajien sitoutuneisuus normeihin ja näkemys normien merkityksestä eivät ole korkealla tasolla (Kärkkäinen 1996, 55).

4.3.3

Pienen yrityksen tilintarkastuskäytäntö

4.3.3.1

Riskianalyysi

Riskianalyysi	Yhteensä	Pää-toiminen	Sivutoiminen - pää-toim tilioim	Sivutoiminen - pää-toimi; muu
Ei koskaan	5		3	2
Arvioin riskejä	10	3	5	2
Kirjallinen	3	2		1
Yhteensä	18	5	8	5

Taulukko 3. Riskianalyysin soveltaminen

Kirjallisen riskianalyysin edes joistakin asiakkaistaan oli haastatelluista laatinut vain kolme. Kuten taulukosta 3 ilmenee 10 haastateltavaa esitti tilintarkastustehtävissään toisinaan miettivän riskikysymyksiä. Näissä pohdinnoissa asiakasyrityksen yritystoimintaan liittyvät riskit olivat ensisijaisia. Eräissä tapauksissa haastateltavat kertoivat niitä käsiteltävän yrittäjän kanssa tarkastuksen alkukeskusteluissa, mutta ne jäivät tällöin dokumentoimatta. Tilintarkastusriskikäsitteellä tarkastajat tuntuvat tarkoittavan tilintarkastajan uhkaa joutua vahingonkorvausvaatimusten kohteeksi. Harvoin tilintarkastusriskiä tiedostettiin suositusten tarkoittamilla osatekijöillä: toimintariskinä, kontrolliriskinä ja havaitsemisriskinä. Tutkimustulos vaikuttaa hämmästyttävältä, koska tilintarkastusalan ammatillisilla kursseilla tilintarkastusalan manuaaleissa sen tärkeyttä on viime aikoina painotettu. Näyttäisikin siltä, että manuaalit ovat vain oppimateriaaliin verrattavaa aineistoa. Ne eivät määritä minimisuoritustasoa, vaan ovat apukeinoja

lisäämään ammattikunnan työn professionaalisuutta, joihin viitataan enemmän puheissa kuin teoissa. Riskianalyyysien historia on Suomessa vielä lyhyt. Alan suosituksien mukaan tilintarkastajan näkökulma on ensisijaisesti tilintarkastusriskien arviointi. Nimenomaan pienyrityksen riskianalyyysia pidetään tärkeänä tilintarkastuksen suunnittelun kannalta. Eräs haastateltava kertoi hankkivansa kaikista asiakkaistaan luottotiedot ja tämän muodostavan pääosan hänen soveltamastaan riskianalyyysistä.

Päätoimiset tilintarkastajat huomioivat riskianalyyysin jossain määrin sivutoimisia sääntillisemmin, joista vain yksi oli edes joskus laatinut kirjallisesti huolellisesti perustellun riskianalyyysin.

Riskianalyyysiin liittyvää tilinpäätösvirheiden olennaisuuden systemaattista arviointia ei myöskään esiintynyt. Mahdolliset virheet arvioitiin sormituntumalta.

4.3.3.2

Sisäinen tarkkailu, sisäinen tarkastus

Sisäinen tarkkailu on pienyrityksissä ongelmallista. Vaarallisia työyhdistelmiä ei voida välttää yksinkertaisesti siitä syystä, että työntekijöiden määrä ei tarjoa mahdollisuutta riittävään tehtävien jakoon (Kokkonen 2000, s. 40). Tämä johtaa tilintarkastajat käymään läpi laajemmin tarkastettavaa aineistoa. Haastateltujen suhtautuminen tarkastettavien sisäiseen tarkkailuun oli selvästi kaksijakoista: osa haastatelluista huomioi tarkastusta tehdessään sisäisen tarkkailun toimivuuden kun taas toinen ryhmä ohitti koko näkökohdan asiaan kuulumattomana. Sisäisen tarkkailun kehittämiseen kiinnitti huomiota viisi haastateltavaa. Muut sisäiseen tarkkailuun huomiotaan uhranneet arvioivat lähinnä järjestelmiä pohtiessaan, miten laajaa aineistotarkastusta he pitivät tarpeellisena varmistaakseen kirjanpidon oikeellisuuden. Yksittäisessä haastattelussa kerrottiin pienen yrityksen sisäisen tarkkailun tarkastamisen paljolti olevan samaa kuin käteiskassan hoidon järjestelyjen tarkastusta. Muu sisäinen tarkkailu hoituukin omistajayrittäjän läsnäololla päivittäisessä toiminnassa. Haastateltujen kokonaistulos vahvisti Peiposen (1997) tekemää havaintoa, että sisäisen tarkkailun tarkastamisella ei ole pienyritysten kohdalla tilintarkastusprosessissa suurtakaan merkitystä.

Vain kolme haastatelluista oli joskus tarkastanut yhteisöjä, joissa on edes alkeellista sisäistä tarkastusta. Näissä tapauksissa sisäinen tarkastus antoi vain lievää lisävarmuutta

sisäisen tarkkailun toimivuuteen. Sisäinen tarkastus näyttäisi olevan erittäin harvinaista pienissä yrityksissä.

4.3.3.3

Tilintarkastussuunnitelma

Kirjallinen tilintarkastussuunnitelma oli haastateltavien käytössä harvinainen työkalu. Vaikka tilintarkastussuunnittelua pidetään alan opetuksessa välttämättömänä työvaiheena, sitä ei ole kyetty installoimaan pienen yrityksen tilintarkastusprosessin perustaksi. Viidellä kahdeksastatoista haastatellusta ei ollut minkäänlaista dokumentoitua tilintarkastussuunnittelumenettelyä käytössä. Ilmeisesti tarkastuksia suunniteltiin tällöin ”tilanteen mukaan” kokemukseen perustuen. Muut olivat jossain määrin ainakin joskus suunnitelleet kirjallisesti tilintarkastustyötään. Suunnitelmissa oli kuitenkin paljon heterogeenisyyttä. Haastateltavista vain muutamat tarjosivat haastattelijalle avoimesti valokopioita suunnittelussa käyttämistään sabluunoista. Näiden suunnitelmamallien perusteella oli vaikea määritellä tarkastustapaa – sabluunien välinen sukulaisuus oli epäolennaisen vähäistä siitä huolimatta, että ehkä puolet henkilöistä olivat osallistuneet samoihin tilintarkastustekniikkaa koskeviin koulutustilaisuuksiin. Sellaista sabluunatyyppejä, joka olisi saanut yhteistä hyväksyntää, ei oltu vielä kehitetty. Usein näillä haastatelluilla oli käytössä jonkinmoinen vakiotilintarkastussuunnitelma, jota he kertoivat käyttävänsä. Näitä ei useinkaan löytynyt asiakaskohtaisten dokumenttien arkistosta. Tilintarkastuksen suunnittelua ei ole haastateluista päätellen Suomessa ammattikunnan piirissä harmonisoitu. Kaiken kaikkiaan pienyritysten tilintarkastussuunnittelun viitekehys vaikuttaa vielä puutteelliselta. Toisaalta tarkastaja saattaa ”kokea tarkastavansa yhteisön koko toiminnan ja tilinpäätöksen” eli suunnitelma sisältäisi vain yhden lauseen.

Kati Niemen tutkimuksessa (Niemi 2000a) todettiin, etteivät HTM-tilintarkastajat koe hyötyvänsä pienten toimeksiantojen tarkasta suunnittelusta. Haastattelut vahvistavat Niemen tutkimustulosta.

4.3.3.4

Myyntisaamisten tarkastaminen

Myyntisaatavien tarkastus on usein käytännössä keskustelua asiakasyrityksen edustajien kanssa vanhoiksi päässeistä myyntisaatavista. Vanhat myyntisaatavat suositeltiin yleisesti

poistettaviksi kirjanpidosta. Lisäksi pyrittiin selvittämään ovatko vanhat saatavat enää todellisia eli onko ne jätetty kirjanpitoon vain horjuvan vakavaraisuuden parantamiseksi. Kolme haastateltavaa ilmoitti erityisesti kiinnittävänsä huomiota myyntisaatavien arvostukseen. Yksittäistapauksissa pyrittiin myyntisaamisten tarkastuksessa hakemaan tuottojen jaksotusvirheitä. Myyntisaatavat koettiin kuitenkin yleisesti keskeiseksi vuosilintarkastukseen liittyväksi tarkastuskohteeksi.

Myyntisaatavien saldovahvistuksia ei pienyrityksissä viime vuosina ole juuri pyydetty: vain yksi haastatelluista kertoi harrastavansa saldovahvistusten pyytämisiä.

4.3.3.5

Vaihto-omaisuuden tarkastaminen

Vaihto-omaisuuden tarkastuksen haastateltavat kokivat toisistaan eri tavalla. Osa haastatelluista halusi nähdä jossain määrin fyysistä vaihto-omaisuutta. Noin puolet haastatelluista kertoi, ettei ole fyysisen inventoinnin kanssa missään tekemisissä. Tälle ryhmälle oli tärkeätä, että tase-erittelynä esitetty inventaario oli muodoltaan vaatimukset täyttävä: se oli saatu paperille ja sen oikeellisuus oli allekirjoituksin varmistettu. Sen sijaan toinen puoli pyrki joko analyttisin menetelmin varmistamaan vaihto-omaisuuden arvostusta ja jossakin tapauksessa paikalla ollen selvittämään, että fyysinen vaihto-omaisuus vastasi paperille luetteloitua. Inventointiin liittyviä laskutoimituksia pyrittiin tarkastamaan. Vaihto-omaisuuden kuranttisuuteen ei kiinnitetty useinkaan huomiota. Pienen yrityksen varastokirjanpitojärjestelmät eivät juuri mahdollista sen arviointia, joten tämän johdosta ilmeisesti asia ohitetaan. Toisaalta peräkkäisien inventointien rivejä vertaamalla haettiin viitteitä ”pysähtyneestä” varastonkierrosta. Lisäksi muutamat kiinnittivät inventaarin hinnoitteluun sisältyvän ”ilman poistoon” huomiota. Jossain haastatteluissa korostettiin vaihto-omaisuuden selvittelyssä käytettävien järjestelmien tarkastuksen tärkeyttä.

Ääritapauksissa haastateltava väitti, ettei ole koskaan tarkastanut yhtään inventointia.

4.3.3.6

Vieraan pääoman tarkastaminen

Vieraan pääoman selvittelyä suoritettiin vain viidentoista haastattelun osalta, koska alkuperäisessä haastatteluohjelmassa kyseistä kohtaa ei ollut.

Vieraan pääoman tarkastuksen haastatellut yhtä lukuun ottamatta olivat kokeneet niin tärkeäksi, että sen oikeellisuutta pyrittiin varmistamaan lainanantajien antamin saldovahvistusten avulla. Tässä yhteydessä jotkut haastateltavista tarkastivat lainojen vakuuksia tarvittaessa jopa rasiustodistuksia vaatimalla. Lyhytaikaisen ja pitkäaikaisen pääoman rajaus liittyi joissakin tapauksissa tilintarkastusprosessiin. Kolmessa tapauksessa haastatellut lähestyivät asiaa analyttisesti. He kantoivat huolta yrityksen kyvystä maksaa velkansa pois ja tekivät siihen liittyviä analyysejä.

Vieraan pääoman tarkastusmenettely oli muihin haastatteluaiheisiin verrattuna hyvin yhteneväinen.

4.3.3.7

Hallinnon tarkastaminen

Hallinnon tarkastukseksi miellettiin pienyritysten tilintarkastuksessa keskeisimmin kaupparekisteriotteeseen ja yhtiöjärjestykseen tai sääntöihin perehtyminen sekä yhteisöelinten päätösten säädösten mukaisuuden tarkastaminen. Muistiinpanot pöytäkirjoista ja pöytäkirjojen osittainen kopiointi tiedostettiin hallinnon tarkastukseksi. Muutamassa tapauksessa pyrittiin vaatimaan hallitukselta pöytäkirjattuja päätöksiä ”varmuuden vuoksi” eli vaadittiin tilikauden aikaisista päätöksistä pöytäkirjoja, vaikka laki ei sellaisia olisi edellyttänytkään. Myös vakuutukset tuotiin eräissä haastatteluissa esiin hallinnon tarkastuksen kohteena. Yksittäistapauksessa kerrottiin verratun sopimuksia ja vakuutuksia kokouspöytäkirjoihin. Jossain määrin tuotiin esiin sisäisen tarkastuksen ja sisäisen valvonnan tulosten yhteys hallinnon tarkastamiseen (Vrt. Kokkonen 1990, 71). Tähän liittyen pohdittiin organisatorisia kysymyksiä ja jopa palkkakirjanpitoa.

Hallinnon tarkastuksen asema ei ainakaan korostunut annetuissa vastauksissa. Toisaalta hallinnon tarkastusta toteutetaan merkittävästi siten, että tarkastaja ei tiedosta tekevänsä hallinnon tarkastusta. Lähipiirilainojen tarkastus on luokiteltavissa hallinnon tarkastukseksi, mutta useat kokevat tekevänsä tilinpäätöksen tarkastusta, selvittäessään tuleeko tilintarkastuskertomusta mukauttaa lähipiirilainojen johdosta. Käsitteenä hallinnon

tarkastus ei liene yksiselitteinen haastateltujen keskuudessa. Sen sisältö eri yhteisömuodoissa lienee jäänyt epäselväksi.

4.3.3.8

Raportointi

Keskeinen raportti tilintarkastuksissa oli tilintarkastuskertomus. Yleiskäsitykseksi haastatteluista jäi, että puolet haastatelluista keskittyi tilintarkastajan päätuotteen ”lakisääteisen tilintarkastuskertomuksen” avulla tuomaan esiin kaiken raportoitavansa. Näiden rinnalla toinen puoli keskittyi ehkä lisäarvomielelläkin raportoimaan liikkeenjohdolle erilaisista havainnoistaan pääasiassa kirjallisesti, mutta myöskin suullisesti. Tilintarkastuspöytäkirja oli poikkeuksellinen. Vapaamuotoinen huomautuskirje tai muistio yhtiön edustajille näyttäisi olevan tiheämmin käytössä kuin laissa tarkoitettu pöytäkirja. Muistiolla on tavoitettavissa konsultoiva ote, kun taas pöytäkirjan tunnusmerkit täyttävällä asiakirjalla parannusehdotusten tarjoaminen ei tunnu luontevalta. Muistioissa esitettiin sellaisia huomioita ”vakavista asioista”, joista olisi pitänyt laatia pöytäkirja, mutta kolmen kirjallisen raportin antamista samalle pienyrittäjälle haluttiin välttää.

Raportointi ei kaiken kaikkiaan ollut mitenkään vakioitua, vaan persoonallistakin otetta oli havaittavissa. Suullisesta raportoinnista oli toisinaan pitkiäkin muistiinpanoja, mikäli parannettavaa kirjanpitoasioissa oli havaittu.

4.3.4

Tilintarkastajan työpaperit

4.3.4.1

Pysyväistiedot

Tilintarkastajan työpapereilla tarkoitetaan kaikkia niitä asiapapereita, jotka tilintarkastaja laatii tai hankkii käyttöönsä. Tilintarkastajan tulisi dokumentoida sellaisia seikkoja, jotka ovat tärkeitä tilintarkastuskertomuksen antamiseksi sekä sen toteamiseksi, että tilintarkastustyö on suoritettu hyvän tilintarkastustavan mukaisesti. Vuosittain toistuvissa toimeksiannoissa tietyt työpaperit voidaan luokitella toimeksiannon ”pysyväistiedoiksi”, jota aineistoa päivitetään tiedolla, jolla on pysyvää merkitystä. Näistä voidaan erottaa

tilikausikohtaiset työpaperit, ”tilikauden tiedot”, jotka koostuvat vain kullekin tilikaudelle kohdistuvasta aineistosta. Pysyväistietoja sisältävät työpaperit kertyvät asiakkaan perustiedoista sekä liiketoiminnan ja riskien kartoituksesta (Riistama 1999, 314). Eräät haastateltavat eivät käytännön arkistoinnissaan ja toiminnassaan soveltaneet pysyväistietojen ideaa lainkaan tilikauden tietojen rinnalla. Heille työpapereiden arkistointi oli aina tilikausikohtaista. Satunnaisesti nämäkin haastateltavat kertoivat kuitenkin säilyttäneensä kaupparekisteriotteita ja yhtiöjärjestyksiä pysyväistietoina.

Kahdeksastatoista haastatelluista kaupparekisteriotteen ja yhtiöjärjestyksen arkistointiin suhtautui pääsääntöisesti välinpitämättömästi kymmenen. Heistä kaksi oli päätoimisia tilintarkastajia, viisi sivutoimisia tilintarkastajia päätoimenaan tilitoimisto ja kolme muita sivutoimisia tilintarkastajia. Kaupparekisteriasiakirjojen arkistointia ei yleensä kukaan tunnuttu pidettävän tilintarkastuksessa aivan välttämättömänä. Yksittäistapauksissa asiaa pidettiin jopa turhana. Selitykseksi tarjottiin, että ainakin teoriassa tarvittaessa kaupparekisteriotteet oli hankittavissa sähköisessä muodossa käden käänteessä. Toisaalta ei löytynyt muistiinpanoja, että vähänkin systemaattista sähköistä kaupparekisteriasiointia harjoitettaisiin.

Kaupparekisteriasiakirjojen kopioiden ohella pysyväistietoina vähäisessä määrin käsiteltiin yrityksen riskeihin liittyviä asiakirjoja.

4.3.4.2

Tilikauden tiedot

Tilikauden tiedot työpapereista tulisi kattaa tilintarkastuskertomuksen muodon edellyttämät perustelut, selvitys kirjanpitojärjestelmän ja sisäisen kontrollijärjestelmän toimivuudesta ja tarkastustyössä käytetyt menetelmät. Tämän toteutus oli melko vaihteleva. Kaikki pyrkivät arkistoimaan tarkastamistaan tilikausista tilinpäätöspaketit virallisilta osin. Tase-erittelyjen arkistointi oli jo epähomogeeninen: ääritapauksissa arkistointia pidettiin välttämättömänä ja toisaalta kaikilta osin tilintarkastuksessa turhana. Muistiinpanoja keskusteluista ja konsultoinnista säilytettiin useissa tapauksissa. Lisäksi arkistoissa oli kopioita merkittävistä kauppasopimuksista. Tilintarkastusmenetelmistä eivät työpaperit juuri kertoneet. Menetelmistä oli kuvausta muistiinpanoissa ”potilaskortin muodossa”. Melkein pä poikkeuksellisen harvinaista oli olennaisten kirjausten valokopiointi.

Asiakaskohtaisia vuositarkastussuunnitelmia ei haastatteluissa käytännössä haastatteluissa tullut esille. Haastattelujen yleiskuvana on esitettävissä, etteivät arkistoidut dokumentit vastaa sisällöltään lähellekään sitä tasoa, että kollega saisi riittävän hyvän kuvan arvostellakseen tehdyn työn suunnittelua, toteutusta ja johtopäätösten tekoa. Työpapereiden tukena tarvitaan merkittävästi suullista keskustelua, mikäli halutaan selvittää, miten tarkastukset ovat käytännössä toteutettu ja tilintarkastuskertomuksessa annettuihin lausumiin päädytty. Haastateltavat kertoivat laativansa työpapereita kuitenkin lähinnä osoittaakseen nimenomaan tilinpäätöksen tulleen tarkastetuksi. Lähtökohtana on ollut ”oikeiden ja riittävien tietojen” arviointi tilinpäätöksen tarkastuksessa. Tositetarkastuksesta oli tehty työpapereihin merkintöjä siitä, miltä osin (= minkä ajankohdan tositteita on läpikäyty).

Työpapereihin liittyi poikkeustapauksissa asiakasta konsultoituessa syntyneitä aineistoa. Tällaisia dokumentteja oli laadittu mm. verosuunnittelusta tai yritysanalyysilistauksista. Tilintarkastuksiin liittyvät konsultointi ja tilintarkastuksen oheispalvelut (non-audit services; professional services) tuntuivat kaiken kaikkiaan vähäisiltä, eikä riippumattomuusongelmia niiden suhteen havaittu. Maailmalla viime vuosina vellone keskustelu siitä, mitä muuta kuin tilintarkastusta tilintarkastajat saavat tehdä (mm. Paul 2001, 45), on epärelevantti suomalaisen pienyritystilintarkastajan osalta suoritettujen haastattelujen valossa.

Arkistoinnin toteuttamisessa ilmeni eräiden haastateltavien osalta vähäistä pyrkimystä sähköiseen arkistointiin. Sähköisen arkistoinnin polku oli kuitenkin kaikilta osin aluillaan ja sen yksityiskohdat vielä vakiintumattomia.

4.3.5

Erityistehtävät

4.3.5.1

Riippumattomana asiantuntijana toimiminen

Riippumattomana asiantuntijana toimiminen katsottiin epämieluisaksi tehtäväksi. Mikäli tällaisiin tehtäviin jouduttiin, taustat pyrittiin varmistamaan ja turvaamaan. Tässä oltiin valmiita turvautumaan kollegoidenkin apuun.

Kahdeksastatoista haastatellusta vain kuusi oli olennaisessa määrin tehnyt riippumattoman asiantuntijan tehtäviä. Näiden kohdalla lausunnot perustuivat käytännössä muihin asiantuntijalausuntoihin, eikä sooloiluihin kerrottu lähdeävän omaisuuden arvioinnissa. Toisinaan arvojen varmistamiseen käytettiin autoliikkeitä, kiinteistövälittäjiä ja muita ekspertejä. Tarvittaessa varmistus pyydettiin kahdeltakin asiantuntijalta. Apporttilausunnoissa, joissa yhteisöä muutettiin osakeyhtiöksi, korostui kirjanpidon ja tilinpäätösten itse suoritettu tarkastus: toisten suorittamiin tarkastuksiin ei tyydytty. Haastattelijan käsitykseksi muodostui, että apporttilausunnoissa noudatettiin yksittäistapauksissa suurta varovaisuutta ja taseen erien arvostuksia pyrittiin kirjaamaan alas ennen yhtiömuodon muuttumista.

4.3.5.2

Yleisluonteinen tarkastus

Yleisluonteisia tarkastuksia oli tehnyt vain neljä haastatelluista. Koko menettelytapa oli haastateltaville outo. Yleisluonteinen tarkastus on Suomessa vielä uusi ja se on tullut 1990-luvun loppupuolella suositusten kautta suomalaiseen tilintarkastukseen. Toisaalta tämä menettely on ollut eräissä maissa aikaisemmin jo käytössä ja jotkut tilintarkastajat ovat saaneet ulkomailta joitakin toimeksiantoja yleisluonteisesta tarkastuksesta.

Yleisluonteinen tarkastus ei ole lakiin tai asetukseen perustuva tilintarkastajan tehtävä. Yleisluonteisessa tarkastuksessa tilintarkastaja tarkastaa tietyn informaation sen mukaan ja siinä laajuudessa kuin toimeksiantajan kanssa on sovittu. Tarkastettava informaatio voi olla tilinpäätös, mutta se voi olla myös muuta informaatiota. Tarkastuksen laajuus ja suoritettavien tarkastustoimenpiteiden sisältö ovat yleisluonteisessa tarkastuksessa merkittävästi suppeammat, kun niitä verrataan lakisääteiseen tilintarkastukseen (Horsmanheimo – Steiner 2002b, s. 310). Pienyrityksen tilintarkastajan toimialueella tällä menettelyllä ei näytä olevan vielä olennaista merkitystä.

4.3.6

Laadunvalvonnan ja atk:n käyttö tarkastuksessa

Kaikki haastatellut osallistuvat ammatillisen yhdistyksen edellyttämään tilintarkastusalan laadunvalvontaan. Tämä on kuulunut haastateltavien kulttuuriin vuodesta 1998 alkaen. Alkuvaiheessa laadunvalvonta on havainnut puutteita etenkin tilintarkastuksen

suunnittelussa ja dokumentoinnissa. Laadunvalvonnan oma viitekehys on tosin ollut vielä vajavainen laadunvarmistuskulttuuriin uutuuden johdosta. Tämän lisäksi noin puolet haastatelluista arvelivat koulutuksen takaavan ammattitaitonsa säilymisen. Eräät haastateltavat kokevat ammatilliseksi laadunvalvonnaksi myös erilaiset tilintarkastusprosessin menetelmäkaaviot (tarkistuslistat, sabluunat) ja työkirjat, joita on ammatin harjoittamisessa apuna. Käytännössä lähes kaikilla oli kirjastossaan jokin työkirjamanuaali. Sen käyttö näyttäisi olevan haastateltujen kohdalla tyypillisesti melko vähäistä ja parhaimmillaankin sitä käytetään vain oppikirjana. Sen käyttöä kirjantekijöiden tarkoittamassa laajuudessa ei havaittu lainkaan. Tarkistuslistoja (yleensä verraten suppeita, joissakin tapauksissa vain muutaman asian käsittäviä) käytettiin jonkin verran. Jotkut olivat saaneet ideoita niihin työkirjoja selailemalla. Eräs haastateltava kertoi, ettei laadunvalvonnalla ole hänelle merkitystä, koska hänen työnsä laatutaso on muutenkin korkea. Dokumentoinnissa olevien puutteiden vuoksi asia jäi kuitenkin todentamatta.

Yksittäisen tilintarkastajan laadunvalvonta toteutuu tilintarkastusjärjestelmän määrittelemän menettelyn mukaan. Mikäli haastateltava oli suuren tilintarkastusyhteisön palveluksessa, laadunvalvonnan menetelmät poikkesivat jonkin verran kansallisesta minimitasosta. Suuressa tilintarkastusyhteisössä oli oma laadunvalvontajärjestelmä. Tässä tilanteessa laadunvalvontaa harjoitettiin kahdelta taholta. Toisaalta yhteisön oma laadunvalvonta saattaisi olla tehoton puuttumaan julkisuudessa Enronin, Andersenin, IBM:n, General Electricin, Applen, Xeroxin, Citigroupin, Merckin, Adelhian, WorldComin, El Pason, Tycon, GlobalCrossingin ja Questin tapausten yhteydessä esillä olleiden kaltaisiin epäkohtiin.

Tilintarkastusinstituution laadunvalvonnan on odotettu parantavan tilintarkastuksen laatua. Haastattelujen yhteydessä tehdyt havainnot tukivat käsitystä, että tällaista kehitystä on toteutumassa: useat haastatellut olivat toteuttamassa nimenoman laadunvalvonnan johdosta työtavoissaan, työpapereissaan ja arkistoinneissaan uudistuksia, jotka mahdollisesti olivat vielä uutuuden vuoksi hieman kesken.

Pieniä edistysaskeleita oli havaittavissa ATK-avusteisessa työskentelyssä. Lähinnä tältä osin tilinpäätösanalyysitekniikkaa harjoitettiin mikrolla ja tarjottiin tätä kautta tilintarkastusrutiiniin liittyvää lisäarvoa tilintarkastusasiakkaalle. Haastatelluista sai sen käsityksen, ettei ATK-avusteisessa työskentelyssä ole vielä merkittäviä askeleita kuitenkaan saavutettu. Useimmilla tietokoneen hyväksikäyttö rajoittui tietokoneen

käyttämiseen tekstinkäsittelyssä. Haastateltavien kohdalla eivät tilintarkastusohjelmat olleet olennaisessa määrin käytössä, eikä pyrkimystäkään tähän suuntaan ollut vielä havaittavissa. Paperittomia kirjanpitoja ei ollut kukaan tarkastanut.

4.4

Empiirinen analyysi ja viitekehys

Luvussa 2 tilintarkastuskäytäntöjen tutkimuksen käsitteellisen viitekehysten käytännön taso ajateltiin voitavan hahmottaa tilintarkastajien arkistoja analysoimalla. Sieltä tulisi löytyä tarkastelua varten tilintarkastussuunnitelmat, -ohjelmat, työpaperit, riskianalyysi ja tilintarkastusraportit. Empiirisen analyysin työstämisen yhteydessä ollaan osaltaan suoritettu auktorisoitujen tilintarkastajien ensimmäistä työn laadunvalvontakierrosta Suomessa. Työhön on lähdetty Veijo Riistaman antamin evästyksin ”vielä puutteellisella viitekehyksellä sekä lämmöllä ja suurella sydämellä”¹. Tukihenkilön rooli on antanut haastattelijalle mahdollisuuden perehtyä viitekehyksessä tarkoitettuihin työnäytteisiin.

Tässä luvussa esitetyt haastattelujen tulokset osoittavat merkittävää heterogeenistä tilintarkastustapaa. Tilintarkastajayhdistysten ponnisteluilla parantaa tilintarkastuksen laatua ja tehokkuutta riskien analysointia ja tarkastusten suunnittelua dokumentoimalla ei ole ollut toivottua vaikutusta. Haastateltavista karkeasti arvioiden puolella oli dokumentoinnissa huomattavia puutteita. Muiden dokumentointi täytti edellä kuvailtua, ”Riistaman konstruoimaa arvosteluasteikkoa” käyttäen hyvän tilintarkastustavan kriteerit. Ilmeisesti asiakkaat odottavat vain tilintarkastuskertomukseksi otsikoitua paperia, jonka laatimiseen pienen yrityksen tilintarkastaja työprosessissaan keskittyy. Muut dokumentit koetaan useiden auktorisoitujen tilintarkastajien keskuudessa ainakin toistaiseksi tarkastajan päätuotteen rinnalla toissijaisina.

Kuten edellä on todettu käytännön tason viitekehystenä toimi tässä tutkimuksessa tilintarkastajan asiakaskohtainen arkisto (Melko yleinen arkistointitapa tosin oli kronologinen arkisto papereista auktorisointipäivästä laaduntarkastuspäivään, jolloin jos asiakassuhde oli syntynyt kymmenen vuotta sitten papereita löytyi vähintään kymmenestä kohdasta – osa kesämökilläkin.). Arkisto toimi varmentamismenetelmänä tehdystä työstä.

¹ Dosentti Veijo Riistaman puheenvuoro HTM-tilintarkastajien laaduntukihenkilöiden

Se on osa hyvästä tilintarkastustavasta. Tilintarkastajan arkistolle on asetettu seuraavat vaatimukset: Työpapereiden perusteella ulkopuolisen tulee saada kokonaiskuva suoritetusta tilintarkastuksesta. Tämä edellyttää, että arkistossa on tiedot työn suunnittelusta, kuvaus suoritettujen tilintarkastustoimenpiteiden luonteesta, ajoituksesta, laajuudesta ja tarkastuksen tuloksesta ja tilintarkastusevidenssin perusteella tehdyistä johtopäätöksistä (KHT-yhdistys 2002a, 57). Ongelmana viitekehysten kytkemisessä empiriaan oli puutteet dokumentoinnissa. Usean haastateltavan kohdalla arkiston sisältö ei täyttänyt sille asetettavia vaatimuksia; toisin sanoen tutkimiseen tarvittavia työpapereita ei ollut. Toisaalta tutkija ei havainnut valittua menettelyä parempaa vaihtoehtoa viitekehykselle.

Sidosryhmäodotuksilla ei ole pienten yritysten tilintarkastuksissa suurta merkitystä. Tutkijan käsityksen mukaan pienen yrityksen tilintarkastuksessa lähtökohtana on toimeksiantajan palveleminen. Toimeksiantaja on omistajajohtaja/t. Tilintarkastaja keskittyy vuositilintarkastusta koskevassa toimeksiannossa tyypillisesti tutkimaan, onko kirjanpito- ja yhteisölainsäädäntöä noudatettu. Tutkimuksensa tuloksena hän muotoilee raportoinnin, jossa tavoitteena on vakiomuotoisen kertomuksen antaminen. Omistajajohtajan tilaus ei kata palvelun laajentamista muiden sidosryhmien odotuksien mukaiseksi.

Tilintarkastuksen käytännön tasoa pystytään selvittämään työnäytteiden ja haastattelun avulla. Työnäytteet auttavat pysymään haastattelut teemassaan. Ilmeisenä ilman työnäytteitä tapahtuvalle kyselylle on riskiesimerkkinä, että vastaaja vastaa kysyjän pientä yritystä koskevaan kysymykseen jonkin suuren säätiön tilintarkastuskokemuksen, josta dokumentointikin on kattava, perusteella. Kun EU:ssa tilintarkastuksen laadunvalvonnan hyväksyttävä menetelmä on työnäytteisiin perustuva ja kyselylomakkeisiin tukeutuva haastattelututkimus, vahvistaa se käsitystä, että viitekehyksessäni esittämä käytännön taso selvitetään samantyyppisellä menetelmällä.

5

KOKOAVIA PÄÄTELMIÄ TUTKIMUSTULOKSISTA

5.1

Tarvitaanko pienyritysten tarkastuksissa eri hyvä tilintarkastustapa kuin keskisuurissa ja suurissa yrityksissä?

Suuret kansainväliset tilintarkastusketjut, jotka suomalaiseen tilintarkastuskäytäntöön verrattuna ovat kehittäneet varsin yksityiskohtaiset ohjeistot tilintarkastustyön suorittamista varten, sisällyttävät yleensä näihin ohjeistoihinsa pienehkön yrityksen tarkastusohjeiston omana nimikkeenään (Riistama 2000, 78). Tämä johtunee mm. siitä, että pienehkössä yrityksessä ei usein ole mielekästä soveltaa teknisesti kehittyneimpiä tarkastusmenetelmiä, koska toisaalta tarkastettava aineisto on pienehkö ja toisaalta useimmiten on kyse varsin keskittyneestä päätöksenteosta ja valvonnasta. Valvonta tapahtuu olennaisessa määrin henkilökohtaisen toimintaan osallistumisen ja läsnäolon perusteella. Tilintarkastajan rooliin tämälntyyppisessä organisaatiossa kuuluu tavanomaista enemmän konsultoivaa toimintaa. Yrittäjä ei odota tilintarkastajalta osallistumista päivittäiseen valvontaan, vaan neuvoja oikeiden ja tarkoituksenmukaisten menettelytapojen soveltamiseksi yrityksen taloudenhoitoon.

Koska pienten yritysten tilintarkastus poikkeaa monessa kohdin suurten yritysten tilintarkastuksesta, on herätetty kysymys: ”onko pienten yritysten tilintarkastus ollenkaan sitä tilintarkastusta, jota standardeissa tarkoitetaan (Koskela 1990, 15).” IFAC-standardeissa on paljon sellaista, joka ei sovi pienten yritysten tilintarkastuksiin. Käytännön työssään tilintarkastajat tuntuivat haastattelutulostenkin perusteella ohittavan nämä standardit, etteivät joutuisi vierailta tuntuvien lisäpaineiden alaisiksi. Toisaalta IFAC pyrkii eriyttämään harmonisoinnissa ja ohjeissa ne tilintarkastusympäristöt, joissa tarkastetaan suuria yhteisöjä, niistä ympäristöistä, joissa tarkastetaan pienyrityksiä. IFAC:in käyttämä pienen yrityksen määritelmä, joka on esitetty edellä alaluvussa 2.1.2, perustuu yrityksen kontrollin keskittyneisyyteen, eikä niinkään sen liikevaihtoon tai henkilömäärään. IFAC:in tavoitteena ei ole pyrkiä toimimaan pelkästään suuryhtiöiden tarkastajien järjestönä vaan kattamaan kaiken yritysten tilintarkastustoiminnan.

Pienehkölle yritykselle on tyypillistä (Riistama 2000, 79), että sillä on vain yksi toimipaikka. Yrityksen toiminnot rajoittuvat vain yhteen toimialaan ja suppeaan tuote- ja palveluvalikoimaan. Näistä syistä johtuen sen liiketoimintaan liittyvät riskit saattavat olla keskimääräistä suuremmat. Toinen riskejä aiheuttava alue on rahoitus. Yrittäjällä tai perheellä on yleensä suhteellisen rajoitetusti omia varoja investoitavaksi yritykseen. Sen vuoksi vieraan pääoman osuus on suuri ja siitäkin usein valtaosa on lyhytaikaista vierasta pääomaa kuten ostovelkoja ja lyhytaikaista pankkirahoitusta. Yritys ei pyrikään hankkimaan omaa pääomaa alkuperäisen omistajakunnan ulkopuolelta. Velkarahoituksen riskit puoltavat tilintarkastusvelvoitteen säilyttämiseksi. Rahoittajan tulee saada yhtiön taloudellisesta asemasta luotettavaa tietoa. Tilintarkastuksen vaikutuksen tehostamiseksi tulisi pienyrityksen tilinpäätössäättelyä kehittää riskinkartoitusmallistojen suuntaan. Tilintarkastus ottaisi kantaa tilinpäätöksessä esitettyyn riskikartoitukseen.

Suomessa oikeusministeriön työryhmä on käsitellyt mietinnössään tilintarkastuspakkoa pienissä osakeyhtiöissä (Sorsa 1998, 377). Tilintarkastuspakon säilyttämiseen osakkaiden ja sopimusvelkojien kannalta ei työryhmän mukaan ole tarvetta yhtiöissä, joissa ei ole tilintarkastuslain perusteella vaadittava hyväksytyä tilintarkastajaa. Siis esimerkiksi 680000 euron liikevaihdon ja alle 340000 euron taseen omaavat yhtiöt olisivat tilintarkastuspakon ulkopuolella. Työryhmä ei kuitenkaan ole ottanut kantaa julkisoikeudellisten maksujen saajien asemaan siinä tapauksessa, että tilintarkastuspakko poistettaisiin pieniltä yhtiöiltä. Tilintarkastuspakon poistaminen pieniyhtiöistä koskisi yli 80.000 yhtiötä eli 86 % toimivista yhtiöistä. Jäljelle jäisi siten vain vajaa 20.000 yhtiötä, joissa lain mukaan olisi oltava hyväksytyä tilintarkastajaa. Tilintarkastuspakon ulkopuolella olevissa yhtiöissä johtoon kuulumattomien osakkaiden sekä velkojien ja muiden intressipiirien etuja ei valvoisi kukaan ulkopuolinen.¹

Pieniyhtiön tilintarkastus noudattelee vain pääpiirteissään samoja toimintakaavioita kuin kansainvälisissä suosituksissa kuvattu tilintarkastus. Näin ollen kappaleen otsikossa esitettyyn kysymykseen joudutaan eittämättä vastaamaan myöntävästi. Koska kuitenkin työtä tehdään samojen suositusten mukaan, työlle tulee yhteisiä piirteitä. Tämä aiheuttaa, että keskustelu pieniyhtiön tilintarkastuksen yksityiskohdista tulee varmaankin jatkumaan niissä maissa, joissa tällaista toimintaa toteutetaan. Olennaisia kysymyksiä ovat dokumentointitarpeet ja riippumattomuussäättely. Dokumentointitarpeet ovat ainakin toistaiseksi jääneet yksittäisten tilintarkastajien tapauskohtaisen arvioinnin varaan.

¹ Vrt tässä tutkimuksessa esitettyä postulaattia "tilintarkastuksen hyödyllisyys" alaluvussa 2.2

Arviointi tuottaa epävarmuuden tunnetta, johon toivotaan kollegoilta apua.

Työmuistiinpanojen ohella arkistoon kerätään paljon valokopioita tarkastettavan pienyrityksenkin tilinpäätöksistä laadunvalvontaa varten. Tuntuisi tarpeelliselta keventää pienen yrityksen tilintarkastustyöpapereiden arkistointivaatimuksia verrattuna suuren tarkastusasiakkaan kohdalla noudatettavista. Vaikka voidaankin havaita, että pienyritysten tarkastuksissa tarvitaan erilaista tilintarkastustapaa, sellaisen määrittely suosituksen muotoon tuntuu monimutkaiselta. Tarvitaan tausta-aineistoksi lisäselvityksiä. Niitä voisi saada aikaan esimerkiksi tutkimustoiminnalla. Kun pienyritysten tilintarkastusta ei ole juuri tutkittu, pikaiseen uudistukseen ei ole riittävästi valmiutta.

Myös konsultoinnin luonne pienyrityksissä on eriluonteista pien- kuin suuryrityksissä. Suuryrityksissä on omat räätälöidyt järjestelmänsä, kun taas pienyrityksen ainoa järjestelmä saattaa olla kirjanpito tilitoimistossa tai tulevaisuudessa ehkä virtuaalinen yrityshallinnon palvelu, jonka yritys hankkii palveluntuottajalta. Konsultointiin liittyvät riippumattomuusongelmat eivät pienissä yrityksissä ole niin merkittäviä kuin suuryhteisöissä. Suuryrityksille odotettavissa olevat riippumattomuuteen liittyvät suositusuudistukset eivät saisi häiritä pienyritystarkastusta aiheettomasti. Olisikin perusteltua kehittää suurten ja pienten yhteisöjen tilintarkastuksen riippumattomuuden varmistamista erikseen. Riippumattomuuden varmistuksen ei tarvitse olla (Euroopan Yhteisön Komission 2002, 3) sama yleisen edun kannalta merkittävässä yhteisössä kuin pienessä yrityksessä. Riippumattomuuden varmistus voidaan pienessä yrityksessä kohtuuttomien kustannusten välttämiseksi toteuttaa lievennetyin varotoimin.

5.2

Pienyritysten tarkastusten kehittämisen suuntaustarpeita

Tällä hetkellä Suomen tilintarkastusinstituution lähitulevaisuuden kehittyminen on kauppa- ja teollisuusministeriön perustaman tilintarkastuslain muutostarpeita kartoittavan työryhmän harteilla. Tämän työn taustalla ovat EU:n komission toukokuussa 2002 hyväksymä suositus tilintarkastajan riippumattomuudesta, kansainvälinen kehitys ja muut lainsäädännölliset tarpeet. Työryhmän tehtäväkenttään kuuluvat kannanotto tilintarkastajan raportointiin, pienyhteisöille tärkeään tilintarkastajan käyttövelvollisuuden laajuuteen ja suuryhteisöille olennaiseen tilintarkastuskomiteoiden käyttöön. Työryhmän pohdinnan piiriin sisältynee myös valvonta-asioihin liittyviä kysymyksiä. Määrällisesti arvioiden Suomen hallituksessa tilintarkastuksen nykyistä lainsäädäntöä pidetään

riittävänä¹. Edellä esitetyn johdosta olen pyrkinyt tässä analysoimaan vain alalla tällä hetkellä ilmassa olevia ajatuksia eli pyrin säilyttämään kehitysehdotuksia eritellessäni ”jalat maassa”. Kehitysehdotuksissa on perustana edellä tässä tutkimuksessa tehdyt käsiteanalyttisessä pohdinnassa ja empiirisessä toiminta-analyttisessä haastatteluselvityksessä syntyneet johtopäätökset.

Yleiskuva haastattelutuloksista on, että tilintarkastajat toimivat pienissä yrityksissä ennen kaikkea laillisuusvalvojina ja varmistavat tilinpäätöksen kirjanpitolainsäädännön mukaisuuden. Tilintarkastuksen laatu on selkeästi kehityksen alaisena ja kehittymisen veturi on laadun varmistus. Suositukset ja manuaalit eivät ole saaneet tarkastajia innostumaan ja näyttää siltä, ettei niillä ole suurta merkitystä ainakaan haastattelujen aikoihin. Sen sijaan laadunvarmistusmenetelmien tehostumisen myötä näyttäisi mahdolliselta saavuttaa tilintarkastuspalvelujen yhdenmukainen laatutaso. Edellä luvussa 4 esitetty osoittaa, että sitä ei ole läheskään saavutettu. Luvussa analysoitu sopii kuitenkin konkreettiseksi lähtökohdaksi pyrkimyksessä saavuttaa edellä tarkoitettu laatutaso: tuleva pienten yritysten hyvä tilintarkastustapa Suomessa. Yhdenmukaisen laatutason korostamiseksi voitaisiin HTM-tilintarkastajien ja KHT-yhdistyksen nykyiset laadunvalvontaorganisaatiot yhdistää.

Vajaan vuosikymmenen takainen tilintarkastuslaki laajensi tilintarkastettavien piiriä. Nykyisellään tätä piiriä ei ole tarvetta laajentaa. Pohtimisen aihetta on sen sijaan siinä, tulisiko liiketoimintaa harjoittavien yhteisöjen tarkastus antaa kokonaisuutena auktorisoitujen tilintarkastajien tehtäväksi (Vrt. Sorsa 2001, 28). Toisaalta on esitetty ajatuksia, että henkilöyhtiöiden tilintarkastuksen tarve on kyseenalainen. On mahdollista, että pienet henkilöyhtiöt vapautetaan tilintarkastusvelvoitteesta. Tilintarkastuksen muotoja tulisi kriittisesti käydä läpi yhdistysten ja ”muiden sellaisten yhteisöjen” osalta. Jälkimmäiseen ryhmään luokittelen osakaskunnat ja tiekunnat, joiden perustaminen tietyissä olosuhteissa on lakisääteisesti pakollista. Tilintarkastuksen toteuttaminen mainitulla alueella kaikkia alan riippumattomuusnormeja kunnioittaen tulee yhteiskunnalle käsitykseni mukaan hinnaltaan suuremmaksi kuin yhteiskunta on valmis maksamaan. Toisaalta sellaisen maallikkohenkilön, joka ei ole perehtynyt tilintarkastuksen perusteisiin, käyttäminen tilintarkastukseksi nimitettyyn seremoniaan miniyhteisössä on seuraamuksiltaan usein kielteinen niin yhteisön kuin sen sidosryhmienkin kannalta. Tilintarkastuksen kirjoittamattomana aksioomana on tehtävän luonteen ymmärtäminen.

¹ Turun Sanomat 12.7.2002, 23

Tutkijan kokemukset alalta yli neljännesvuosisadan ajalta osoittavat maallikkotilintarkastajien keskeisenä vaikeutena useimmiten olevan epätietoisuus tilintarkastustehtävän luonteesta. Mikäli maallikkotilintarkastaja toimii pikkuyhteisössä hyväksytyyn tilintarkastajan rinnalla samassa tarkastustehtävässä, tarkastuksen suorittaminen kustannustehokkaasti ei näytä onnistuvan.

Havaintoni osoittavat laadun valvonnan olennaisen roolin tilintarkastustoiminnan kehityksessä. Maallikkotilintarkastajien laadunvalvonta on Suomessa järjestämättä. Pienyritysten tilintarkastuksen laadunvarmistus on Suomessa muilta osinkin ongelmallinen. Maallikkojen osalta voidaankin odottaa, että laadunvalvontaa tullaan lähivuosina kehittämään, mikäli heidän tilintarkastustoimintansa säilyy nykyisenkaltaisena. Hyväksytyjen tilintarkastajien laadunvalvonta on edellä esitetyn haastattelututkimuksen valossa johtamassa laadun paranemiseen. Mikäli maallikkotilintarkastajien työn laatu jätetään huomiotta, tilintarkastuksista on muodostumassa selvemmin laadultaan kahdentasoisia: 1) ammattimaisia ja 2) amatöörimäisiä.

Suomessa tilintarkastusala tulee lähitulevaisuudessa kehittymään seuraavin trendein (Horsmanheimo - Steiner 2002a, 21-26):

Monia erilaisia laskentatoimen käyttäjiä – tilintarkastuksessa on otettava huomioon käyttäjien odotukset. Odotukset edellyttävät takeita työn korkeatasoisesta suorittamisesta.

Tilintarkastajan tehtäväkentän laajeneminen kohdistunee tuleviin tapahtumiin ja riskienhallintaan. Riskienarvioinnissa voidaan mennä syvemmälle kuin normaalin tilintarkastuksen yhteydessä tapahtuvassa riskialueiden kartoituksessa. Tällaisessa kartoituksessa osa-alueita saattavat olla esimerkiksi rahoitukseen liittyvät riskit tai tietotekniikan riskit.

Neuvoa-antava ongelmien ratkaiseminen esimerkiksi verosuunnittelu säilyttää asemansa tilintarkastuksen yhteydessä. Tällä kytkennällä on selkeä perinne ja tilaus sekä palvelun tarjoajan, että palvelun kysyjän taholta.

Pienyrityksissä tilintarkastajasta tulee erikoistunut generalisti. Tilintarkastus tulee muuttumaan kirjanpidon ja tilinpäätöksen tarkastuksesta enemmän yrityksen koko toimintojen tarkastamisen suuntaan. Suomessa on kuitenkin pyritty lainsäädännössä estämään tilintarkastusyhteisöjen toimialarönsyilyä (Horsmanheimo – Steiner 2002a, 24).

Tilintarkastajat tarjonnevat tilintarkastuksen ohella lähivuosina muitakin yritysten tarvitsemia palveluja kuten valvontatilintarkastusta, lakiasiain neuvontaa ja henkilöstöasioiden konsultointia yhden luukun periaatteella. Tällaista toimintaa rajoittaa kuitenkin riippumattomuusvaatimukset etenkin suurten tarkastuskohteiden osalta. Tilintarkastajan on arvioitava kriittisesti rooliansa liikkeenjohdon neuvonantajana: hänen tulee vain esittää ehdotuksia, eikä pyrkiä osallistumaan varsinaiseen liikkeenjohtoon. Asiakkaille on kätevää, kun ammatillisia palveluja saa samalta yritykseltä/yrittäjältä.

Tilintarkastuskertomuksen sisällön kehittäminen otettaneen keskustelujen kohteeksi. Tilintarkastusraportoinnin kaava yhdenmukaistunee kansainvälisten esikuvien mukaiseksi. Pienyrityksen erikoishuomioimiseen ei näytä tässä kansainvälistymisen paineessa olevan mahdollisuuksia. Tilintarkastuskertomuksen muodossa tapahtuvaa tilintarkastajan raportointia joudutaan todennäköisesti uudistamaan sitä mukaa kuin tilintarkastusta koskevat standardit yhdenmukaistuvat Euroopassa (Horsmanheimo – Steiner 2002b, 425).

Kansainvälisten tilintarkastusstandardien merkitys tulee maanosassamme kaiken kaikkiaan kasvamaan. Tässä tutkimuksessa esiin tulleiden näkökohtien perusteella näyttäisi olevan tarpeelliselta dokumentoida yleisesti hyväksytty tilintarkastustapa Suomen pienyritystarkastuksissa eli laatia erilliset pienyrityksiä koskevat tilintarkastussuositukset. Käytännössä sellaisten laatiminen olisi mahdollista vain HTM-tilintarkastajien ja KHT-yhdistyksen yhteisponnistuksena. Ehkä asian toteuttamisen edellytyksenä olisi yhdistysten yhdistyminen. Aivan lähitulevaisuudessa ei tällaista projektia ei kuitenkaan ole odotettavissa.

Tilitoimistomiljöössä on havaittavissa tietotekniikan kehittymistä. Tilintarkastuspuolelle tämä tuo paineita tarvittavan taitotiedon kohottamiseen (Riistama 1999, 14). Pienyritystarkastajakin joutunee eri tilintarkastusprosessin vaiheissa hyödyntämään tietotekniikkaa nykyistä suuremmassa mittasuhteessa. Paperiton kirjanpito saattaa ilmestyä jossain vaiheessa pienyrityksiinkin.

Auktorisoidut tilintarkastajat näkevät maallikkotilintarkastuksesta voitavan Suomessa siirtymäsäännösten puitteissa kokonaan luopua¹. Aikaisemmin esillä olleella epäilyllä

¹ HTM-tilintarkastajien lausunto 25.4.2002 Keskuskauppakamarille Tilintarkastuksen laadunvalvonnan kehittämisestä ja HTM-tilintarkastajien laatukomitean puheenjohtaja Jaakko Reiniharjun puheenvuoro laadun tukihenkilöiden koulutuspäivällä 25.9.2001.

auktorisoitujen tilintarkastajien riittämättömyydestä (Luoma 1999, 385) ei ole todellisuuteen perustuvaa pohjaa. Tilintarkastus muuttunee numerotarkastuksesta kohti isojen linjojen selvittelyä. Maallikkotilintarkastuksesta luopuminen merkitsee tilintarkastuksen ammattimaistumisen jatkumista (Horsmanheimo – Steiner 2002b, 418). Tilintarkastuksen ammattimaistuminen ja maallikkotilintarkastuksen väistyminen edistäisivät tilintarkastuksen uskottavuutta (Kärkkäinen 1998, 140).

LIITE 1

TALOUSVASTUU OY

TILINTARKASTUSOHJELMA

TILINTARKASTUSSUUNNITELMA/TARKASTUKSEN TULOS

Pvm

Asiakas

Tilikausi

Kaupparekisteriote ja yhtiöjärjestys (kopioitu):

Y-tunnus

Hallituksen pöytäkirjat: sisältö; onko allekirjoitettu

Yhtiökokouksen pöytäkirjat

Osakasluettelo

1. Tilinpäätöksen vertailutiedot Ja tilinavaus: onko oikein ja mihin verrattu?

2. Onko tulos sama tuloslaskelmassa, taseessa ja toimintakertomuksessa?

3. Onko kaikista eristä tase-erittelyt ja täsmäävätkö ne taseeseen?

4. Kuuluvatko tositteet yhteisölle, ovatko ne hyväksytyjä ja hyväksyttäviä?

5. Onko tositteet numeroitu kuten viennit pääkirjassa?

6. Aktivoinnit

7. Poistot ja poistoprosentit?

8. Jaksotukset: lomapalkat, sosiaalikulut, verot, myynti ja ostot?

9. Täsmäävätkö pankkitilit tiliotteisiin?

10. Onko myyntisaamisista lasku/asiakas-tasoinen erittely?

11. Onko ostovelosta lasku/toimittaja-tasoinen erittely?

12. Täsmäävätkö lainat saldovahvistukseen/viimeiseen lyhennystositteeseen?

13. Onko ALV-velka/saaminen kahdelta viimeiseltä kuukaudelta?

14. Onko ennakonpidätys ja sotu viimeiseltä kuukaudelta?
15. Sisältääkö toimintakertomus lain edellyttämät tiedot?
16. Liitetiedot kirjanpitolain ja osakeyhtiölain mukaiset?
17. Lähipiirilainojen laillisuus?
18. Osingonjakoehdotus lain mukainen?
19. Oma pääoma tallella: positiivinen/negatiivinen?
20. Onko ollut poikkeuksellisia liiketoimia:
osakekauppoja/kiinteistökauppoja/päätöksiä/varainsiirtoveroja
21. Onko tilinpäätös ja tase-erittelyt lain mukaisesti allekirjoitettu?
22. Annettavat raportit:
23. Päätelmät, jotka perustuvat saatuun tilintarkastusevidenssiin,
sekä perustelut ja päätelmät, jotka koskevat merkittäviä,
harkintaa edellyttäviä asioita:

TALOUSVASTUU OY
VAPPARINTIE 671
20960 TURKU

ASIAKKAAN PERUSTIEDOT JA ASIAKKAAN RISKIT PVM

ASIAKAS

Toimiala _____
Osoite _____
Puhelin/Fax _____
Yhteyshenkilö _____
Kirjanpito toimisto _____
Kirjanpitäjä _____
Vähintään 20 %:n osakeosuuden omistajat _____

Hallitus/toimitusjohtaja _____

RISKIT

Ei erityisiä riskejä ()

Markkinoihin liittyvät

- Riskitoimiala ()
- Supistuvat markkina-alueet ()
- Luottotappioriskit ()
- Liiketoimet korkean maariskin maissa ()

Yhtiöön liittyvät

- Annettu selvitystilakertomus ()
- Arvonkorotukset ()
- Epäilyttävä kassanhoito ()
- Haamutyöntekijät ()
- Sijoitustoiminnan laajuus ()
- Ylivelkainen ()
- Selvitystilauhka ()
- Suuret investoinnit suhteessa yhtiön liikevaihtoon ()
- Heikko maksuvalmius ja omaisuuden arvot laskusuunnassa ()
- Lainat yhtiölle ()
- Paljon käteisvaroja ()
- Yhtiön omaisuus - oma henkilökohtainen omaisuus ()
- Omistajien ja johdon vaikutusvallassa olevat muut yritykset ()
- Oikeusriidat ()
- Osakasriidat ()
- Puutteelliset vaihto-omaisuuden inventointiperiaatteet ()
- Rahavarojen hoito yhden henkilön vastuulla ()
- Suuret vastuut yhtiön varoihin ()
- Takaukset/pantit yhtiön velasta ()

- Tilitoimiston käyttö ()

- Tulosseuranta puutteellista ()

- Tulossuunnittelu puutteellista ()

- Valuuttamääräisiä lainoja ()

- Vaarallisia työyhdistelmiä ()

- Yhtiömiesten henkilökohtainen luottokelpoisuus ()

Verotukselliset riskit

- Edustustilojen henkilökohtainen käyttö ()

- Henkilökohtaiset lomamatkat liikematkoina ()

- Käyvistä hinnoista poikkeaminen ()

- Lähipiirilainat ()

- Peitellyn osingonjaon riskit ()

- Piilevät luontaisedut ()

- Poistosuunnitelman mitoitus arveluttava ()

- Veroriskit ()

Tilintarkastusriskit ()

Muut riskit ()

Käytä rastia merkinä myönteisessä tapauksessa!
Tilintarkastussuosituksissa tarkastellaan erityisesti tilintarkastusriskiä ja sen osatekijöitä: toimintariskiä (toimintaan ja toimintaympäristöön sekä toiminnan aiheuttamiin liiketapahtumiin liittyvä riski), kontrolliriskiä (sisäisen tarkkailun riski; riski, että sisäinen kontrollijärjestelmä ei paljasta olennaisia virheitä) ja havaitsemisriskiä (tilintarkastaja ei havaitse omien tarkastustoimenpiteittensä perusteella olennaisia virheitä).

Alaviitteitä edellä esitettyihin kohtiin:

LIITE 3

Rauno Satopää
Turun kauppakorkeakoulu

EMPIIRINEN KOETTELU/TEEMAHAASTATTELU
6.11.2001

HAASTATTELU IFACIN/IAPC:N SUOSITUSTEN SOVELTAMISESTA SUOMALAISESSA TILINTARKASTUKSESSA

Selonteko haastattelun taustasta haastateltavalle.

Kuinka usein olet törmännyt tilejä tarkastaessasi viimeisen vuoden aikana pohdintaan: Mitä muut kuin toimeksiantaja tältä työltä odottavat?

Milloin olet viimeksi lueskellut kirjaa ”tilintarkastusalan suosituksia”?

Luitko kirjaa läpilukuna vai ”ainoastaan jotakin asiaa tarkistaen”.

Käsittelevätkö kyseiset suositukset niitä tarkastettavia yhteisöjä, joita Sinä tarkastat? Tuntuuko Sinusta, että kyseiset suositukset on laadittu jotain muuta yhteisöä varten kuin tilintarkastusasiakastasi?

Tarkastat ns. Pientä kirjanpitovelvollista, jonka kokoa luonnehtii seuraavat kolme mitta-asteikkoa:

- *Liikevaihto: 2-12 mmk 333t€ - 2M€*

- *Taseen loppusumma: 1-6 mmk 168t€ - 1M€*

- *Henkilöstömäärä: 5-50*

Mikä on keskeisin alue tilintarkastuksesi sisällössä (tilinpäätöksen sisältö, oheistoiminnot...)?

Miten yksityiskohtaisesti laadit riskianalyysin?

Miten huomioit sisäisen tarkkailun?

Miten huomioit yrityksen sisäisen tarkastuksen?

Miten laadit kirjallisen tilintarkastussuunnitelman?

Miten tarkastat myyntisaamiset?

Miten tarkastat vaihto-omaisuuden?

Miten tarkastat vieraan pääoman?

Miten hoidat hallinnon tarkastuksen?

Miten hoidat raportoinnin?

Mitä käsittävät tarkastuskohteen työpaperisi pysyväistietojen osalta?

Mitä käsittävät tarkastuskohteen työpaperisi tilikauden tietojen osalta?

Arkistoitko tase-erittelykopioid? Missä tilanteessa jätät tase-erittelykopioita arkistoimatta?

Miten hoidat tilintarkastukseen liittyvät erityistehtävät (mm. riippumattomana asiantuntijana toimimisen)?

Miten hoidat yleisluonteisen tarkastuksen?

Mitä työkaluja käytät oman työsi laadunvalvonnassa?

Miten työtapasi on muuttunut vuoden 1992 jälkeen edellä mainittujen tekijöiden osalta?

Muuttuivatko työtapasi kesän 2000 jälkeen, kun uudet suositukset otettiin käyttöön?

Mitä mieltä olet ”soveltamisohjeesta pienyhtiön tilintarkastuksen erityispiirteistä” (julkaistu mm. HTM-tarkastajien Internet-sivuilla)? Sopiiko se Suomen tilintarkastusinstituutioon?

Käytätkö tarkastustyön sisällön varmistamiseksi jotain sabluunaa? Onko niitä erityyppisiä eri yhteisömuodoille?

Missä määrin teet työtäsi ATK-avusteisesti?

LÄHTEET

KIRJALLISET

Aho Tuomas - Vänskä Hannu (1996) *Tilintarkastuslaki ja hyvä tilintarkastustapa*, Lakimiesliiton kustannus: Jyväskylä

Alasuutari Pertti (1995) *Laadullinen tutkimus*, 3. painos, Tampere

Arens Alvin A. – Loebbecke James. K (1984) *Auditing: An Integrated Approach*, Third edition, Englewood Cliffs, New Jersey

Burrell Gibson – Morgan Gareth (1988) *Sociological paradigms and organizational analysis* (First publ. 1979) Gower Plc England

Burrowes Ashley W (1994) *Small Business Audits in Scandinavia*, Uumaja

Defliese Philip L. - Jaenicke Henry R. - Sullivan Jerry D. - Gnospelius Richard A. (1987) *Montgomery's Auditing, Tenth edition*, Revised College Version, John Wiley & Sons Ltd England

Dodge Roy (1990) *The Concise Guide to Auditing Standards and Guidelines*, First edition, Cornwall (Great Britain)

Euroopan Yhteisöjen Komissio (2002) :n suositus tilintarkastajan riippumattomuuden peruseriaatteista EU:ssa, Bryssel

EY-säädösarja (1992) *EY säädösarja 12, Yhtiöoikeus* -, Valtion painatuskeskus: Helsinki

Fant Johan-Erik (1994) *Revisorns roll en komparativ studie av revisorers, företagsledares och aktieägares attityder till extern revision i Finland och Sverige, Ekonomi och Samhälle*, Skrifter utgivna vid Svenska handelshögskolan Nr 53, Helsinki

FAR (1982) *International Statements, Guidelines etc on Accounting and Auditing – Omnibus edition*, Stockholm

FAR (1989) *FARs samlingsvolym 1989*, Stockholm

FAR (1990) *Revisionsprocessen; FARs rekommendationer i revisionsfrågor*, Stockholm

Flint David (1982) *Social and ethical issues in auditing*. Auditing Research: Issues and Opportunities, London

- Flint David (1992) *Philosophy and principles of auditing, An Introduction*, Mac Millan Education Ltd: Hong Kong
- Forsell Britt-Marie (1997) *Finländska anpassade revisionberättelser och förväntningsgapet*, Helsinki
- Heikkonen – Kupiainen (1977) *Valvontatoimi ja tilintarkastus*, WSOY: Porvoo
- Hirsjärvi Sirkka – Hurme Helena (1988) *Teemahaastattelu*, Yliopistopaino: Helsinki
- Hirsjärvi Sirkka – Hurme Helena (2000) *Tutkimushaastattelu Teemahaastattelun teoria ja käytäntö*, Yliopistopaino: Helsinki
- Horsmanheimo Pasi (1998) *Kansainvälinen selvitys talousrikosepäilyihin liittyvästä tilintarkastajan raportointivelvollisuudesta*, Kauppa- ja teollisuusministeriö: Helsinki
- Horsmanheimo Pasi – Steiner Maj-Lis (2002a) *Tilintarkastusalan lähitulevaisuuden kehitys*, *Tilintarkastus – Laskentatoimi* 2002:1, 21-26
- Horsmanheimo Pasi – Steiner Maj-Lis (2002b) *Tilintarkastus Asiakkaan opas*, Vantaa
- Ohjeistus minimidokumentaatioksi (2000) *HTM-Info* 2000:1, 20-21
- Huuhtanen Juha-Pekka (1993) *Tilintarkastuksen tarpeellisuus yrittäjän näkökulmasta*, Pro gradu -tutkielma, Helsingin kauppakorkeakoulu, Helsinki
- Julkistalouden tarkastajien yhteistyöryhmä (1992) *Julkishallinnon hyvä tilintarkastustapa*, Helsinki
- Juonala Panu (1997) *Kommandiittiyrityksen tilintarkastus*, Pro gradu -tutkielma, Helsingin kauppakorkeakoulu, Helsinki
- Jägerhorn Reginald (1965) *Informationsvärdet hos finländska aktiebolags revisionsberättelser*, Porvoo
- Järvinen Risto – Prepula Eero – Riistama Veijo – Tuokko Yrjö (1998) *Uusi kirjanpitolainsäädäntö – kirjanpito ja tilinpäätös*, *Ekonomia-sarja* Porvoo
- Kasanen Eero – Lukka Kari – Siitonen Arto (1991) *Konstruktiiivinen tutkimusote liiketaloustieteessä*, *Liiketaloudellinen aikakauskirja* 1991: (40) 3, 301 – 327
- Kervinen Juha-Pekka (1994) *Tilintarkastus on harvojen käsissä*, *Talouselämä* 1994: 5, 7

- Keskuskauppakamari (1992a) *Tilintarkastustiedote* 4/92 10.4.1992
- Keskuskauppakamari (1992b) *Tilintarkastustiedote* 6/92 22. 12.1992
- KHT-yhdistyksen tilintarkastajapäivä (1996), *Tilintarkastus – Laskentatoimi* 1996: 1, 50-52
- KHT-yhdistys (1979) – Föreningen CGR ry KHT-yhdistyksen hyvää tilintarkastajatapaa koskevat ohjeet, Ehdotus 5.1.1979, Kiertokirje jäsenistölle
- KHT-yhdistys (1980) – Föreningen CGR ry *Jäsenluettelo – Ledamotsförteckning, Säännöt – Stadgar, Suositukset – Rekommendationer*, Helsinki
- KHT-yhdistys (1991) – Föreningen CGR ry *Euroopan Yhteisöjen Neuvoston neljäs yhtiöoikeudellinen direktiivi*, Helsinki
- KHT-yhdistys (1992) – Föreningen CGR ry *Tilintarkastusalan suositukset ja säädökset 1992*, Rauma
- KHT-yhdistys (1993) – Föreningen CGR ry *Taloushallinnon säädökset ja suositukset 1994*, Helsinki
- KHT-yhdistys (1999a) – Föreningen CGR ry *Suosituksien hyväksyminen tilintarkastustavaksi*, Ehdotus vuosikokoukselle 19.11.1999; moniste, Helsinki
- KHT-yhdistys (1999b) – Föreningen CGR ry *Tilintarkastus*, Helsinki
- KHT-yhdistys (2001) – Föreningen CGR ry *Tilintarkastusalan suositukset 2001*, Jyväskylä
- KHT-yhdistys (2002a) – Föreningen CGR ry *Tilintarkastusalan suositukset 2002*, Jyväskylä
- KHT-yhdistys (2002b) – Föreningen CGR ry *Kansainväliset yhteydet*. http://kht.fi/yhdistys/kansainvaliset_yhteydet.html, 20.8.2002.
- Kitchen J. (1982) *Auditig: past development and current practice*, Auditing Research: Issues and Opportunities, London
- Kokkonen Sampsa (1990) *Tilinpäätösanalyysi ja tilintarkastus*, 4.-5. painos, Espoo
- Kokkonen Sampsa (2000) *Tilintarkastuksen perusteet ja käytäntö*, Vantaa
- Koskela Markku (1990) *Tilintarkastus pienissä ja keskisuurissa yrityksissä*, Helsingin kauppakorkeakoulun julkaisuja D 125, Helsinki

- Koskela Markku (1999) Pienten yritysten tilintarkastus – onko se tarpeellista?
 Artikkeliteoksessa: *Tutkija, opettaja, akateeminen vaikuttaja ja käytännön toimija Professori Reino Majala 65 vuotta*; toimittanut Heli Hookana, Turku
- Koskelainen Heikki (1995) Tilintarkastajan etiikasta ja hyvää tilintarkastajataapaa koskevista ohjeista, *Tilintarkastus - Laskentatoimi* 1995:4, 289-293
- Koskelainen Heikki (2000) Tilintarkastus 80 vuotta vanhan oppikirjan valossa, *Tilintarkastus - Laskentatoimi* 2000:2, 63-65
- Koskinen Hannu E. (1999) *Tilinpäätöksen lainmukaisuus ja tilintarkastuskertomus – Oikeudellinen tutkimus osakeyhtiön tilinpäätöksen virheiden ja puutteiden olennaisuudesta sekä niiden vaikutuksesta tilintarkastuskertomuksen sisältöön*, Akateeminen väitöskirja, Finnpublishers Oy: Saarijärvi
- Kärkkäinen Hanna (1993) *Tilintarkastuslakiehdotus ja sen vaikutus suomalaisen tilintarkastuskäytäntöön*, Lapin yliopiston taloustieteellisiä julkaisuja: D. Opintojulkaisuja 1, Rovaniemi
- Kärkkäinen Hanna (1996) *Tilintarkastajan uskottavuus sidosryhmien näkökulmasta – käsitteellinen analyysi ja empirinen koettelu*, Yrityksen taloustieteen lisensiaatintyö B, Lapin yliopisto, Rovaniemi
- Kärkkäinen Hanna (1998) *Tilintarkastajien uskottavuus sidosryhmien näkökulmasta*, Lapin yliopiston taloustieteellisiä julkaisuja, Rovaniemi
- Lappalainen Niko (1999) *Vuoden 1992 kirjanpitolain uudistuksen vaikutukset suomalaisten konsernitilinpäätösten harmonisuuteen*, Turun kauppakorkeakoulun julkaisuja, Sarja D-3:1999 Turku
- Likierman Andrew (1989) Ethical Dilemmas for Accountants: A United Kingdom Perspective, *Journal of Business Ethics* 1989:8, 617-629
- Lukka Kari – Kasanen Eero (1993) Yleistettävyyden ongelma liiketaloustieteessä, *Liiketaloudellinen aikakauskirja* 1993: (42) 4 348-381
- Lukka Kari (2001) Konstruktiivinen Tutkimusote, Metodix-verkko http://www..metodix.com/showres.dll/fi/metodit/methods/metodiartikkelit/const_research_app/>, 20.12.2001.
- Luoma Pekka (1999) Tilintarkastuslaki muuttuu – riittääkö tilintarkastaja, *Tilintarkastus - Laskentatoimi* 1999:6, 385

- Luoma Pekka (2000) KHT-yhdistyksellä erinomaiset valmiudet vastata 2000-luvun vaatimukseen, *Tilintarkastus – Laskentatoimi* 2000:1, 60-62
- Lydman Kari (2001) Ole riippumaton! Riippumattomuudesta uudet eettiset ohjeet, *Tilintarkastus - Laskentatoimi* 2001:7, 7-11
- Majala Reino (1987) *Kirjanpitokäytäntöjen vertailevan tutkimisen käsitteellisen viitekehyksen kehittelyä*, Turun Kauppakorkeakoulun julkaisuja, Sarja A – 5:1987, Turku
- Manner Asta (1987) *IASC:n (International accounting standards committee) toiminnan arviointia ja standardien vertailua suomalaiseen käytäntöön*, Turku
- Mautz R.K. – Sharaf A. Hussein (1985) *The Philosophy of Auditing* 12th printing, USA
- Mäkinen Lassi (1998) Tilintarkastus pienyhtiössä, *Tilintarkastus - Laskentatoimi* 1998:5, 382-383
- Mäkinen Vesa (1980) *Yrityksen toiminnan tutkimuksen lähestymistavoista Toiminta-analyttisen tutkimusstrategian kehittelyä* Yrityksen taloustieteen ja yksityisoikeuden laitoksen julkaisuja, Sarja A 1:17/80, Tampere
- Neilimo Kari – Näsi Juha (1980) *Nomoteettinen tutkimusote ja suomalainen yrityksen taloustiede Tutkimus positivismin soveltamisesta*, Yrityksen taloustieteen ja yksityisoikeuden laitoksen julkaisuja, Sarja A 2: Tutkielmia ja raportteja 12, Tampere
- Niemi Kati (2000a) Suomalaisen tilintarkastuksen laatu, *Tilintarkastus - Laskentatoimi* 2000:6 , 51-57
- Niemi Lasse (2000b) *Tilintarkastusmarkkinoiden rakenne ja toiminta*, Helsinki
- Niemi Lasse (2001) Tilintarkastuksen tutkimus Euroopassa – tutkijayhteisön ensimmäinen symposiumi, *Tilintarkastus - Laskentatoimi* 2001: 7, 44-46
- Norla Olli (1975) *Sisäinen tilintarkastus suomalaisissa yrityksissä vuonna 1972*, Lisensiaatintutkimus, Turun Kauppakorkeakoulu, Turku
- Nuolimaa (2001) Tilintarkastajan vahingonkorvausvastuusta erityisesti osakeyhtiöissä, Artikkeliteoksessa *Tulos, Normi, Tilivelvollisuus; toimittaneet Arvo Myllymäki & Jarmo Vakkuri*, Tampere
- Näsi Juha – Näsi Salme (1985) *Suomalainen laskentatoimen tutkimus 1940-luvulta nykypäiviin - Väitöskirjatuotannon tutkimusstrateginen analyysi*, Tampere

- Palvi Mauri (2002) Pääomamarkkinat tarvitsevat luotettavaa tilintarkastusinstituutiota, *Tilintarkastus - Laskentatoimi* 2002:1, 5
- Paul Mikael (1995) Tilintarkastusalan kansainvälistyminen - suomalaisia näkökohtia, *Tilintarkastus - Laskentatoimi* 1995: 4, 319-323
- Paul Mikael (2000) Tilintarkastuksen korkea laatu lisää julkaistun tilinpäätösinformaation luotettavuutta, *Tilintarkastus - Laskentatoimi* 2000: 6, 7-9
- Paul Mikael (2001) Maailmalla tapahtuu, *Tilintarkastus - Laskentatoimi* 2001: 1, 43-46
- Peiponen Jari (1997) *Lakisääteisen tilintarkastuksen tarpeellisuus pienissä henkilöyhtiöissä*, Pro gradu –tutkielma, Vaasan yliopisto, Vaasa
- Penttinen Seppo (2002) Erikoistuminen tavoiteltavaa myös tilintarkastusalalla – Vaatimukset testattava tutkinnoissa, *Tilintarkastus - Laskentatoimi* 2002: 2, 5
- Pietilä Antti-Pekka (2001) Esitelmä ”Kenen asialla tilintarkastaja oikein on?” HTM-päivällä 2001 Finlandia-talossa 19.1.2001
- Pirinen Pekka (1998) Akateemisesta tilintarkastustutkimuksesta Suomessa ja vähän muuallakin, *Tilintarkastus - Laskentatoimi* 1998: 7, 508-512
- Poimaa Harri - Rintala Marko (1991) *Tilintarkastajan rooli, tilintarkastuskertomus ja muutospaineet*, Pro gradu –tutkimus, Helsingin kauppakorkeakoulu, Helsinki
- Reinikainen Veikko (1993) Luentosarja ”Metodologinen keskustelu ja teorian muodostus taloustieteessä” Turun kauppakorkeakoulussa keväällä 1993
- Revisjon og revisorer, lover -regler yrke - utdannelse ansvar – plikter* (1978), Norges statsautorisererte revisorer servicekontor: Oslo
- Riistama Veijo (1999) *Tilintarkastuksen teoria ja käytäntö* 2. painos, Ekonomia-sarja: Porvoo
- Riistama Veijo (2000) *Tilintarkastus – Perusteet* kolmas uudistettu laitos, Ekonomia-sarja: Porvoo
- Rinkineva Marja-Leena (2002) Riippumattomuussuositus yhdenmukaistaa säännöksiä – tilintarkastuksen laatu paranee, *Tilintarkastus - Laskentatoimi* 2002: 4, 45-47
- Rytö Asta (2001) *Tilintarkastuksen laatu*, Pro gradu –tutkimus, Turun kauppakorkeakoulu, Turku

- Saarikivi Maj-Lis (2000) *Osakeyhtiön tilintarkastajan riippumattomuus*, WSOY: Porvoo
- Sarja Mikko (1999) *Tilintarkastajan riippumattomuus*, Edita: Helsinki
- Satopää Rauno (1975) Tilintarkastuskertomus ja sen antama informaatio, *Talouselämä* 1975: 31, 32-34
- Satopää Rauno (1976) Suositus tilintarkastuksesta kartoittaa käytäntöä, *Talouselämä* 1976: 28, 32
- Satopää Rauno (1980) Tilintarkastajan eettiset ongelmat, *Tilintarkastus - Laskentatoimi* 1980: 3, 133-135
- Satopää Rauno (1994) Eettiset ohjeet tilintarkastuksessa, *Tilintarkastus – Laskentatoimi* 1994: 4, 291-293
- Satopää Rauno (1998) Euroopan unioni muovaa tilintarkastusta, *Tilintarkastus - Laskentatoimi* 1998: 6, 475-477
- Satopää Rauno (2001) Pienyritysten tilintarkastuskäytäntö <http://www.saunalahti.fi/vastuu/tilintarkastuskaytanta.htm>>, 26.8.2002
- Selesvuo Hannele (1993) Tilintarkastusammatti muutospaineissa myös kansainvälisesti, *Tilintarkastus - Laskentatoimi* 1993: 4, 343-346
- Sipilä Pekka (1993) Kauppaoikeuden luentosarja "Hyvästä tilintarkastustavasta" Turun kauppakorkeakoulussa keväällä 1993
- Sorsa Eero (1998) Tilintarkastuspakko ja pienyhtiö, *Tilintarkastus - Laskentatoimi* 1998: 5, 376-380
- Sorsa Eero (2001) Tarvitaanko tilintarkastajaa pienyhtiössä? *Tilintarkastus - Laskentatoimi* 2001: 5, 27-31
- Suomela Eero (1993) Pk-yrityksen tilintarkastus, Artikkeliteoksessa *Praxis Käytännön yritystaito*, toimittanut Raisa Vuohelainen, Juva
- Suomela Eero (1994) Tilintarkastajan vastuu osakeyhtiössä, *Tilintarkastus - Laskentatoimi* 1994: 3, 175-181
- Suontausta Seppo (1991) *Hyvä tilintarkastustapa ja tilintarkastajan vastuu - erityisesti osakeyhtiötä silmälläpitäen*, Pro gradu –tutkimus, Vaasan yliopisto, Vaasa
- Så allvarliga är olika situationer (1991), Ruotsi, *Balans* 1991: 3, 9-15
- Tilintarkastajajärjestelmän kehittämistyöryhmän muistio* (1990), 24.9.1990, Helsinki

- Tilintarkastajan riippumattomuuden sääntely on Suomessa puutteellista (1999), *Turun Sanomat* 11.6.1999, 7
- Tilintarkastajien auktorisointitoimikunnan mietintö* (1980), Komiteamietintö 1980:62, Helsinki
- Tilintarkastajien raportointityöryhmä (1998) *Tilintarkastajan raportointivelvollisuuden laajuus*, Helsinki
- Tilintarkastusjärjestelmän kehittämistoimikunnan mietintö* (1992), Komiteamietintö 1992:14, Helsinki
- Tilintarkastus Työkirja* (1999) 2. uudistettu painos, HTM-Info Oy: Helsinki
- Troberg Pontus – Viitanen Janne (1999) *The Audit Expectation Gap in an International Perspective*, Forskningsrapporter från Svenska handelshögskolan 44: Helsingfors
- Troberg Pontus – Viitanen Janne (2001) Tilintarkastuksen odotuskuilu, *Tilintarkastus - Laskentatoimi* 2001: 1, 11-12
- Vahtera Pauli (1986) *Yrityksen valvonta ja tilintarkastus*, Jyväskylä
- Vento Reino (1970) *Yrityksen tilintarkastus*, Ekonomia-sarja: Espoo
- Viitanen Risto (2000) KHT- ja HTM-tutkintoon pääsyä helpotettava, Ekonomi Veli Korven haastattelu, *Tilintarkastus – Laskentatoimi* 2000: 1, 24-29
- Virkkunen Henrik (1967) *Laskentatoimi johdon apuna, systemaattis-teoreettinen tutkimus teollisuusyrityksen laskentatoimen haaroista ja tehtävistä erityisesti johtotehtävien kannalta*, Neljäs painos, Liiketaloustieteellinen tutkimuslaitos: Helsinki
- Woolf Emile (1981) *Auditing Today* Second edition, London
- Viita Laura (1996) Tilintarkastajan näkymiä Euroopan unionissa, *Tilintarkastus - Laskentatoimi* 1996: 4, 302-305
- Virtanen Aila (2002) Tilintarkastajan moraalinen vastuu, *Tilintarkastus – Laskentatoimi* 2002: 2, 51-54
- Virtanen Unto (1959) *Hyvä kauppiastapa ja kirjanpidon periaatteet*, Porvoo
- Utter Eero (1994) Tilintarkastus muutosten paineissa, *Tilintarkastus - Laskentatoimi* 1994: 4, 251-254
- Yin Robert (1988) *Case Study Research: Design and Methods*, eight printing, Beverly Hills

HAASTATTELUT

Haastateltujen nimet taulukossa 2 sivulla 105.